

Jean-Baptiste ORPUSTAN

BIDENABARR...

*

I. HAUR BIDE

(*In memoriam*)

1. Laur alde

Etxetik abiatzean, laur aldetarik bat hartu behar zen:

etxe-atzineko korroila hesten zuten hexila beltzetarik athera eta xuxen goiti, iguzki sortalde ‘ta mendira buruz, auzoaldeko etxe, labe ‘ta lurren artean hara, Irigoizgaraia, Irigoizartea, Mentaberria, lehenago noizpait Irisarritik Ahizera eta Orzaizera sartzeko bide zaharrari jarraikiz Tipireneko ondotik, ezkerrean Irissariko bidea eta eskunera, Etxegorri izena ukana zuen etxola barreatu baten ondotik, Urruzpurura zeramana utziz, Tipiren-xilorano - hiruzpalaur haritz eta gaztainondo zaharren azpian gelditzen baitzen larrazkenetan gaztain andana eta onddo buru beltz zenbaiten biltzen -, eta, Axaramendin goiti, Arrabit-leporano, hegitik gero Menttaren-bordara, eta urrunago Tipiren-bordara eta Kompaseneko aldetara jausteko;

eskun, etxetik ageri den “Bordda” etxetiarraren etxe, landa eta oihanetara joateko, eta handik hara Ahaizeko alhorretara, noiz oinez “heinka” edo “barnez”, “phentze bizkarra” ginionera hexila ttipi batetik sarturik beheiti soroetan zehar, atheka-hesiak jauziz, Xomberroko (“Xomborro” erraiten ginakon) landan hara; noiz, abere, orga, tresnekin joan behar zen aldietan, etxe aitzineko bideari jarraikirik Irigoizgaraiko sahetserano, eta han eskun itzulirik larrainean barna jautsiz, Borddarako orgabide ohikotik;

ezker, edo etxe aitzinetik berehala Izpuaitzeko arteka eta landa iraganik Uhalde ‘ta Lakako aldera, edo berdin etxe gibeletik bi urratsetan barroka bere sabaiarekin inguratuz “Lakogibela” utzirik, beheiti alhorren erditik, Lakako erreka errekaren iragaiteko (“ur handia” zioten etxean, etxeke erreka ttipitik berexteko) Uhaldeko zubitik, eta urak apha baziren, laburrago, han berean zen ibia hartuz, harri zabaletan jauzika, Iriberrira eta Ugartzanera buruz, aitatxi-amatxien etxetara;

beheiti, sartaldera, hara ere bi moldez, aro arau: lurra idor zenean “barnez”, etxeke munoa Lakogibeletik jautsiz haritz handi erdi erre baten sahetserano, udako bero saminetan itzala, handik alhor zabalen erdiko bidexka luze zuzenari jarraikiz, Zubialdeko zubira heltzeko, eta han berehala etxetik hurbil bezala ezkiladorre mehar luzearekin bere harri-gorrietan gora ikusten zen elizara, Hortzako plazara, saldegietara, eskoletara, handik urrunago joan nahi zenean errepidez Arrosako geltokira (“gara” zen xoilki guretako), eta burdin-bidez alde batetik Donibane Garazira, bertzetik Baionara ...

2. Menttaren-bordan

Entzuten direnean orai “traktorrak” eta, ihizi aroan edo bertzela, beribilak ere, lehenago zioten “Kompaseneko hil-bide” zaharretik (ehortzetan hil khutxekin etxeke ezkaratzean gelditzen omen ziren elizara jauts aitzin) mendiko

bideari lotzen (hemen ezpaita gehiago aiphatuko hor berriki eta zorigaitzez egin duten behargabeko etxola), Axaramendin gora Arrabit-lepora abiatuak, bide gaitz zutean burumbaka, gogora heldu zazta etxeko norbaitekin ala nihaurek hainbertzetan “Menttaren-bordara” egin ditutan joan-jinak.

Orai lurrera joana den Mentaberriaren borda izanik, iragan mendean etxekoek eresia zuten “Menttaren-borda” giniona, hegitik haraindian, Tipiren-borda (hau Tipirenetik berexia XIX-garren mende erditan eta Irisarriko Laugier batek eresia) eta Kompasenerako bidean: hamar bat hektara, larre, oihan, gaztain-ondo, haritz eta ametzez, phago eder zut azal zuri multxo bat ere orduan, phentze “handi” eta “ttipi”, ithurri hotx bat erditan, aberen edangia udan, oihan zola batean. Udako alha lekuak, larrazketan urde gizengai, ihiziko, gaztain eta onddo biltzeko leku hautak, etxera jausten zirenak arrastiriko iguzki gozoari buruz, mendian behera, kantu xarameletan ...

Amatxik erraiten zaukun nola gaineko hegietan, gure haurrean oraino ageri ziren laur kantoineko zilho batzu eginak zituzten, han neguan, elhurtetan, suak phizturik atxiki behar baitziren otsoen urruntzeko. Erraiten zaukun ere “Jan-Piarre” ttipia etxeko anaia gaztena hara igorriarik abere zain edo bila, iguzki sartzean etxetik beha egoiten zirela, jausteko hegira heltzean etxera buruz oihu egin behar baitzuen, etxekoen segurtatzeko: bazakiten orduan bide onean zela, eta oren erdi bat barne etxean sartuko. Gero Argentinara joanik amatxiren hirur anaia zaharrenak bezala, han gazterik galdu zen, eta bazen etxeko salan argazki bat Argentinara joaiten hartua, hura mutiko gazte-gaztea floka lepoan bestaburuetakoa jantzitan amaren (sortzez Dominica Laharrague) ondoan xutik, hau, amatxiren ama, emazte iduriz oraino lerdena, kadera batean jarria, zaia luzeak oinetarano, beharri eta papoan gero etxean ikusi ditugun edergailu handi batzu dirdiran.

Bizpahirur urtez gehiago enukeen aitag, gerla aitzinean, borda hura berritu zuenean, eta hara ereman ninduten lehenbiziko aldietan. Bera goizetik han baitzen langilekin joana, etxetik ereman behar zizazkon edariak eta bazkaria, astoz egiten zena; astorik etxean ez izanez, amaren etxondotik ekharr-arazten zen, eta ama edo amatxi harekin joaiten, untziak “kakoletan” dilindan, bide xutari gora harri mokorretan behaztopaka, ni ere aldi zenbaitez astoaren bizkarrean ezarria. Etxean entzunik dakit egun batez astoak harri zenbait jorik edo hartan lerraturik eltzea uzkaile zuela eta harekin bazkaria. Amak zion, ja biderditara heldua, dolurekin etxerano berriz jautsi behar ukan zuela, eta bazkaria egun hartan arratsaldekoarekin batean egin zutela Menttaren bordan.

Astozko bidaia horietaz, iguzkitara bide harritsuari gora ala behera, etzata orduko orhoitzapenik batere gelditu, gero bidaia hura bera oinez, aldi bakar bat ere zaldiz, hainbertzetan eginik. Aldiz zerbait badakusat oraino, lanho batean nahasia eta abantzu ezabatua bezala bada ere, argi eta urre-kolore, hango gisu-harriak arratsalde beteko iguzkitara diren bezala: bizpahirur gizon, etxera lanera jiten diren Laurentz, “Manezun”, orhoit enizan hargin edo mahaxturu zenbait behar bada, nahiz aitag baduen eraikuntza ttipietako marrazkietako eta kantuko bezala gostua, harresiaren eraikitze “harri-plegatzen”, gapirio eta teila emaiten

hegaztegiko. Guziak han gaztain edo ametz-pean jarriak inguruan, azieta edo baso zenbait eskuetan, bidexka bazterreko mugari emanak, amatxiren zaia beltz luzea edo amaren argiago eta laburragoa, lastozko xapelak buruan, gizonen artean, hauk guziak bere bonet beltzekin athorra-has, zerbaitez solasean, artetan batek edo bertzeak kantu bat hasten duela, uda arrastirietako omore onean.

(1937?)

3. Elizan

Gogoan ditutan orhoitzapen phorroska urrunduenak etxe barnekoak, Menttaren-bordakoak, ala elizakoak ote dira? Ala guziak urte beretik edo beretarik gelditu eta, aroz ezin berexiak? Zaharrenetarik dira hasteko elizako batzu. Nolaz ez? Eskolara baino lehenago, eta hobeki, hara joiteko zen aphaintzen, eztakit hea ordukotz urte hetako argazki ttipi batean ikusi ditutan “mariñel” moldeko eta orduan haurrendako arrakasta handia zuen jantzian ezartzen nindutenez. Udako bestaburuetan haurrak elizara eremaiten dira, burasoen besoetan ala eskutik aldizka, bi urtetarik goiti. Hori aro ederrez eta “barnez”, bide laburrez, elizara jauts zaitekeenean.

Bestaberri eguna da, elizako athari aitzinera jendea metan bildua, arratsaldean bezperetarik landa, badiduritanaz, eta beraz ohiko “prosesionea” eginik, noiz Ibarrondoko gurutzera, noiz seroretakora, Beirineseneko parkeko aldarera, edo Nagithurrikora. Eliza barneko ohoitzapenik ezpaitut, ordu hartako jautsia nukete etxetik: jendea gustu onean elheketa, oro argi, iguzki, athorra xuri, bonet, xingola eta gerriko gorri, papoetan joiak dirdiran (amatxik andana badu, eta urte oroz Bestaberri eguneko eta Otabako hetarik zenbait uzten etxera bila jiten zazkon gazte ezaguner), mintzo eta harrabots, arteka tuta eta atabal soinu; gero joanen dira “klika”-koak bere soinuekin auzoz auzo, bizpahirur ere etxeko sahetserano jinen, han entzun direneko aita atherako baita botoila eskuan baso bat arnoren eskaintzera, atseginekin edaten dutena, bide luzean eta etxeko malda zutean goiti, izerditan gorrituak. Eliza aitzinean eta Hartzako plazan jendea soldado aphainduen artera badoa, nor bere etxekoen, eta ni ere amak edo amatxik eremanik, aitaren ondora eta, uste dut, besoetara, eta gero etxera lanera jiten den Manezunenetara - badakit, orhoituz, ala gero norbaitek erranik, “Manexunia” deritzotala -, eta haren bonet gorritik dilindan den pumpula xuria eskuaz hartzen dut eta thirutzen ...

Urte bat edo bertze berantago, ezpainiz oraino aldare aitzinean eskolan abiatu diren hurren banketara joiteko heinean, amak edo amatxik, gehienetan hunek, berekin eramaiten nau eliza-gibeleko ezkerreko zutabe edo “pitraila” diogunaren ondoan diren etxeko emazten jar-lekuetara: bi kadera apha, bat beltza amatxiren edo haren amaren izeneko hizkiak gainean zilhar-kolore itzatuak, bertzea ondoan amarendako zur gorritz eta hizkiak burdin-horiz. Zaia eta mantalina luzen, eta ahokietako mantaleta zabal beltzen artetik, mottoan biribilkatu diren ezko argiak lurrean xare ttipi batzuetan phiztuak; handik ikusten dira urrun eta gora aldare nagusiko edergailuak, urre eta gorri, argitan. Begia bezainbat

emaiten dut alta beharria, han aitzinean nunbait “harmonium”-ak, “Charlotte” ala “Auguzta” gazten eskupean aldizka, batzuetan Etchegaray bikariarenean, badematzan soinu enetako gozagarri (etxean ezta musikarik orduan, gure kantuak salbu); eta bila nago begiez nun ote den, han nunbait eskunetik nextato gazte mantalina xuridunen ondoan, idekia den liburu baten azpi-aldean lerro xuri bat doi-doia artetan ageri, gainean esku bat badabilkiola, botoin xurail batzuen azpian (uste dut, ama galdekaturik eta hark erranik edo nik hala entzunik, botoin xuri hek zapatuz dela musika egiten, eta jakinik ere gero laster musika nola egiten den organo ala pianoan, luzaz amets egin dut “botoin xuriak” zapatuz musikan ari ...).

4. “Behereko eskolan”

Herriko *behereko eskola* giniona beti, aphez-eskola zen, berantago jakin baitzen “libroa” ziotela ere. Harizmendiko Etcheverry-tarrek jabe izanik zenbait urtez salgai ezarri zutenean, Argentinako gure jendakia batek – Léon Laharrague amatxiren lehen gusia – Baionan 1926-an egin kontratuz eresia zuen eta berehala parropiaren eskuan utzia. Etxea, ordukotz han nextatoen aphez-eskolarekin jarria, Etxebertzea, herriko etxe zaharrenetarik da. Nextatoen ikastetxearekin batean han ziren “ouvroir” erdal-izenarekin baliatzen zen nextato gazten lan ikasteko sala eta serorategia, etxeak berak izen hori luzaz atxiki baitu. Hara ereman nindutenean eraikitzen ari zuketzen, etxe haren lurretan, herrian bi alderdien arteko aharra eta bertsu zenbaiten artetik, 1938-an agorrileko igande batez “estreinatu” baitziren ezker-parata eta eskola berria (eztut batere orhoitik, baina irakur daiteke *La Petite Gironde* egunkariko artikulu batean han zirela bertze ainitzekin Ibarregaray deputatua eta Saint-Pierre apezpikua). “Saint-Michel” izendatu zuten – saindua zizelkatu eta margotu zen athe ondoan, ezpataz zangopetan herensuge gorri baten kalitzen ari -, “Michel Laharrague” amatxiren “osaba Baionakoa”-ren izenarekin (1925-an zendua zen) haren orhoitzapenez omen. *Gaineko eskola* zioten aldiz guziek publiko eta laikoari, hau Herriko-Etxean. Auzoko haur batzu, Irigoizartekoak, han ibiltzen ziren eta, hurbil izanak gatik eta batzu gure adinekoak, usu “gainetik” zoazin, Uhaldeko ondotik errepidera laburrago baitzuten hek, eta aski guti ginen hortakotz eskolako bidean haiekin guruzatzen.

Hastapenetako urtetarik, eztauta orhoitzapen handirik utzi. Hau ba, alta: laur urtetako (1938-ko urriaren 3-an, ala aitzineko Bazko ondotik?) han ezarri baininduten, larrazken arratsalde batez, etxean eskolara joanen nintzala erranik, eta eztut uste batere beldurtu nintzan, amak lagundurik, ile arinezko laur-kantoineko lits luzedun bat bizkarrean, etxetik abiatu gira eta errepede aldeko “ttipien” eskolako athera heldu. Andere begi zuri batek, gazte oraino (bitxikeriaz izena *Mademoiselle Etchevers* zuen), sarr-arazten gitu agurtuz, eta amarekin bi elhe eginez frantzesez, ezpaitakit andereak euskara bazakienez ere, bere mahi ttipietan, nextato ala muttiko, ari diren lagun batzuen ondora eremaiten nau; hetan batere eztuket ezagutzen, ez elhaide hasteko, elizan edo etxean aldi bat edo bertze doi-doia ikusirik baizik. Laur urtetara heltzean, erdarako hitz bakar zenbait baino gehiago

eztakigu, etxean beti euskaraz ari baikira, irratiarik ez, telebixtarik are gutiago, ez eta ere 1940-rano eletrikarik ere, erdara ezta entzuten etxekeok elgarri guk jakin gabeko zerbait erran nahi dutenean baizik. Amatxiri entzunik badakit alta kantu hastapen bat edo bertze, hark ere eskolan zabilalarik (1880 inguruan) ikasiak, hau baitzata bakarrik gogoan gelditu: “*Bonjour chère Pauline, comment te portes-tu?...*” eta urrunago “... *couchée sur un grabat, ha-ha, ha-ha...*”; edo gaskoinez errepika bateko hitz motz hau “... *lou peiroton, lou peiroton...*”. Zur eta berinazko arte-heskailu eta athe batetik ageri dira bertze sala batean handiagoak, hek nexkatoak bakarrik, mutiko handiak “gaineko eskolan” baitira oraino edo jadanik “bikariaren eskola” berrian, andere lodi ja zahar iduri duen baten aitzinean (izena *Mademoiselle Legor* du ala horrelako zerbait). Eta begiak berriz gibelerat itzultzen ditutalarik, amari zerbaiten erraiteko edo, hura ez gehiago ageri, ni han utzirik joana, egonen zela hura ere hitzmana zatararik alta bietan, eta badakit orduan nigar zenbait begira jin zatala.

Gainerateko arratsaldea, ama edo bertze norbait bila jin arteo, nola iragan zen eztaikit aldiz. Ondoko egun zenbaitez, etxera bazkaltzera ekharri da Ahaizeko etxe bateko nexka ttipi bat, eskolan adixkidetuak girelakotz eta etxe hartako jendekin, lanetako edo bertzela, auzoko bertzeekin baino gehiago gurutzatzen baikira. Eta han badakusat oraino bazkariz, aldi bat edo bertze, gure sukaldeko mahi-aska handiaren harateko aldean, aita eta amatxi beti bezala bi mahi buruetan. Handik harat egun oroz eskolara laguntzen ninduen lehen auzoko nexka ni baino borzpasei urtez zaharragoak. Lehenbiziko aldi horiek eginik, laster gustu hartua dut eskolan, eta hara igortzeko etxean eztute lanik batere ukan. (1938)

...

Ttipien eskola utzirik, “Saint-Michel” handienera joaiten zen, “bikari-errienta”-renera, herriko bikaria izan baitzen han erakasle, eskola hori eraiki zenetik hara (gure aitaren haurzaroan oraino mutikoendako bakarra “gaineko eskola” publikoa zen, haren hango liburu bat edo bertze gelditu baitzata hemen). Ukan nuen lehenbiziko erakaslearen izena “Lascanotéguy” zela badakit, Azkaindarra, “gerlan” omen laster galdu zena; baina biziki laket nuela etxean ainitzetan entzunik ere, batere eztut haren itxurarik gogoan, iduriz gizon gazte luze bat zela orduko aphez guziak bezala bere sotana beltzean ezpada. Eskola hartako azken urteak Iriartégaray-rekin egin ditut. Gizon lodi tipi gorri bat zen orduan, elizan pherediku egile suharra, kantaria ere ustez. Gerla ondoan egun batez (1945?) ukan zuen Akademiako inspektoraren ikustaldia: gizon mehar sudur luze bat, xapel hautsaran batekin; errientaren mahian jarri zen, han paper zenbait mihatu, eta joan. Iriartéguy khexu-khexua zen gero, jaun hark “Monsieur” erran baitzaukon, xoil-xoila, eta ez “Monsieur l’abbé”. Ikastetxe guzietan bezala, bazen “*antibasque*” izeneko erregela berde ttipi bat, jostetaldietan eskolako korroilan den ezker-parata ondoan haur zenbait euskaraz hasten bazen emaiten zizakona, eta bazen, “menditarretan” gehienik, nori eman. Erdara laster ikasirik, guti ukan duket nihaurek.

Azken urtetarik batez (1944-45?), urteko besta egin da eskolan, eta antzerti ttipi bat ikas-arazi daukute erdaraz. Ikusgarria nexkatoen eskola handian

emaiten da, ordukotz “serorategi” bilakatua eta serorak erakasle eta erizain. Bagira bi jokari, Hortz-Iriarteko M. M., ni baino urte bat zaharragoa, hura eria hortzetarik minez, ni sendatzalea, gaiaz bertze hitz bat ezpaitut gogoan, salbu erasian ari girela elgarri, nik hura lehenik oihal zuri batez inguraturik ... Ikusleak han dira, tauladaren behean, herritar eta haurren etxeko, eta erdi-erdian jargia batean ezarria, serorak inguruan, herriko erretora, Chorhy aiphatua, beti zaintsu eta bizi, ondoko urtean, gerla bururatu eta, herritik igorria izan baitzen eta Hazparneko misionestetera baztertua. Iriartegaray-ek liburu zenbaiten zati bat irakurtzen dauku ebiakoitzetan uste dut (gogoan dut eta liburu etxean luzaz atxiki *Trémor aux mains rouges*, Britainian iraultza aroko gerlaz, elizatiar eta erregetiarren aldekoa, nolaz ez!), eta ere kantua batzuek ikasten. Harekin dut ikasi Probenzako himnoa *Campo santo*, baina frantzesez, hitz gehienak geroztik ahatzi alta (... *des flots si bleus, que l'on croit y voir les cieux, encor' plus radieux! tralala lalalalala ...*), baina ez airea, ederra eta alegera, notaz ezarririk pianoko, orai ere joiten baitut artetan...

5. Ihiztorrak

1992-ko hazaroaren zortzia, larrazkena, ihiziko urtaro ...

Igande goiz huntan, hamarrak hirian, erausialde azkar luze batek mahitik jeik-arazi nau, liburuak utzirik: Ahaize aldeko oihan gorrailduetarik joiten zuen Tipireneko leihoetara. Hirurzpalauro tiro ilunek iragan dute ordu berean ibar osoa. Urrun-behatzekoak harturik, gaineko leiho batera igan niz, eta ikusi ditut zuhatzen azpiko maldan, ihiztorrak ibilki eta itzaltzen, beti erausiaka. Buruari eman dut, gehiagokorik jakin gabe, ihizi-aldi zenbait bazatekeela han, mendian berriz usu omen diren basahuntz edo basurden ondotik.

Berantago, beribilen burrumba eta tutek ezeztatu dituzte ihiztorren erausiak; ikusi ditut errepide hertsian lerroan jausten, gizon oiha batzuek ere artetik ageri, ihizi zenbait hatzeman duketela egin dut. Arratsaldean jakinen dut auzoko arrebaren ganik basahuntz bat hartu dutela.

Ihiztorrak eta ihiztariak Ahaizeko maldetan ...

Gogoratu dautate nunbait, buru zokoan, lo zagon noizpaiteko bertze ihizialdi bat.

Igande goiz batez, etxe aitzineko leihoetara entzun ziren gaitzeko erausialdeak, iguzki-haize batek ekharririk ala, Mugondo aldera bademan Antzaramendiko gain eta Arrabit-lepo arteko mazelatik, iguzki sortaldean. Ikusi nuena ere zerbait, ala bertzek erranik atxiki? urrunera tita zurail andana bat han hemenka othetan ibilki, ihiztorrak; jende itxura zenbait ere, menturaz zaldizko bat haien artean ilunago? Argiago dut etxekoek erran zautatena: Ibarnegaray zela bere ihiztorraldearekin - jakin badut ere gero haren alaba baten ganik bera ihizin beti oinez zela - , Uhartetik, Arradoian gaindi bide aski laburrez Ahaizeko mendietarano jina, basa-ihizi zenbaiti jarraikiz behar bada.

Oraino ttipia niz, sei-zazpi urte gehien gehienik edo gutiago, aitak (edo aitamek?) ereman nuelarik, Donibaneko merkatu egun batez, Mailh-en

autobusean egiten zen bidaia (ala gerla demboran burdin-bidez?), orai barreatua den Ibarregaray-en “Argaba” jauregi ondoan, baratze bazter batean duen zakurtegi handira. Aitak erakusten dauzta han, muga baten gainetik, ihiztor gorri-zurail hek berak, alde guzietara jauzika, erausian, gose amikatuak, bazka ordua baitukeke, eta guti asetzen ihizira ereman aitzin, izitzen ere nauela iduriz nihaur haien mogimendu bizi bortitzak ...

Eta urrunago badoat gogoa ... etxe aitzineko korroilan ikusten baititut, bidearen haraindiko zakurtegitik ekharriak, lehenik ezagutu ditutan ihiztorrak: “Tamela” beltza, ni bezain handi, platanaren ondoan, beharri zabal erori batzu eskuan hartzen dauzkot eta thirutzen hura higitu ez khexatu gabe, hain da maltsoa eta eztia. Eztomba zaharra ari da, bertze aldetik, pompa berriko ziloaren barnatzen (hamabortz metretara jautsi zela jakin dut geroztik uraren hatzemaiteko), eta hark barnetik oihu eginik, soka bat errota baten inguruan eskuaz itzulikatuz jalgitzen dute, bertz handi baten barnean zutik, ura goititzen ari dela baitio. Geroztik, herriko ura jin arteo, gaina mahats adar eta mulko itxura batzuekin duen pompa hartarik, burdinazko errota handi bat eskuaz itzulikatuz, hartu da etxeko ura, batzuetan auzo zenbaitena ere.

Gero sortu ziren Tamelaren bi umeak, oilategi azpiko ala etxe gibelean zen sabaiko etzangian. Etxean egon ziren luzaz, aitak atxiki dituzkeen azken zakurretarik: “Tambour”, ama bezain beltza, meharrago eta zaintsu alta, arra, gutienik iraun zuena, eta “Fleuri” Ibarregaray-en ihiztorrak bezala zuri-gorrail titakatua, emea hau, jostakina eta eroago; haren ume zenbait zatekeen atxiki gero zenbait urtez, aitak eriturik ihizia utzi arteo. Horiekin guziekin, aitaxiri, aitari, anaiari ihizia gustatzen zitzeen bezain guti egin zata eni, ezpaitut, dakitanez, tirorik egin, soldadogoan salbu, ez eta etxeko harmetarik bat aldi bakar batez baizik hartu ...

Bazkaltzean gauza horiek aipatu ditut etxekoekin, baina oro biziki gazteago dira hemen egun, eta nehorik eztezake ukan urte hetako orhoitzapenik.

6. Errebolbera

Haur-haurrean, arreba sortu zelarik 1936-an, ezarri ninduten “amatxiren gambaran” (“etxeko amatxi”, aitaren amaren ahizpa gaztena). Harresi lodien artean ttipia zen, etxe gorako barne gehienak bezala, athearen eta bide aldera bere harri gorrien artean idekitzen zen leihoa ezpada, mublez bete-betea: ohe gainean oraino hastapenean “zerua”, hartarik dilindan ohea inguratzen eta gauz hesten zuten erridauekin (eztakit bazenez ere bertze gambaretan: baina gerla aitzinttoan ekhendu ziren hiruzpalaurak ikusi ditut berantago etxeko “ganer ttipi” zoko batean metatuak, han egon baitira luzaz), oheburukoa “ohazpikoarekin” barnean, harmairu gora bat oihaleriaz bete, bi kadera, jargia handi bat, ikuzteko mahia bere miraila biribil ttipiarekin, guziak zur gorri-ilunez ezkoz dirdiran, gainean miraila handi bat murruan itzaturik, bi aldetan San Josepe eta Andredona Marien

marrazki handi batzu berinapean eta zur beltz aski lodiz inguratuak laur kantoineko luzean; azpian bi mahi ttipi elgarren ondoan oihal xuriz eta dentelaz lurrerano “jantziak”, aldare moldean, eta ganean zituzten gauzetan, iratzar-oren handi biribil bat gainetik xapel moldeko bi ezquila burdin-horizkoekin, iratzartzeko “tirrintarekin” oren guziak eta erdiak jaiten baitzituen (noizpait gero, gelditurik, ideki dut, mihatu, azkena hautsi ere, orenetan “afizione” handia baitut ttipi-ttipitik), ezko argia bere xare ihi margoztatuzkoan; ezkerreko izkina athe berinadun batek hesten duen erakustoki batek hartzen du, paper xurailez estalia den gaineko tronadurarano luze, tauletan ikusten zazko gurutze beltz bat punttak hexur xuriz eta hango beila zenbaitetik ekharri bizpahirur igelsuzko Lurdeko Amabirjina gerriko urdin luze bat beheiti oinetarano, bat aski handia, heien ondoan bi porzelana finezko untxi margoztatuak lili urreztatu falsuekin, bi zilharrezko kandelabre, untxi batean Ohorezko Legionezko gurutze bat, 14-ko gerlan hil zen eta ezagutu ez tuta osaba batena: murruetan diren argazkietan da osaba hura bera (“gure Beñat zena” zion amatxik hura erakutsiz) hil zenean hogeitertietan aphezgai sotana beltzean eta liburu bat eskuan, han ere amatxi bere senarrarekin (Jean Oyhenart, Amikuztarra, 1896-an ezkondu aitzin hura ere Argentinan egona) igandeko eta agian bere ezkontzeko jantzietan, dilindan zurezko bi edergailu ttipi orein adar luze batzu hetan zizelkatuak, ganean zerbait puxkilen ezartzeko eginak baina, uste dut, hutsak orduan, ohe aldeko paratan berina baten azpian zur beltzez inguratuak aitasaindu guzien itxurak, hirurzpalaurren lerrotan tinki-tinkia eta kolorezkoak, Jondoni-Petritik Leon XIII-garrenez.

Baina ohargarriena, “gaineko salatik” athea ideki orduko ikusten zena, ohe-zur gorraile landuaren ganean gora, azken gapirioan itzaturik dilindan, nor nahiren eskupetik aski urrun eta haurrenetarik bereziki, “kargatua” baitzen, nahiz orduan enakien batere zer zen, errautsez bezala zuraildua, eta usu erramu aldaxka bat gainetik ezarria, “errebolbera” zen.

Gero, apur bat ni handitua orduko, handik ekhendu zelarik eta harmairu zenbaitetan “altxatu”, jakin dut zer zen gauza bitxi eta hits hura, bertze gauzen erdian eder baino itsusiago iduritzen zitzatana. Amatxi etxean luzaz bakarrik egona zen, 1925-an ama eta senarra galdu zituenetik, aitamak hara ezkondu arteo 1932-an, gure aita bere iloba gaztena Iriberrigaraitik Irigoizbehereko ondoko eginik. Egunaz lanera jiten zizakon auzotik “Frantxix” (gutarik nehork ez zuen ezagutu, usu aiphatzen entzun bakarrik), baina, egunaz Iriberrigaraitik eta batzuetan Baionako jendakiatik ikustera usu jinik ere, gauaz nehor etzen gehienetan etxean. Amatxi ezpazen batere emazte beldurtia, zer gerta ere, errebolbera hori, senarrak edo Argentinako jendakia zenbaitek ekharririk, ezarria zuen ohe ganean kargaturik, baliagarri baino gehiago, menturaz, bakartasuneko sokorri. Gerla jin zenean eta Alemanak, etxetako harmak debekatu zirenean, errebolbera hura gorde zen, bere ihiziko harma ere aitak norapait ereman zuen; urte zenbait berantago ikusi ginuen, Alemanak herritik joan orduko, harma eskuan aldaxka batzuez erdi gorderik etxera berriz ekhartzen.

Errebolbera zaharra berriz aurkitu dut gero, burdin zurizko untxi erdi-herdoildu batean hetsirik: egia erran baziren han biga, delako amatxiren

gambarakoa, bere itxura hitsean aski higatua eta aski gotorra, eta bertze bat ttipiago eta berriagoa, eskupeko beltza oraino dirdiran, kanoia meharrago, eta ondoan berunezko bala batzu phizu-phizuak: orhoit niz noizpait biziki berantago garbitu nituela, baina bala zahar hek besagainka etxe behereko erredera urrun bota (ohartu niz geroztik bizpahirur supizteko untxi batean gelditu direla), nehor etzadin heiekin jostatzerara abia. Eta azkenean enekin hunara ekharri ditut bi errebolbera debaldekoak, gambarako komodaren gainean ezarri, edergailu baino gehiago, ederrik ezpaitute eta bereziki ohe gaineko zahartu harek, ikusten dituenarendako gauza bitxiak; baina enetako urte urrundu iraganen lekuko ixil.

Eta artetan hartzen ditut, eskuztatzen, ez balinba lehenagoko Argentinaren hek bezala, edo amatxik bezala, biziaren zain, baina, bere hutsean, balaz ezpada ere, “beteak” baitzazta oraino,
iduri batzuen hatz arinaz,
iragan aroaz,
lehenagoko jenden izaite hunkigarriaz,
sendimenduz ere eta bihotz-min iduriko zerbaitez...

(1991-ko agorrilaren 19 huntan, gauerdit’erditan)

7. Supazterrean

Ilun da jadanik, larrazken-neguetako eguna labur, oren “zahar” edo “iguzki-orena” diotenean baikira. Supazterrak du sukaldea gehienik argitzen, eta han gaude auhal-ondo suaren inguruan jarriak. Mahi izkinan burdin-horizko gandelabre bateko ezko xuria phiztu da, edo metale bereko “petrola” lampa bat garra khetan usaindua, noiz ere “moda” jin denean “garburako” argi lodi bat, burdin-horizko bi untxi biribil gain-behera elgarri lotuak, argi xuri-urdin bat xutxuta (eletrika 1940-an ekharr-araziko du aitak etxerano). Aireak, athe beti zabaletik, khearen gatik ala etxearen berotzeko, itzal batzu jauz-arazten ditu murrutis gisuz xuritueta, suko garrek, zartaka, aldizka phizten eta ezeztatzen dituztela.

Gizonak ere sartuak dira lanetik, eta auhal-orduan solasean ari, aita bere mahi buruko lekuan, langileak, bizpahirur, Menttaren-bordatik jautsiak behar bada, urrunxago, supazterrean erdi-itzuliak, hetan Laurentz (izena gogoan badut, gaizki dakusat orai zer gizon zen, hau salbu: etxean biziki pherestua eta langilea zadukatela, eta hortakotz estimatzen), nitaz mintzo zee aitamer, diola, eta nihaurez gogoan atxiki dutan hitz bakarra da: “haur hunek begi eztiak ditu” ... Khevide zabalaren ezkerreko izkinara jarria da, bizkarra harrizko xurruta zaharrari, eta han ama edo amatxi erdi ilunbean, ferretetatik *kaneta* ur hartzen.

Eta han badakusat oraino ene burua bertze iluntxe berdinean batez, guretako jadanik auhal-ondo uste dut, argi horail ahuletan jendeak doi-doia ageri. Supazterreko *metale* izkinan jarria niz ttipian usu egiten ginen bezala, bizkarrak suari, eta beha gaude amatxiri, Baionatik burdin-bidez itzulirik (ala handik ekharria duten, hemen urte zenbait lehenagoko argazki zahar batean, etxe sahetsean gaina idekirik eta gidaria bere kaxketa buruan bidatzeko “bolanta” eskuetan, ikusten

dutan beribilean?), etxean sartu berria baita, hiriko jantzietan, han Baionako bere gusien ikustetik: 1937-ko ephailaren hogei-ta-zortzian hila zizakon izaba, Jeanne Laharrague Villa Pia-ko anderea, Bazko egunaz “katedrale aitzinean mezatik atheratzean” erraiten zaukun, eta urtaburuko zeremonian izanik heldu dateke, 1938-an ala 39-an. Badabila sukaldean harat eta hunat hango berri emaiten edo bidaiatz, alharguntsako jantzi beltzetan beti bezala, bizkarretik lepoko listun bat beltza ere (neguan ikusi daukogu bakarrik axeri larru handi gorri bat lepho-bizkarren inguruan, edo meharragoko ttipi bat, erhiaz hunkitzen baitauzkot berinazko begi ttipi hotz batzu), eskuan datxikala oraino larruzko zaku ttipia. Suak dirdirutzen dauzko uhal ttipi batez estekan diren oinetako beltzen puntak, aztal ttipiez “tank” eta “tank” egiten dutela sukalde zolako zuretan; aita eta ama hari beha eta artetan galdeka. Batzuetan gelditzen da, esku ezkerrean larruzko zakua, bertzea untzitegi-harmairu gainera emanez. “Baxerategi” handi hura noizpait han sartzeko neurrian egina zuketen, sukaldeko murru osoa hartzen baitu gainerano athearen eta xurrutaren artean: “Ortzaizeko ederrena Gahardu Irigoinekoarekin” zion amatxik. Baditu laur tiradera eta laur athe, bi aldetan harmairuak mehe eta gora, guzia gerezi zur gorritz zizelkatua, orsto-adar, izar, iguzki eta lore, iguzki-saindu eta bertze, ja higatua alta azpitik, atheak gaizki hesten (gerla ondoan, antolatzalearik herrian ezin ukanez edo, ekhenduko da, zorigaitzez, eta berri ttipi itsusi batek ordainduko du zenbait urtez...). Athe gainean ezarriak dira, eskuko zur biribil motz leuna dirdiran eta burdinazko eztena taula baten xiloetan sartua, lerro-lerro xutik, liho pilota bat ondoan, lehenago iruteko erabiltzen ziren ardatzak, hek ere zur gorritzkoak, bi mahi-askak eta kaderak bezala. Eta guk galdeginik erakutsi dauku zenbait aldiz nola, behatzaren eta bi erhien artean indar emanik, airera igortzen ziren itzulikatuz hariaren biltzeko.

(Ez bakarrik baxerategia, baina hango bertze muble guziak, higaturik edo gauzak berritu nahiz, lekuz aldatu ziren, eta gehienak galdu: aska zaharra, aita laur izkina zorrotzak moztuak baitzauzkon buruaz joiten nituelakotz, ardatzak, khebide ondoan zen *furnero* beltza burdin-horiz eta gorritzko edergailuekin, eta zurezko kaderak noizpaitekoak, nahiz azkarrak oraino: beharrian atxiki dut luzaz hetarik batek egiten zuen kurrinka, jostatzeko indar guziez itzulikatzen nauzkolarik, ni xutik bezain gora, bizkarraldeko ziri torneatu eskupean leun-leunak...)

Ohera joan aitzin, eta oraino urteak berantago, amatxik guzier kaderak itzul-aratzen dauzku su aldera, han khebideko taulan, gandelabre hori lerroaren artean gora diren “kurutzefika”-ra - bat bazen ere ur benedikatuarekin sukaldeko athe ezkerrean, goizetan sartzean eta arratsetan jalgitzean amatxi beti zeinatzen baitzen elizan bezala - eta orai ahatzia dutan bertze erlisionekeo gauza zenbaitetara, porzelanazko Andredona-Maria zuri bat ustez: han erran behar ditugu euskaraz (zenbait ere latinez ote?) gora-gora “arratseko othoitzak”, gu hortaz ja doi bat enhoatuak alta eta begiak beheiti, iraungitzera doan suko itxindi gorrietan lotuak. Aita da bakarrik bere zurezko kaderan jarririk egoiten (amak erraiten dauku artetan Arrosara ezkondua zen aitaren arreba “Leonie”-ren etxean, “Kalonjarenean”, bestetako joanak ziren egun batez, “arratseko othoitzeko” han

guziak buru-hastu eta belhaurikatu zirelarik, aita bakarrik etzela egin, eta hango etxekeo andere zahar biziki biphil eta “debotak”, etxearen izenak manatzen zuen bezala, erran zaukola amari: “Oizu, zure senarrak eztitu galtzak belhaunikatuz higatuko!”).

Gero baktotxa, guk “Jinkuatiziela gauhon” erranik erakatsia daukuten bezala, gandelabre bati ezko argia phiztu eta eskuan harturik, gambaretara igaiten da; itxindiak hautsaz estali dira, sua azpian bizi egon dadin gau guzian, biharamun goizean lehenik - bide haraindian den oilategitik entzunen den “oilarraren kukurrukuko” - jeiki denak berriz errex phiztuko baitu.

8. “Gaineko salan” Italiako errege

Lehenagoko etxe gehienek badute “gaineko sala”. Ezkaratzaren gaina hartzen du gure etxearen luzetasun osoan, lehen estaiako gambarak hara idekitzen dira, etxe aitzineko “galeria” ere athe-leiho hertsia batetin ezkaratzekoa bezala bi zatietan: azpian taulazko athea eta gainean berina erridau xuri zilokatu batekin, neguan hetsiak “haize hotzaren” gatik. Lehen estaiara heldu orduko ezker athe batek hesten du ere, azpian gatu-zirrito bat salbu, bihitegietara eta bigarren eztaiko gambaretara deraman mailalde ilun bat, hau ere salara taulaz hetsia, athe ‘ta taula guziak thindu urdin hitsez orduan etxe gehienetan zen bezala. Etxe zahar gora eta hertsian gaineko sala berdin zen, zabal baino biziki luzeago, erdi-ilun arratsaldetako, galeriara idekitzen zen athe-leiho, erdi-aroko argamasen artetik, ezpaitzen goizeko iguzkitik baizik argitzen eta berotzen (“aitzineko gambarako” khebidea paper lilikatuzko taula batez hetsia egoiten da eta nehoiz eztut phizturik ikusi).

Badu aspaldi han ziren gauza gehienak bota, erre, ala higaturik eta bipiaturik “ganer” zoko batera ereman eta erhaustu direla. Alta, han orduan bizi ziren jendeak gau batzuez ametsetara bezala, heldu zazta berriz, bere ilunbetik, gogora, bat-bedera han bere ohiko lekuan, betierekoan (orhoitaren betierekotasuna), galeriako eta gambaretako athen artean, gapirio luze horailez margolatuen azpian:

behereko mailetarik atheratzean gibekeko harresi lodi itsuari goiti (ezta mendebalera idekia behereko eta bihitegiko zirrito batzuez baizik), ikusten da, sahets ezkerreko murruari gora airean lotua, etxea alde hartara luzatu baino lehen noizpait kampa emaiten zuena beraz, harrizko xurrutategi handi bat, lehengo bizitegi eta bizidun ahatzien lekuko (geroztik barreatu eta ekhendu zen); aitamen gambarako athe ondoan eskunetik arteka hertsia batean bi khutxa zaharrak bat bertzearen ondoan; lehenbiziko khutxaren izkinan utzia zen paper bat harturik, doi-doia ordukotz irakurtzen hasia, orhoit niz ikusi nuela gogoan atxiki dutan lehenbiziko urtea: 1939 ...

berehala han bazen, aitamen gambarako athearen eta urrunago amatxirenaren artean, erloi handia ziri batez gainean gapirio bati lotua, eta haren ondo-ondoan, amatxiren gambarako atheari hurbil, oihal denteladun zuri bat gainetik, manka: gako-sartzea gainaldean burdin-horizko xori marteilatu batek

egiten zaukon, hegalak labur eta zabal (Ortzaizeko harmetako arranoa agian), haren azpian bi lanho adar zurean zizelkatuak; behereko aldean berriz ageri zen iguzkia, bertze bi hedoi adar goiti bihurtuen erdian, guzia XVIII-garren mendeko lana gero ikasi nuen bezala, zura amatxik noiztenka ezkoztatzearen bortxaz ilhundua;

ezkerretik, bihitegirako mailen azpian, gaina burdinazko uzta batzuek inguratua, estalgiaren bizkarra goiti biribil, bidaietako mala bat, burdin-horizko itzeak inguruan oraino dirdiran, oihaleria arin batzuek betea eta hetaz bezainbat, Argentinara edo Parisera (amatxik baitzion han zela 1900-ko “esposisionetan”) eginak zituen bidaien orhoitzapenez; guti behatzen zizakon malaren ondoan irinaren garbitzeko jateko egunen bezperan harrabots handitan eskuaz itzulika-arazten zen bi athekilako bahe-harmairu zur-zurizko handi, gora eta phizuari;

gerezizko mahi luze bat leiho aitzinean, oihal gorri luzera marratu batez estalia, zangoetarik apur bat kilika ordukotz (zur batzu itzatuz azkartu behar izan zen); negu batez gainean ikusi ginakon azeri eder bat aitak ihizitik ekharria, ile gorraila harro-harro, punttetan zilhar-beltzez hunkia bezala, pherekatzean hain goxo! bertzaldetik bazen ere zur berezko mahi ttipi bat, eskolako lanak han egiten ziren, eginak ere lehenagokoek, zurean zituen ankre ubelezko tita ilun batzuek erakusten zutenaz; inguruan ihizko kadera apha batzu, ziriak eta bizkarreko zur mehe biribilki landuak gorraile arin histu batez, ziritako erhaztunak beltzez, ihia gatuen aztaparrek azpitik xehatzen hasia, jar-lekuan higatua egonaren bortxaz.

Mahi gainera sahetseko gapiriotik dilindan zauden, norik daki nola eta nundik etxerano jinak, edergailu bezala: Veneziako lanterna bat paper ixurkatua urdin eta hori, bertze bat hori eta xurail, zahagi irin kolore bat laur-kantoin josia eta hampatua; ezkinakien orduan aitak hartan zituela ihiziko bolbora, berun xehe, kartuxa egiteko eta bertze, gero gehienak behereko salako untxi batera ekharri zirenak.

Murruetan ziren alta, begiekin gogoa, jakin-nahia, gehienik beregana biltzen zituzten gauzak: athe-leihoaren eskunean mirail ttipi bat (XVII-garren mendetik gelditua zela biziki berantago jakin zen), inguruko zur lodi zabal zizelkatuaren urreadura berina bezain histua, goregi itzatua guretako, adinekoen begitarte heinean, ezpaitzuen erakusten, behezagotik, haurren heinetik, lano batean bezala, gaineke gapirio horail eta tronadura zati zenbait baizik;

ondoan, hura hertsu eta ttipi bezain zabal, kadre beltz handi bat, berinapean amatxik ezarriak zituen bere jendakiako argazkiz betea, batzu bertzeak bano ttipiago, ja zahartuak, hetan Argentinako jende batzu, aiphamenez baizik ezagutzen ezkinituenak, uda hastean etxera ikustaldiz jiten zen bat edo bertze ezpada: amatxiren haurride, iloba, ahaide, gure Iriberriko osabak gaztean hara joan aitzin, nextato batzu komunione handiko arropetan belhauriko, zaia-mantalinen uhain xurietan urtuak bezala, haur ttipi batzu erdi buluzirik hartuak buhurdiko handi batzuen gainean jarriak edo sabela beheiti etzanik, gizon bizar eta muztaztunak floka lepoan, andere zenbait aireztagilua eskuan, familia osoak (Leon Bereterbide amatxiren lehen gusia etxeko gizon zenbaitekin ihizitik zaldiz bere “La

Helena” eztanziara heltzen ari, ihiztorrak inguruan, atharian emaztea haren aiduru jina: argazki hura etxean gelditua da).

Ezkerretik mahi luzearen gainaldean bazen kadre beltz ttipiago bat bakarrik, goizeko iguzkiaren inharretan dirdiran, barneko jendeak zola horail ezkoztatu batean bezala urre-kolore, eta hortako zituzketen begiak eta soa nahitez bereganatzen, iduri baitzuten barne hartarik jalgitzera zoazila, laur jaun-andere, papoa eta burua baizik ez ageri, elgarren ondoan bilduak aphaindura bitxi batzuez estalirik, ikusleari beha bezala eta haren baitan ikusi-nahi beldurti bat phizten baitzuten: bi andere, bat gazte eta eder, perla lerroak lepho inguruan, hortzak xurixuria, erdi irriz, ileak goiti ixurkatuak perlak inguruan ere uste dut, bertzea adinekoa eta gutiago ageri; bi jaun, bat behean andere gaztearen ondoan, hura bezain gazte eta aphain, baina bertzea, ohargarriena, guzien gainetik, begi zuri harmatu batzu zabal, biphil, bere larderia atheratzera bezala, muztatz hori luze batzu bi aldetara, punttak goiti bihurdukatuak, papoa medail eta xingoletan; irakurtzen hasi baino lehen baginakien amatxiri galdeginik *Italiako errege* zela familiarekin.

Irakurtzen hasirik behin baino gehiagotan nahi ukan dut jenden azpiko xingola batzuetan hizki larriz ezarriak ziren hitzek zer zioten jakin: andere adineko haren izena (erregina zen) eztut batere gogoan, baina bazen *Umberto*, gizon gazte hura uste dut, eta argienik gelditu zatana, andere eder haren izena bertzeak bezala xingolan *Principesa Margarita*; eta bitxi zizatan zer gatik zuen guk ez erdaran ez euskaran (baginuen “Margaita” izaba bat) ezagutzen ezkinuen *gb* hori, uste bainuen izkiriartzean norbaitek huts egina zukeela; eta berdin gaineko muztatzun begi harmatuaren azpiko xingolan *RE D’ITALIA*, izena ilunago bazauta ere orai (*Vittore-Emanuele III* ene ustez): hitz bitxiak eta molde bitxitan, erdi ezagunak bezala, baina arrotz hala ere... Eta horra zer moldez irakurtzen nuen, gaineko salan, bazela ere jakin gabe, hizkuntza aldi berean hurbil eta urrun bat, italianoa.

Ikasi ginuen amatxik erranik gaineko salara nundik jina zen Italiako erregeren familia. XIX-garren mende ondarrera Tipirena etxe hunen jabe bakarra (gaineko Tipiren-borda 1847-ko bere lurrekin anai-arreben arteko berexkuntzetarik landa saldua zen), bere izenaz “Catherine Tipi”, bizi gehiena Hego-Amerikan eremanik, Uruguai uste dut, Italiako embaxadore edo konsul zenbaitekin entzutera emaiten zaukutenaz, Tipirenera erretiratu zen, berekin ekharriz, zion amatxik, sehi bat, pianoa (orai Harizmendian dena: 1850 inguruko Debain ttipi bat) eta perruketa: *Coco lindo*, *Coco feo* españolez erraiten ikasia zuen amatxik haurrean, hemengo mahastira jiten zirenean eta perruketa mintzarazi nahi zutenean. Anderea (Orzaiztar zenbaiti erraiten entzun dut “Kondesa” ziotela batzuek, den gutieneko arrazoinik gabe), amatxiren gusi ordukotz urrundua, hil zenean “supituki” zioten, “sorgin” edo bederen “karta thirtzale” baten aipamenarekin omen, haren mubleak saldu ziren (pianoa Harizmendira), eta etxera ereman zirenetan delako Italiako erregeren familia, nehar bada ere amatxiren gambarako aitasaindu lerroa. Gero (1905) amatxik eta Jean Oyhénart haren senarrak etxe hau erosi zuten gelditzen

zizazkon 7 hektara lurrekin, eta geroztik luzaz hemen etxetiar “ttipia” (handia Borddan zen) edo alokaria atxiki da 1970 urtetarano.

9. Oto gorria eta ahozko musika

Baserriko haurrek jostagailu guti ukaiten zuten gerla aitzinean; eta behar guti zuten ere, mutikoak hasteko, behin etxetik jalgirik eskolan abiatuz geroz, nahitara jostatzen baitziren auzoko lagunekin, eta baginituen hurbil horietan biziki trebeak, baitzakiten berek eskuz eta ganibet ttipi batez xixtu egiten ziri hezen azalak hustuz eta hek xilokatuz, gure ur-erreka ttipian berdin ziriekkin eihera ttipi batzuen moldatzen, bi xarde lurrean sartuen gainean ur lasterrak itzulika-arazten baitzuen, edo behin trebatuz geroz zuhaztetara igaiten han xori kafiren mihatzeko...

Badakit alta etxean berean, hetara “afizione” handia bainuen, etxekoek zioten bezala, emaiten zizaztala muntra, iratzar-oren eta holako; ahal bezainbat ideki behar nituen, mihatu, eta hausteko lanjer handitan zirelaketz, hoberenak, behin eskuan atxikiz geroz, guti uzten zizaztan. Hala gertatu zen goiz iguzkitsu batez: lorian nindagon ezkaratzeko mailalde beherean jarria, eskuetan nerabilala, bere untxi berde arinean, amatxiren harmairuko sakelorena ederrena, sakelatik dinlindan atxikitzeo gatina bezala zilharrezkoa, kadrana urrez aphaindua, orai hemen berina-pean ikusten dutana begietara beti bezain eder (alzeiru urdinezko orratz handia hautsi eta gero berritu behar ukan baitut), baina orduan hainbertzetan gutiziatua nuena behin ere eskuetan luzaz atxiki ahal ukan gabe (amatxiren senar Jean Oyhenart harena omen). Jaun bat ethorri zen orduan, Irisarriko Mendy medikua, zaldia atheko erhaztunean estekaturik sartu, eta aitak eta biek gaineko salara ereman ninduten, amatxi aitzinean etzela jeus izanen omen, “amidalak” ekhendu behar baitzizaztan, azki goiz ohartu nintzan bezala. Ama ikusi nuen baratze aldera abiatzen, ene oihuen beldurrez gero jakin nuenaz ... eta mihise batez tinki-tinkia inguratu ninduten, medikuak bere burdinazko tresna bitxia eskuan eni ahoa idekirik atxikiz... Berantxago, zintzurra oraino minbera, badakusat neure burua aitamen gambarako ohe handiaren erdi-erdian ezarria, beti ene muntra eskuan eta hari beha, medikua ere han eni mintzo zuen ohiko molde aski idorrean (“sagar bat oso-osea iretsiko duk orai”), eta nik hari, uste dut, hortaz irri egiteko orde, ahal dutan hitz txarrena (euskaraz ala erdaraz? eskolan abiatua nintzana ordukotz? eztut alta uste...)

Bertze jostagailu guti ukan dut, orhoitean, eta guti naute ere jostatu. Bat ikusten dut bizkitartean oraino: Baionako amatxiren gusiek igorri zauzkuten, urthats bateko, eni lehenbizikoetarik ikusi dutan oto ttipi bat, eta arreba gazteagoari bera bezain handiko “pupe” bat (auzoko neska handiago batekin laster andeatu zuten, amatxiren erasietan). Gure etxe ondorano, bide zut eta oraino gaixtotik, beribil guti agertzen zen gerla aitzinean, noiztenka Argentinako jendakia zenbaiten ikustaldietan ezpada, Horzako plazara jausten ginen bakarretan biziki guti ikusten zen ere: bizpahirur bazirena ere orotara herrian?

Ukana nuen oto gorri hura halako bitxikeria bat zizatan beraz, eta ezpanuen ere mekanikeriara ixuririk batere, ez geroztik ere gehiago, pollita zen:

kattalin gorri handitu baten molde biribilean, gako zilhar-kolore batez muntatzen zen sahetseko xilho batetik, eta harrabots arin bat eginez bazoan zuzen zenbait urratsetan, sukaldeko, salako ala ezkaratzeko zolan harresietan jo eta gelditu arteo, barneko uhal tinkiaren indarra galdurik. Jokoa beti berdina eta laster enhoagarri, lehenbiziko egunetarik hara guti erabili nuen azkenean, hartako baitzukeen ere luzaz iraun.

Ondoko urthats bateko, Baionako gusi berak etxera ethorri ziren ala gu hara joan ginen aldi batez, galdegin-arazi zautaten zer jostagailu nahi nuen. Badakit amak erran zauela orduan, musikan nuen gostu bizia ikusiz, eta etxean, gure kantua salbu, musikako tresnarik ezpaitzen, “piano ttipi bat” nahiko nuela. Biziki berantago ukan dut etxean egiazko piano bat, Iriberrigaraiko aitatzik erosi zautana, eta nihaur ordukotz piano joiten aski aitzinatua. Paper pollitez estalia zen untzi ttipixko bat ethorri zen goiz batez Baionatik igorria “Beñat piatunak” ekharriarik etxera, idekitzean erran baitzautaten hura zela ene “pianoa”, eta ene ametsa hartan erori zen. Gerla ordukotz hasia zen, Baionako gusiek, aberatsak izanik ere, baina ontasun gehienak Argentinan, igorri zautatena etzen ahozko musika bat baizik.

Erabili nuen alta berehala, zuen soinua ederra zizatan eta elizako harmonium haren idurikoa. Laster hasi nintzan aire emaiten, ordukotz ikasia ginuen euskarazko kantu andana bat, etxean aitari bereziki, zenbait ere elizakoetan, batzu jadanik erdarazkoak eskolatik ekharriak (Petain-en urtetako ikastetxe katolikoetan erakasten ari zirenak); emaiten nituen “bi bozetan”, kantatzean orduan beti egiten zen bezala, gauza errexa “tierzan” hatsaz aldi bi nota jo-araziz, gero mihiaren jokoaz baliatuz eta “harmonia” apur bat aberastuz. Pianoaren eta egiazko musikaren ordua jin zenean, gerla ondoan urte zenbait berantago, musikatik zerbait ikasia nuen, eta etxean ziren elizako liburu notadun batzuer behatzearen bortxaz, behin ere bertze moldez ikasi gabe, hasia nintzan, ahozko musikari eta kantuari esker, musikaren irakurtzen.

10. Aitzineko gambaran

Zergatik heldu ote zata gogora, jorraileko goiz huntan, lotik atheratzean, haurrean zenbait urthez ukan ginuen gambara? Ala amets zenbaiten hatza da, ezeztatu denean gogo argian gelditua? Zeri lotua den, ingurumen huntan, asma badezakete ere, erran-nahi berezi eta zuzenik ezin dezokete ikus; eztute ere han ereman gauek, ez gehiago han ziren gauza eta edergailuek, izen hau har badezakete, gogoan atxikiak izaiteko arrazoin berezi handirik. Atsegin dut, alta, jauziz bezala, gogoz hetara itzultzea, hitzetan berriz hemen ezarriz zerbait moldez berphizten baitira.

“Aitzineko gambara” erraiten zizakon, zuen leiho bakarrak, noizpait lehenagokotik argamasen artean ttipitua izanik zureko zizeldurek erakusten zuten bezala, galeriara eta etxe aitzinera emaiten baitzuen, aldiz bertzek, harri gorritzko leiho batzuetarik, etxea luzatzen zuen bidearen gainetik hegoaldera. Ezkaratze gibleko mailetarik goiti athera eta, gaineko sala guzia iragaiten zen hara

heltzeko: barne luze bat aski hertsia eta iluna, azpian zuen sukaldea bezain handi, haurren gambara izan zena zenbait urtez.

Khebide bat bazuen, berriturik izana zen murruetako gorri'ta xuria baino ilunagoko paper lilikatu batez estali taula batek hetsirik atxikitzen zuena. Amatzik zion haren aitatxi-amatxiak (Michel Laharrague 1797-ean Irigoizgaraiko seme sortua, eta Agnès Erramouspé Baigorriarra) azken urtetan, adin handitan, han etzaten zirela. Nahiz eztutan han surik egiten ikusi, bazituen bere su-burdinak eta saloinetako hausko landu bat pollita (noizpait erretzetik etxeko bertze leku batean salbaturik hemen dut oraino): bazterretako larru muskerrez thindatua ixurduetan ja higatua, ufatzeko puntta luze bat burdin-horian landua, inguruan itzeak berdin, gure etxean baino hobeki ikusiko baitzen aitzineko mendeko andere "krinolinadun" zenbaiten eskuetan.

Khebidearen ingurua hartzen zuen gaineko taulan gauza batzu ezarriak ziren, edergailu ala othoitzeko: opalina urdinezko lore untzi bat, bertze biga handiak, hek opalina zuriz eta lore batzu gainean margo beltzaranez (amatxik han ezartzen zituen larrazkenetan lili xuri idortu batzu, ilargi-loreak eta erdara arruntean "monnaie du pape" diotenak, "physalis" izeneko - eta euskaraz "xauruzte" - landarearen pumpula gorri ala hori berdin idortuez artekaturik), berinazko bi ezko argi ixurkatuak eta barnetik zilhar-kolore, lore-untzi luze bat berina lodi urdinez inguruan bi gerezi gorri eder eta aldaxka batez aphaindua, gurutze handi beltz bat hirur punttetan hexurrezko botoin xuri batzuekin; eta, erdi-erdian, Argentinatik noizpait ekharria, delako amatxiren aitatzik hara joanik 1849-an Orzaizar lehenbizikoetarik han egina zuen egonaldia orhoitzapen, Lujan-go Andredona-Maria ttipitto bat, urre-korona gotor bat buruan, azpiko zaia xuriaren gainetik soineko urdin handi bat bazterretara hegalak zabal, urre-izpiz dirdiran, oinetan ilargi adarra zilhar kolore. Handik ekharria zatekeen ere argazki biltzeko liburu ttipi lodi bat, edergailu batzu ordukotz galduak, baina balusa ubelez estalia, burdin-horizko heskailu landuak, inguruak eta estalian lore moldeko itze batzu berdin.

Barnearen bi buruetan baziren bi ohe bakoitza oheburu gainean ur benedikatu untziarekin (amatxik ur hura noiztenka berritzen zuen), orduan ohi zen moldean, etzatean ala atzartzean zeinatzeko: bat barneko zokoan gerezikoa aski apha eta zabal, han etzana izanik ezpainiz batere orhoit, bertzea doi bat gorago eta hertsiago, zur horiz, artetan aphaindura beltz mehe batzuekin, leihoaren ondoan eta khebidearen aitzinean, han etzan bainiz zenbait urtez, gaineko gambarara joan artean. Neguan estalgien gainetik emaiten zen, erdi berogailu, erdi edergailu, hek ere Argentinatik ekharriak ziren "pontxo" hetarik, buruaren sartzeko zilhoa josirik, bat aski iluna ile tinkiz eta dena laur-kantoineko margo xehez titatua, bazterrak oihal beltzez josiak, bertze bat ile latzez, xuraila, luzara gorrailez marratua, bazterretan lits luze batzuekin. Bi ohen artean baziren alde batetik mahi ttipi bat, gerezikoa manka bat, noizpait idekirik oihalen artean ikusi baiginaukon eta eskuztatu gizonen "lepoko faltsu" andana bat hari batez estekan, batzu xuri bertzeak marratu, amidunaz gogor-gogorak eta dirdiran, lehenagoko jaunen aphaindurak, bidaia ala bestaburu eta zeremonietako; bertze aldetik harmairu handi

itxuraz aski murriz bat, intzaurrezkoa, zangoak biribil landuak XIX-garren mende hastapeneko moldean, azpian tiradera batekin; hau ere ideki zen egun batez, eta ikusi ziren, bertze gauza ahatzi zenbaitean artean, musikaz imprimatu paper batzu, saguek bazterretan janak, adinekoek erran arteo zer ziren ere jakin gabe ikusi dituzketan lehenbiziko “notak” han egon zen norbaitek utzi eta ahatziak.

Murruetan dilindan bizpahirur kadre zur beltzez inguratuak, erlisioneakoak bertze gambara guzietan bezala: batek bazituen hirur nexkato matela biribil papoak eta buruak elgarren ondora bildurik, soineko gaina lepho inguruan xingola batez estekan, batek gorria, bigarrenak musker arina, herenak zeru kolorekoa, nexkato hek nor ziren galdeginik jakin baikinuen “hirur bertuteak” zirela; bertze batek gizon handi bat laneko zaia luzean, makila bat edo zerbait eskuan, “San Josepe” omen. Baziren ere, ordukotz ohe buru edo murruetan dilindan, gaitzeko arrosario batzu, gurutzea eta abantzu intzaurrak bezain lodiko pikorrak zurez eta doi bat landuak, Lurde-ko beila zenbaiten orhoitzapenetan etxera ekharriak...

Betidanik “etxe sahetsetik” zoan bidea (lehenago noizpait Orzaizera sartzeko bide nagusia), etzen bakarrik gorago ziren laurzpabortz etxetara joaitekoa, baina oraino Ahaiztarrek Irisarriko abel-merkatura joaiteko ebiakoitz guziez hartzen zutena, gehienek oinez, zenbaitek ere zaldiz, goizetan goizik, loaren artetik, entzuten baitzen batzuetan zaldi baten lauhazka, etxeko harresi lodia jo-arazten zuela eta inharrosten bezala...

(1992-ko jorrailaren 25-ean, ebiakoitzarekin, goizeko zazpiak hirian)

11. Burdin-bidez

“Arrosako gara”-ra (“Orzaizekoa” izana, Arrosa 1925-ean berexi zen arteo, orduan ukan zituen oraiko bi izenak “Ossès-St-Martin d’Arrossa”), nahiz etxetik ibarraren bertze bururan Errobia bi herrien arteko muga iraganik aski urrun, ezpada zaldi-karrosa zenbaitekin artetan, oinez joan gira luzaz, eta bereziki gerlako urtetan. Baionako andere ezagun bati erraiten entzuna dut, Iholdira eri zen gusi baten ikustera jin beharrez gerla demboran, eta beribilik orduan ez ibilki, burdin-bidez jiten zirela Orzaizera, eta handik bide guzia oinez, hamar bat kilometra Irisarrin gaindi Iholdirano, gero bide beretik itzultzeko.

Etxetik gararako bidea, hainbertzetan eginik bizpahirur kilometretan, edo Gahardun gaindi edo Hortzatik Murgialdeko zubira eta handik barneko bidez Bidegainean gaindi Arrosako bidera, guti dut gogoan, eta batere nola egin ginuen amarekin 1939-an aitaren ikustera joaiteko Itsasurano, gerla hastera zoanean gobernamentuak (aitari entzunik “Daladier” izena ordutik atxikia dut) soldadoak altxatu baitzituen. Bi haur ginen etxean, eta ondoko urtean hirugarrena sortu zenean, aita, hirur haurren aita guziak bezala, liberatua izan zen, ilabete zenbaitez Itsasun egonik mugako bide edo jakin eztutan bertze zerbaiten zain soldado multxo ttipi batekin.

Ikusten izan ginazkon beraz arratsalde batez treina Arrosan goizik harturik, zenbait orenen buruan gibelerat itzulzeko. Treinaz eta bidaia laburraz gogoan ezpadut jeusik atxiki, badakit aita bere soldado jantzitan, etxean den margazki batean salbu behin ere ikusia enaukona, gure aitzinera jina zela, lekua hotza iduritu zizatala eta zerbait edan ginuela hirurek hango ostatu zenbaitetan, ezpada soldado zaintzalen etxola ondo batean, hara oinez joanik, aitamak etxeko gauzez solasean. Gero zenbait urrats egin ditugu bidean ur handiaren bazterrerano. Bazen han eta luzaz egon da, halako zare bat burdin-hari batzuetan lotua airean uraren iragaiteko, eskuaz errota bat itzuliz baitzoan alde batetik bertzera. Iduri zata aitak hura ekharr-arazirik eta guri erakutsirik uraz haraindian bertze bidexka bat, hari jarraikiz xuxen berriz geltokira helduko girela, burdin-harizko saski handi hartara igan girela aitak lagundurik, elgarri adioak eginez, ama nigarra begietan eta eskuan hartua zuen mokanesaz goraintzika. Aita etxera laster itzuli bazen anaia ttipi bat sortu zenean, Orpuztaneko osaba amaren anaia, hura bi haurren aita, soldado egonik Alemaniara eremana izan zen eta han bortz urte bete preso iragan behar ukan zituen.

...

Gerlako urteak dira, eta Alemanak oraino hemen, 1942 edo 1943-a, burdin-bidez egin nuen bertze bidaia batez, behar bada bigarrena, hura Baionarano. Eztakitan arrazoin zenbaiten gatik, amak ereman ninduen ikustaldi baten egitera Baionan “Villa Pia” izeneko jauregi ederrean bizi zen amatxiren lehen gusiari. Bakarrik dakit gerlako urte hetan ikusten ditutala batzuetan ama eta amatxi, sukaldeko aska baten gainean kartoinezko untzi batzuetan arraultze ezartzen artha handirekin hea “tortak” eztirenez beharrira inharrosi eta mihatuz, oilasko zenbait ere (berantago hango norbaiti entzun dutanaz), eta ere aitzineko labe gorritzean bereziki hortako egina, artopil bat edo biga: mamia ogiak baino tinkiago eta ilunago du, azala gainean biribil, beltzaran eta gogor, erretzeko hetaz estaltzen den gaztena orstoen zainen marrak ageri. Amak eta amatxik artopila biziki maite dute bereziki goizeko hasarian, Villa Pian ere “Paula” hango andereak nihauri erranik “bixkotxa” bezainbat; gerlako urtetan hiritarrek, aberats ala ez, bazuten janari onaren ukaiteko baseritarren beharra. Amak bazeraman hasteko orduan ere zerbait eskuko zaku gotor batean.

Bidea treinan nola ete norekin egin ginuen, arratsalde ondarrean abiatu gero Baionan etzateko, batere ezpadakit, orhoit niz alta Baionara heltzean iluntxea jadanik aitzinatua zela edo berdin iluna, zazpiak hiria eta “oren zahar” edo “iguzkiko orena”. Treinatik landa igan ginen garako aitzinean Biarritzera joaiteko “BLB” zioten tramuan, hura Villa Piako aitzin-aitzinean gelditzen baitzen; iduri zata eurixka zela, argirik ez edo biziki guti karriketari eta etxetako leihoetan, Alemanek aireko angelesen gatik argiak hil-arazten baitzituzten, eremana izan ginela burdineria eta xilintxa harrabots batzuen erdian. (Biziki berantago, Bainonako lizean ikasle, izan niz batzuetan delako “ttantta Paula” - etxean hala erraiten zaukuten - hari ikustaldi zenbaiten egiten).

Hara heldu eta auhaldu ginitazkeen, baina orhoitzapenik ez tute. Etxe handi hura aski hotza iduritu zizatan; ohartu nintzan etxekandereak hotzez bere

jargian oinak frantzesez “chancelière” dioten ile zaku batean zaduzkala. Oheratekoan jaun-anderek lagundu ginituzten harrizko mailalde behererano, L. jaunak (ofizioz abokata izana zen ezkondu aitzin) erakutsi baitzautan orduan, zola harbizizkoan lerratuz, gogoan atxiki dutan urrats bat, geroztik behin ere nehoi ikusi gabe, aldizka oinen punttak eta aztalak elgarretara emanaz bazterka alde batera eremaiten baitzuen. Gambarara handi batean ginen, eta amari gambarariak erakutsi zaukon haren oheburu eskunean eta ezkerrean ziren bi madarittoetarik batek argia phizten zuela, eta bertzeak gambararia askariarekin deitzen. Ama jeikitzean goiztiarra zen, eta biharamunean ere goizik atzarririk, bortz orenak ziren gehien-gehienik, argia phiztu nahi ukan zuen, eta etxean argiaren phizteko ohi zuen aldeko madarittoaren mokoak zapatu: etzen argia phiztu, amak berehala egin zuen “oi! ei!” eta aldi berean entzun zen urrunean xilintxa zenbaiten turrinta ahula. Dolu izanik ere, zer egin ordu hartan? Alabaina berantxago athean jo zen, eta hango sehietarik bat, emazte adin batekoa, agertu soineko beltxean eta aitzineko zaia xuri motz inguruan ixurkatu batekin, eskuetan ekhartzen zituela goizeko askariko gatulu eta behar zirenak: bazen han behin ere jastatua enuen etxeakoak ez bezalako erreximeta beltzaran bat berinazko untxi ñimiño batean ezarria.

Eztakit egun hartan berean, ala izaitekotz ondoko urtean edo bertzean (1944-a dateke, Alemanak joan berriak, larrazkeneko aro aski eder batez), etxe hartan berean gira bazkaltzen, Arrosako izaba Léonie aitaren arreba (orduko moldean “ttantta Leoni” diogu) eta haren alaba gehienarekin, ni baino zenbait ilabetez zaharrago. Badira han haur oraino ttipi batzu, etxeako alaba ezkonduetarik batenak, eta sehietan auzo herriko nexkato gazte bat (gero ezkonduarik Orzaizen bizi izan dena), eta lanak ditu haur hetarik bati erdaraz “épinard” dioten azuntzak ezin jan-araziz, haurren azkartzeko on zirelakotz omen. Etxearen beheko hegoalde osoa hartzen duten saloinetan bagabiltza; badakusat han, saloin handi musker eta urreztatuan, alta ustez guti hunkiz edo batere, moldea oraino gogoan dutan egiazko piano “buztandun” bat hetsia, eta etxekandereak erakusten deztee ama eta izabari athe-leiho handietako erridauak, gerla urtetan ezin aldaturik gai eskasez, bazterretan higatuak... Gero bagabiltza baratzetan: gainean baratzekarietilakoa, eta, bazterreko etxola batean, iranjategi barne ephelean, egiazko iranja-ondoak, fruitu hori eder bakar zenbait dilindan; beherago harrizko mailalde handi bat jautsirik badira urtegi bat arrain gorriak han orstoen artean geldigeldia, ezker aldera haratago jokoetako etxola, eta pilota-plaza eder bat dena arrosakolore.

...

(Amak zion Baionako eta Biarritzeko amatxiren gusi hek “aberatsak puxantak” zirela, eta, nihaurek entzuna eztaukotan gauza, arreba batek erran dauku hemen berriki, jende hetaz ari ginen egun batez, aitamak ezkondu berriak etxe hartara gomitatuak izan zirela bazkariz, eta mahian aphairu hastean azietetan ezarri zirela “azperjak”. Iriberrigaraiko baratzean bazen orotan bezala aza eta phorruz nahikoa, baina azparragoak - edo “frantses phorrurik” hiztegiek hala baitiote! - ez. Aitak amari galdegin zaukola orduan ahapetik euskaraz beharrira: “Nundik hasten

dira hok?” eta amak berdin ihardetsi: “Bertzek nola egiten duten ikusirik hasiko gira!”. Ezkondu ziren urtean 1932-an gertatua dateke.)

12. Iriberrigaraitik etxerakoan...

Aitatxi-amatxiak bizi izan direno usu izan gira ikustaldiz Iriberrigaraira, aitaren etxondora, herriko bestetako bigarreanean han ginen beti, eta nihaurek ere berantago, batzuetan Arrosako gusi batekin ala bakarrik, uda oroz lanartetan bizpahirur egun han ereman ditut. Eiherrako inguruak, Lakan arraintzan edo onddo biltzen oihanetan, aitatxik artha handienarekin atxikitzen zuen Munagorriko mahastia, Baigurako aldapa behean iguzkira itzulia, behean Eluet-errekako thurrua ur aska ttipi bat inguruan udako beroetan mainu leku, handik hurbil larrazkenetan urdeak gizontzera eremaiten ziren gaztandoiak, eta gero goiti Baigurako mendi osoa: hor ziren gure atheraldietako leku hautatuak, argazki bat edo bertze gelditua oraino ibilaldi horien lekuko.

Herriko besta eguna dateke, Iriberrigaraira etxetik bazkal-ondo -goizetik ezpada ? - guziak joanak, apur bat aphainduak ere, amatxi “etxekoa” (aitaren izaba zen egiazki, Iriberrikoaren ahizpa, eta haurrik ez ukanez aita ondoko egina), ama eta laur haur, orduan ttipiena amak besoetan. Aita “etxezain” gelditua zen aldi hartan, edo lehenago izanik sartua. Iriberrigaraira joatea ordukotz biziki laket dut. Etxean, elizako liburu gotor batzu salbu, latinez eta euskaraz, liburuak xuhur dira, denak ere salako murru batek duen zilo luze batean lerrokatuak, oiha xuri listun baten gibelean, gure eskuetarik urrun. Iriberrigaraian aldiz, aitaren anaien eta bereziki Beñat aphezgai 1916-an gerlan hil zenaren ikastaldietako ondarkinak han geldituak dira, gehienak gaineko salako zoko batean gaitzeko saski luze baten barnean metan. Aitatxik eztu, ikusi dutanaz, asti duenean bat baizik irakurtzen, beti bera, sukaldeko mahi buruan idekirik, burdinaz inguratu begitako batzu sudurrean: Napoleonen bizi bat, haren miresle handi baita zenbait aldiz erraiten daukun bezala, hark bere aipamen ezin handiagoa “berak egina” baitzuen, eta ez aitzinekoetarik ukana (etxekoek eztute batere erregetiar usainik; behin etxeko amatxiri aipaturik erretatea, ihardespen haur ukan nuen: “ba! ta gero hek beti berak!”).

Amatxirekin aldiz, salara joanik, hango muble handi ilunen artean, egiten zen “loto” jokaldi zenbait. Zurezko tantto biribilak eta karta berde zenbakiez estali batzu zaku luze batetik atherarik eta salako mahi biribilaren gainean hedaturik, ttanttoak zakutik itsuka hartu behar ziren, eta kartetako zenbakien berdina atherarik, hetaz bere karta lehenik betea zuena zen irabazle. Batzuetan harmairutik harturik zabaltzen zaukun ere Argentinako karta handi bat, eta erhia itsas-bazterretik barnera lerratuz erakusten: “hemen Bahia-Blanca, General-Acha ...”, bere anaien familiak bezala (zaharrena “Miguel” Ardohain aitaren “aitatxi” bataiokoa, “Miel” gazteagoa bere hamalaur haurrekin, eta “Bernardo” aipatzen guti entzun duguna), bi seme aitaren anaia orduan zaharrenak han bizi baitziren, “gureak hemen dira” erranez, eta baginazkien goizik “*Bunosaise*” eta “*Pampa*” hango izenak.

Irakurtzeko liburu zenbait handik etxera ekharri baldin badut ere gero, haurzaroko urte hetan laketenik zizatana etzen ez ixtorio ez elhaberri (hetara berantago behatu dut), baina hango “liburu” gotorrena, eta enetako ederrena, doidoia bi eskuekin atxik bainezakeen: hizki handiz izenburuak zion bezala *MANUFACTURE DE SAINT-ETIENNE* delako landegi ezagunaren kataloga zen. Hainbertzetan gutziazurik, egun hartan ukana nuen azkenean, gerlako urte hetan etzatekeelakotz gehiago baliagarri. Irakurgaia labur zuen: lerro bat edo bi prezioarekin erakusten ziren tresna eta gauzen azpian; bertze guzien artean, arraintzako haga, hari, amu, ihiziko harma eta tresneria ainitz (arraintzari baino gehiago, aita eta aitatxi ihiztari handi ziren, “errabiatuak” zioten artetan amak eta amatxiek, hek etxerat itzul beha, othorduetan bereziki, berantetsiak zaudenean). Eni baliosenak etzizaztan hek. Bizpahirur orrialdetan baziren musika joitekoak, tuta (Bestaberrietakoak bezalakoak), akordeon (Orzaizeko bestetan ikusiak ziren gerla aitzinean, eta ere ezteietako argazki batzuetan), arrabit, ahozko musika, piano eta elizakoa bezalako “harmonium” bat bereziki.

Uda azkeneko arratsalde gozo bat da beraz, eguna oraino luze, aitatxi-amatxiri goraintziak erranik etxe aitzineko ezki handiaren azpian, bide laburrenetik “heinka” hartua dugu, ez Sabio aldera landaz edo errebidetz joanik Iriberrigaraiko eiheran gaindi Laka luzatuz Prezinteneko ondora atheratzeko asti zenean bezala, ez eta ere errebidetz Hartzara buruz abiatuz Xuriteneko ondoan itzuli eta Thano-eiheran gaindi (egiazki “taneria” izana zen lehenago eta kalastra zaharrean), urak azkar baziren eta lurra heze Uhaldeko zubira heltzeko, baina, aroa idor izanez eta urak aphalt, Iriberritik jautsi eta berehala Iriberrigaraiko landa handi eta oihanean harat bidexkatik xuxen Uhaldeko ibira jautsiz, hura harri zabal handi batzuetan jauzika iraganik etxera laster heltzekotan. Bide guzian nihaurek atxikitzeke phizuegiz, amatxik zeraman besapean delako liburu gotorra bere estali ilunarekin, ama aitzinean haurride ttipiena besoetan. Lakako ibira heldu baino lehen, Beirinesek han ile xuritzeak eginez geroz “Barraka” zioten eta lehenago “Harizmendiko eihera” izana zeneko ubide hertsia iragan behar zen, bi harresien artean lotua zen taula lodi labur baina hertsia baten gainean erori gabe alde batetik bertzera bi urrats zalu eginez. Handiek ttipiener eskua emanik ordukotz iraganak ginen guziak, amatxi azkenik gelditua, liburu lodia berekin eta ni hari beha lorian. Oin bat delako taulara emaiten du hark ere, eta bigarrena ezarri zuenean, zaia beltz luzen azpian zer bazegien ez ageri, taula huts egiten du, eta “oileilhorra!” eginez ur beharrik orduan meharrera erortzen da, ziliportetan zaia zola eta oinetakoak urean, ni izitua, liburuaz amatxiz bezenbat uste dut, baina hura bi erhi trebes baino gehiago etzukeen urean xutik, “jeus ezta!” ziola, liburua bustitzera utzi gabe alta beti eskuetan goititua beharrik, bizkarretik ezarria zuen harizko xala beltz dirdirantari tinki... amak eta biek eskua emanik atheratzen laguntzen baitugu.

Bazen zertaz solasta, Uhaldeko aitzinetik bidez-bide (gibeledko phentzetarik itzulia apur bat luzeago zen), Kompasen Bizkarra ezker, Kompasen-borda orduan xutik zenaren izkinan itzuli eta etxera jausteko, “bi urratsez”, Leizarraldeko bidexka eta gero Izpuaitzekoa harturik, eta etxean aitari zer erran.

13. “Phentze bizkarrean”

Etxe aitzineko korroilatik eskun jalgi eta sahetsetik zoan bide aski hertsu eta ardura iztiltsua bizpahirur urratsez iragaiten zen, harresi zahar goran bi phikondo handien arteko hexila ttipia esku batez idekirik (handia, tresnen erabiltzekoa, urrunago zen, biak orduan beltzez thindatuak), “phentze bizkarrean” sartzeko. Burdin-sare batek gainerateko phentzetik eta errekarara zoan maldatik mugatzen zuen bizkar hortan etzen orduan eraikuntzarik, ezpada “labe zaharrari” lotuak ziren etxolak: bide aldera oilategia, phentze aldera “komoditatea”. Labe zaharra, sortaldera eta bidera idekia, auzo etxetako labe guziak bezala, etzen ordukotz artetan baizik gorritzen, korroila barneko labea aski ezpazen, besta zenbaiten aphairuetako edo urde hiltzetan, eta gero urdategi bilakatu zen. Handik beheiti Irigoizgaraiko hesirano phentzea burdin-sarez moztua zen, eta gaineko erdia Borddako etxetiarraren gomendio. Mendebal eta “lako” edo barroki eta selauru aldera, hexila handiaren ondoan, bazen lasto meta ttipitto bat, etxeko beharrendako, etxean egiten zen ogi joite ttipitik, edo phentze bizkarrari bekoz-beko “phentze zola” eta bizpahirur alhorren haraindian ageri zen Borddako ogi joite handitik ekhartzen zen lastoaz egina, neguko arratsetan murr-zorien tiutek bethetzen baitzuten.

Oilategitik harresia jauziz edo hexilatik hara jinik, oilo eta ahaten ibilunea zen egunaz, erhautsean “hazkoroka” lurtean ziloak eginez, ezpaziren hesolen gainetik hegaldaka edo burdin-sare azpitik lurra zilatu phentzera urrunago, berdin beheko errekarano joanak, bidetik lakoko barrokira edo belategira iganak kafira egitera eta errutera, berdin korroilako laberano, baratzerano, ezkaratzerano athea idekia hatzemaiten bazuten. Aitak zion, khexatua, etzela “oiloa bano gauza ausartagorik!” Ikusten zen noiztenka oilo koloka bat etxe aldera heldu, arraultzeak berro zenbaiten barnean gordeka errunik eta xitaturik, xito ñimiño andana hori-horia inguruan. Udako gau ederretan, ausartener hegaletako lumak mozturik ere, zuhaztetara igan nahiago zuten, oilategi beroegira sartu baino, eta behar ziren ilunabarretan, basa-ihizi eta axerien beldurrez, haga batzuekin “huxu”-ka haizatu barnera sarr-arazi. Ahateak aldiz, oilategi azpitik edo korroilako labe gibelean zen “patio”-tik athea ideki orduko moko luzatu abiatu phentze bizkarreko ur-untzietara lehenik, gero hek utzirik, bazoazin laster, lerro-lerro eta zenbait hegaldaka, beheko errekarano. Ur-aste batek ereman zituen egun batez Lakako “ur handi”-rano, eta zenbait egunez galduak zirela uste izan zen, etxekoak haien bila debaldetan ibilirik, berriz berak etxera itzuli ziren arteo.

Eguraldietan, igandetan, besta-egunetan, bazkal-eta edo etzanaldi ondoan, iguzkia saminegi ezpazen, kadera zenbait hara eremaiten zen, Bordda aldera, Ahizeko alhorretara, Ahaize-mendirako mazela zabaler beha egoiteko. Egun batez bazkari luze baten ondotik, herriko besta ala bertze, hara jalgiak ginen, eta Biarritzeko izaba amaren ahizpa galdez ari zizaukun, hea han mazelan urrun ikusten ziren “tita zuri hek” zer ziren, “harriak ala ardiak”; ohartu zen azkenean, beti berdin zaudela, eta etzirela, ardiak bezala, lekutik higitzen. Jakin nahi zuen ere, guhaurek bezala, zer landare mota ziren gain-gainean, Anzaramendiko hegian,

Mugondo aldera zauden hirur zuhatzak (geroztik badakit han ibilirik hirur elhorri xuri zirela eta oraino berriki han).

Zuhatzak... Etxe-hegaztinak (“pualleria” erraiten zizeen erdi-erdaran) bezain laket zizaztan phentze bizkarrekoak, edo gehiago, oro fruitu-ondoak baitziren, nahiz gehienak ordukotz zahartuak eta guti emaile: “lili-flokan” amak zion bezala egonik ere primaderan, guti gertatzen ziren guk nahi bezainbat “fruituz brokatuak” (etxekeen hitza zen ere), bederen guk maitenik ginituenak, aran, mertxika, gerezi. Bide sahetseko hexila handiaren ondoko gerezi gotor eder zabala, haize hego batek biderat aurdiki zuen karraskatuz; eta ikusi zen oraino etxearen “bertzaldean” bizi zen mahaxtura, “Manez tipia” sega handi batekin haren mozten bidearen idekitzeko (uste dut bazela ordukotz etxeo untzitegi berri batzuen egiteko xedea, urteak berantago, etxeoak berantetsiak, eraik-arazi zuen etxeberrira jautsirik egin baitzuen azkenean). Baziren oraino, erre kara jausten zen harri idorrezko harresi sahetsean gerezi gazte batzu, gorriak eta xuriak, aitik zuela guti xertatuak, iraun baitzuten etxe inguru guzian ziren harresi zaharrak bidearen zabaltzeko berantago (Emile Sala auzapez egon zenean) ekhendu ziren arteo.

Phentze bizkar hetsiak bazituen ere, bi aldetan, bi gerezi-ondo aski handiak eta bertze ondo bakar batzu: labe zaharreko izkinan bizpahirur arantze, mehar eta guti emankor, alta aran mazela hori-gorraxta on batzu; bertzaldean lastometari hurbil mertxika ondo, ezki usain ondu baten sahetsean (“tilula” ginion, liliak biltzen zizazkon eta oihal batean hedaturik idorr-arazten “tisana” egiteko), uda hastetan erlez burumban. Etzen hain gozoa han berean zen sabukak, zuhaxka baliagarria alta omen, emaiten zuen usain azkarra. Bertze fruitu ondo gutiak etxe aitzineko baratzean dira: madari ondo zenbait, baina etzuten Iriberrigaraian zirenen ekhartzea, aitatxik baitzuen, aitik bezala, xertatzen gustu handia, eta hango lurra menturaz hobea; aran ondo batzu ere, bati goiti “xazela” mahats-ondo hori bat. Handik haratago, “etxeo mahastiaren” (mahasti handia Tipirenekoa zen orduan ere) eta Izpuaitzeko landaren artean ziren gerezi ondo hoberenak: beltzak erreximeta egiteko, eta bat hirur adar gotorrekin bakoitza mota batez xertatua: gorri “bigarroa”, zuri, beltz. Sagarrak aldiz, mamola (ezin jan ahal ukaiterano geza, sagarno egitekoa, baina etzen etxean egiten), gordin-xuria, madari-sagarra, amuna (sagar biribil handi hori bat, hoberena), erneta beltza, erreka iraganik Ahaizera eta Barberaren-bordara buruz zen etxeo sagardian.

Phentze bizkarreko zuhatz handienak eta emankorrenak, nahiz ez edo guti gure gostukoak, hexila ttipiaren bazterretako bi phiko-ondoak dira, adarrak gora, makur eta luze, haratago urrondo bat adarrak lurretik alde orotara zabalduak, eta haien artean bide aldera hirur intzaurrondo: bat azkar eta gora, zura argi eta leun oraino; zaharrena bideko harresiari hurbil eta adarrak bidera hedatuak, zura lodi, zakartua, goroldio ilun batez estalia; herena, eta azkenik iraun duena, ttipi-ttipia ikusten dut lehenik, aitik ni sortu nintzanean landatua omen. Badakit zenbait urtez bi eskuez hartu eta inharrosi ahal dutala, baina gero eta gutiago, eta azkenean, ni doi bat handitu orduko, azal zurailarekilako zur lerden azkarra bilakatua zen.

Arratsalde batez (1937 edo 1938a), urtea buruil-urrietara heldua ordukotz, oro phentze bizkarrean gira, etxeko eta Iriberrigaraiko amatxi bi ahizpak ardura elgarretaratuak baitira (aitatxi han da ere uste dut), ama eta ni, maldaren hegari aski hurbil lastometaren ondoan estalgi bat hedaturik sorotxan jarriak, solasean, aitak mahastietan ezarri dituen xederetan hatzemaiten eta goizetan biltzen diren biligarro eta xoxo biphiltzen, ondoan haur-karrosa beltz handi batean arreba gazteagoa lo, aita ere phentze bizkarrean haratago zerbait tresna edo zuren lantzen ari, artetan guri edo guk hari hitz bat erranez, eta orduan irri karkaila zenbait amak edo amatxik.

Bapatez norbaitek hunkirik edo errotaren arrasta bera jauzirik, karrosa abiatzen da maldari behera, gero eta lasterrago, berehala ama gibeletik oihuka, amatxiak beha eskuak goitituz, aita gainetik erasian, hea nolaz eztugun *boinbertzerean artean* hobeki zaindu... Artean karrosa badoa phentze zolara eta errekarra, malda laburra izanik ere, jaustean hartu indarrak baderama aitzina, hirur zur-zuri handiek mugatzen duten ur-errekako hesian zerbaitek galditu arteo, uzkaile gabe alta *mirakuluz* amak dion bezala, beti gibeletik lasterka eta ni ere ondolik... Barnera behatzen dugu eta han haur ttipia ikusten, ixil-ixila eta begiak harriduraz zabal-zabala; amak besoetara hartzen du eta aita jautsia da malda xutean berriz karrosaren goiti eremaiteko...

(1992-ko jorraileko bortzean, Tipireneko mertxiken azken loreak)

14. “Barnez” eta bidez

Etxetik beheiti abiatzean, elizara, eskolara, Hartzako plazara, Arrosara eta geltokira joaiteko, orgabidea ezpazen hartu nahi *kampoz* Barberaren-bordan gaindi inguruka Ahaize bidekurutzean ezker utzirik eta gero Aphanteko-maldan beheiti Zubialderano, lurra idor bazen eta ephea labur, *barnez* hartzen zen.

Atheka aphaltatik jauzi Irigoizbehereko *lako-gibeler*a, gaitzeko harri laur kantoineko eta abantzu gu bezain gorako baten ondolik (noizpait etxeko eraikuntzetako hara ekharria behar bada eta ez baliatua), etxeko munotik jausteko malda laburra hartuz zuraren erdia baizik etzuen haritz gotor, adar motz eta zabalerano, itzal goxo gibeleratekoan udako iguzkian izerturik hatsaren hartzeko eta maldari goiti berriz lotzeko (amatxik ziogun haren aitamek ikusi zutela egun batez aire gaixtoak jorik sutan eta hartarik zur-erdi gelditua, baina azkar oraino: biziki berantago ekhendu zuten), eta handik, *Halzu*-ko oihana ezkerrean utziz (geroztik labakitu eta alhor egin dena, haren erditik baitzoan etxeko erreka), bidexkak bazeraman alhorren erditik xuxen *Zubialde*-ko zubi eta etxetara.

Zubialdera heltzean, gure erreka ttipia iragan behar zen lehenik; ur astetan gainerano betetzen zuen han uharteko lur lohitsuana barna eta hertsu zilatua zuen erreka, eta gainditzen ere. Orduan itzulia *kampoz* egiten zen, baina barnez joaiteko aro bazen, erreka hirurzpala urratsez iragaiten zen *xaldain*-etik: bi haga lurrean ezarririk hegi batetik bertzerara, eta hetan behar zen bezenbat taula motz itzatuak, bazter batean hango zuhaxken (leizar eta haltz) adarrak elgarretara makurturik eta bilhurrez josirik eskuaren emaitako. Eskolatik edo elizatik

gibelerakoan gelditzen ginen batzuetan handik beheiti ur garbira xipa eta xarboer beha. Urak gaintzen zirenean xaldaina eremaiten zuten batzuetan edo andeatzen; etxera berria ekhartzen zen eta aitak edo auzoek behar zuten orduan berritu. Hura iraganik eta azken hesiko atheka (batzuetan han oinetakoz aldatzen zen garbiak jantziz), orgabidea zen, eta han ziren ordu bereko hara ethorriak edo etxera itzultzen Ahaiztar eta Menditarr zenbait, astelegun goizetan (eguerdiko bazkaria Hortzako etxe zenbaitetara ekhartzen zaukuten: Medikuarenera, Lamaxoenera, Kallabarenera...) gu bezala eskolara joanki, eta Murgi aldekoak hek ere “barnez” eta laburrenera jautsiak bere hexiletarik jalgitzen; edo igandetan, bestaburuetan, merkatu egunetan, gizon bat edo bertze zaldiz heldu eta emazte batzu mandoz edo astoz, zenbaitek “bi orenen bidea” eginik mendiko etxetarik horrarano.

Lurrak hezegi baldin baziren edo barneak etxetik ikusten urez hartuak, itzulia bidez egin behar zen, biziki luzeagoa, etxeko malda behean erreka zubi ttipia iraganik, larre-oihanak eta etxeko sagardia luzatuz itzulika Barberaren-bordara berriz atheratzeko, ezker utzirik Ahaizera xuxen zoan bidexka hertsia (eta orduan oraino idekia baitzen usu baliatzen ginuen Bixintxoko kaperaren azpitik Ahaizeko plazarano), eta gero Ahaizeko bide-kurutzetik *Oihanartetan* gaindi *Aphatteko malda*-ri beheiti berriz Zubialdera heltzeko. Edo gibelera berdin, ez bakarrik ur-astetan, baina Ahaizeko hurrekin batean eta bidea luzatuz itzultzeko, bidean oraino jostatu nahiz, etxean berantegi sartuz aitamek erasiatuko ginituztela biziki axolatu gabe.

Egunargiz edo multzoan kampoz etxera itzultzea gozagarri bazen, urrietarik hara eguna labur zelarik iluntzetan eta barnez uren gatik ezin itzul, eta handik joateko lagunik batzuetan ez, oihanartetako itzalak jadanik ilun, eta oraino biderdi ba handik etxerano, lehenbiziko urtetan bederen beldurra jauzten zizaukun. Etxera laster bil-arazi nahiz “bidean ausatu gabe”, errana zaukuten oihanetan bazabilala gizotsoa, oihaner hurbil bide bazter-bazterrean zen Barberaren-bordan sorginak: leiho beltz bat bazen bide aldera huntzek egin zilho biribil batekin, lotsa zenbaitekin behatzen baitzizakon aitzinetik zer gerta ere, eta han bizi izan zen zenbait urtez gizon erdi erromes bat *Tipula zuria* izen goitiko (eskolan artetan egiten zen zinemako “Popeye” haren iduri handia hatzeman daukot gero). Arratsalde batez, gu eskola edo elizatik athera orduko edo bidean jostaturik eguna erortzen hasia, euria eginga baitzuen, ezkinen “barnez” menturatu alta Zubialden dudan egonik, baina etxekoek oinetakoen bustitzea debekatua... Menturatu ginen azkenean “kampoz”, Ahaiztar lagunik batere gabe, baina ezagun norbait izanen zatekeela bidean. Ezpaitzen ordea arimarik agertu, eta oihanartetara heldu orduko iluna aitzinatzen ari. Urratsa ttipitu zizaukun gurutzera heldu gabe, itzal zenbait han edo hemen harizpetan ibilki bezala iduritu (amets badagit artetan oihanpe hetan, nahiz gehienak orai ekhendua, onddo biltzen ibilki) ... eta hartan itzulirik berriz Zubialdera jautsi ginen, atheka-xaldainak lasterrez iragan eta barnez, tipis-tapas iztil eta putzuetan jauzika, oinetakoak baltsan, lako-gibleko athekara azkenean atsegin hartuz heldu, orduko ilun beltza. Uste dut edo aita edo ama han zagola xutik gure beha, berantetsirik edo urrundik ikusirik. Etxera sartzean oihi eta erasia merke izan zela erran gabe doa.

Eskolara joaiten nintzan lehenbiziko aldietarik zen, eta ni baino urte zenbaitez zaharragoa zen auzoko nexkato batek laguntzen ninduen oraino arratsaldetan etxerano, eta eremana ninduen ere noizpait, “Hegigorriko leze zilhoa” ikusi nahi nuela galdegirik, haren ikustera bidetik urrunxago zen oihan batera, burdin-sarez inguratua zen zilho bat: harriak barnera botatzen ziren eta han jaustean halako burrumba bat egiten zuten, eta gu haurrak apur bat izitzen. Egun hartan, Barberaren-borda et sagardi ondotik iraganik, ja etxe beheko zubi ttipi konkorrera heltzen ari ginen; han ziren oraino ezkerretik, uraren eta zubiaren haraindian, *eiberazarreko* ubide iluna buruan etxeko eihera izana zenaren harresiak, hegaztegirik gabe, zuhatzez inguratuak, malda orduan hertsia ganean etxea jadanik orstailen artetik agertzen hasia ere, eta eskunetik haritz handi batzuen orstail-itzalak, ilun ordukotz gaua erortzera baitzoan. Ene laguntzaleak utzi ninduen bidean bakarrik, zerbait lasterrez egiteko bazuela erranez eta berehala itzuliko, han egon nindadin hura jin arteo; enintzan jeusetaz jelostu, nahiz beldurtzen bezala hasi. Ephe labur baten buruan, ni beti han gelditua, hasi zen eskunetik barnaxago den gaitzeko haritz zabalaren ondo iluntxera zurailaren gibeletik: *bu-bu, bu-bu*, ingurune orduan ixil hartako azantz bakarra, laztagarri zerbait bazuena eta azkena izitu ninduen. Aitzinago joaiteko beldurrez, etxera buruz oihuka hasi nintzan. Egia da berehala ama maldari behera jausten abiatu zela, ene aiduru baitzatezkeen etxean ordukotz. Ene laguntzaleak ukan zituen han berean “perrexilaldi” bat eta bi erasia gorriak. Gaitzitu zatekeen edo haren etxeoak, ezpainiz orhoit geroztik hark behin ere eskolatik etxera lagundu ninduela, edo bederen horrelako bertze gertakaririk gabe izan zen.

“Barnez” ibiltzeaz orhoit niz bereziki udako aro ederretan, igandetean edo bestaburuetan meza nagusira, eta asti gehiagor arratsaldetan bezperetara, aitamak “goizeko mezan” ibiliak baitziren, etxeko eta auzoko amatxi batzu (edo adinekoen artean zioten bezala “etxekandere zaharrak”), gu haur zenbait haiekin batean bidean jostatu nahiak eta hek batzuetan erasiaka bidexkako errautsean oinetakoak zikin beldurrez (etzen ohian gizonik edo bekan, hek, ostatu, tratu estakuru ala bertze, baitzitzuten bere tenoreak). Lakogibeleko athekan batzu bertzen aiduru egonik abiatzen zen, etxeko amatxi, Irigoizgaraiko edo Irigoizartekoa (biak “Mariak”), Urruzpurukoa urrunagotik heldu neskatoa lagun, denak jantzi beltzetan, iguzkiak saminki jaiten bazuen “ombrelak” eskuetan bere gider luxetan zabalduak, usu ere oihalezko esku-larru beltz batzu, igandetako “broxa”, lepoko eta erhaztun urre, aphaindurik joaiten baitzen orduan elizara, bereziki bestaburuetan, Bazkoz (soineko eta zaia berrien “estreinatze” eguna), Bestaberriz eta Otabaz, Andredona-Mariz, herriko besta igandean (buruil azkenean zen). Bidexka utzirik eta batzuetan oinetakoz aldaturik (sasi zilo batean uzten ziren bidekoak), orgabidez laster elizara heldua zen.

Bezperetarik landa, etxeko amatxi eta Iriberrigaraikoa, Pattarreneko eta Bilenabeneko anderekin eta bertze ezagun edo jendakia batzuekin hil-herrietan solastaturik, ohi ez bezala, batzuetan “gainez” abiatzen ziren astiz elgarrekin solastatzeko, beti etxeko gauzez eta herriko gertakariez, errepidetik Xuriteneko

bide gurutzerano. Han, bi amatxi ahizpak ezin berexiz bezala, oraino luzaz egonik, abiatu behar zen azkenean, Iriberritarrak aitzina jadanik hurbilduak ziren bere etxetara, gu beheti, etxea errepidetik han bere munhoan ageri, Thano-eiherako ondotik Uhaldeko zubira, eta Kompas-en-borda hutsa bazterrean utziz (amatxik erraiten zaukun nola han azkenik egonak ziren langile adineko batzu Espainiatik jinak, eta goiz batez gizona etxeko atxean joitera jin zizeela erranez hango euskara moldean: *Mikela erre-erre il*, emazte xaharra supazterrean surat erori baitzen eta erre), *Leizarralde*-ko phentze ‘ta *Izpuaitzeko* artekatik etxean sartzeko.

(Amets egiten dut oraino batzuetan etxera buruz oinez, itzulian “gainez eta errepidez” heldu, haurzaroko urte horietaz geroz biziki bekan egin dutan bidea, batere ezpada, orai aldiz etxetik abiatzean beribilezko bide laburrena eta ohikoa...)

15. Alemanak Orzaizen (1940-1944)

Bertze orhoitzapen urrundu horiek bezala, Alemanen hemen egoiteak utzi dauztanak eztira gehienak elgarri lotuak, ez aroan ez gaian, edo gaizki eta behar bada hutsez.

Eskolan ginabiltzanean baginakien etxean entzunik eta lagunek erranik Nagithurrian zadukatela *komandanturra* erraiten zizakon bulegoa, eta jakinik egun batez eletrikan ari zen herriko gizon bat Alemanen tiroz zauriturik izana zela, huts eginik nahigabeen omen eta harendako bertze ondoriorik gabe, ezkinen hango harresien ondotik barnera behako bat emanik beldur zenbait gabe iragaiten eskolarat edo handik gibelera. Alta amak erran zaukun igande edo bestaburu batez goizeko meza nagusi batean buruzagi alemanak Frantziako armadako buruzagi batzuekin batean “mahi sainduan biziki deboki” komuniatu zirela, eta Chorhy erretorak bakeaz eta gizon haien elgarrekin ikusteaz pherediku eder bat egina zuela.

...

Igande izoztun bat da, gu “kampoz” mezara joanki, ikusi dugularik Ahaizeko bide gurutzetik elizara buruz abiatzean, Aphanateko maldan goiti bide hormatuan, gizon andana bat bere soineko berdaratsetan, gerlako kanoi edo bertze tresna batzuer eskuz thiraka, “manubretan” mendietara joanki. Eta gero etxerat itzulirik eta sukaldeko berogian (edo berdin bertze egun zenbaitez, aldi bat baino gehiagotan), Ahaizeko mendi eta mazeletan entzuten dira halako beldur batekin, “*mitrailleuses*” izena dutela erraiten daukutenen tirokatzeak, *tarratatata...* Sukaldeko leiho azpiko haustegiaren gainera besoak emanik, etxaitzina atheratzeko lotsaz ala hotzegiz, erridauak baztertuz bagaude mazela hetara beha, begiez mihaka nun ote diren, baina, goizeko lanhoen artean eta urrun, harmen azantz bitxi hura baizik, ezta jeusik ageri.

...

Bertze igande bat, uda eta bero, Alemanak hemen egon diren azken urtea (1943-44? geroztik badakit Errusiako gerla ari zela orduan), eguerdi aitzin mezatik landa etxera abiatuak eta Zubialdeko auzoalde ttipira heltzean (laur etxeak

han ziren oraino, bidea Puttikoenearen eta Etxeberriaren artean alde batetik, eta Ttipiarenearen bertzetik), gurekin Ahaizeko edo auzoko emazte batzu besapean ogi edo bertze jateko zenbaitekin. Ttipiarene erdi hutsean ezpaita ordukotz “Mañex” gizon zahartu bat baizik lehenago han berean harakin izana, etxea Alemanek hartua da eta etxe aitzineko korroila harresi gainetik burdin-hariz hetsian bildua dute presoner andana bat, zaintzale aleman batzu inguruan harmak eskuan: jende tipito begitarte hori batzu iduritzen zautanaz, hek ere jantzi berdarats biziago batzuekin, lephoak idekiak, buru has, harresitik guti ikusten diren oinetako zahar batzu herrestan, Errusiako gerlatik omen preso hunarano ekharriak (orai apur bat bitxi bazata ere, hala entzun ginuen orduan). Gose amikatuak datezke, ezen gu ikusi orduko eta bereziki emazteak besapean ogiekin, burdin-harrietara hurbiltzen dira eta artetarik bidera eskuen luzatzera entseatzen entzuten eztugun hitz zenbait erranez ahapetik. Emazte batek ogi mutur bat mozturik eskaintzen dee. Berehala bertze norbaitek hala egitea lanjeros dela Alemanek ikus balezate, eta emaileak iduriz gehiagoko beldurrik gabe: “Jendeak horiek ere, zer nahuzu!”.

...

Arratsalde batez etxe sahetsetik, usu gertatzen den bezala, badoaz bi soladado aleman. Etxeko korroilara sarturik, batek athean joiten du, bertzeak haratago den labera itzuli bat egiten duen artean: atheratzen gira, aita eta ni hasteko, amatxi ere, eta gero ama gibeletik, berinatik doi bat beha egonik, erasian, eta gora-gora diola, frantzesez aleman hitzik ezpaitakigu, labera joana zen soldadoa ikusia duela, han zare batzuetan oiloek arraultze zenbait erruten baitute, hetarik baten ebasten (“voler”): soldadoak sakelak hutsak erakusten ditu eta eza buruaz emaiten (gordinik “klikatu” duke). Aitak erdaraz hitz bat erraiten dauko bidera berriz joana denari eta amari, euskaraz, arraultze baten gatik hobe dela, gaixtoagorik gerta eztadin, aphalxago mintzatzea. (Amak eta haren Biarritzeko ahizpak bereziki hastio dituzte Alemanak, anaia Alemanian preso baitute).

...

Iriberrigaraian aitatxi-amatxiekin bizpahirur egunez egoiten bainiz lanartetan, han ere baziren Alemanak: etxe handia, erdia baino gehiago hutsa, bertze molde bereko batzu bezala “errekizizionez” hartua omen aitaxik erraiten daukunaz. Bi aitzindari etzaten dira etxe aitzineko bi gambaretan, etzaten bakarrik, ezpaititut ikusi ez sukaldean, ez bertze barnetan (behereko salan egoiten datezke alta batzuetan, baina han ikusirik eniz orhoit), biziki gizon “plantakoak” omen etxean diotenaz. Doi-doia ditut ikusi bere jantzieta ilunabarrez etxe aitzinera motoetan jiten eta sartzen, kasketa ilun batzu buruan, botak oinetan, eta urratsa neurtuz, xuxen-xuxena, gu han gauden sukaldera jin gabe gambaretara igaiten. Eta goizetan, gu oraino ohean baina iratzarriak, etxeko eta auzoko oilarrak argitu orduko hasten baitira etxe batetik bertzera kukurukuz zein gehiagoka (Iriberrikoak beti, eta orai ere, etxe huntarano entzun dira, zintzur kukurruku lodi ozen baten igortzen airera urrun...), boten urrats phizuak joiten du lehenik gaineko salako zola inharrosiz, eta gero mailez mail ezkaratzera jausten “*pump, pump, pump*”... Jeikitzean aitaxik erraiten dauku, goiz guziez bezala, joanak direla egun guziko.

...

Uda aitzinatua da, larrazkena hurbil, 1943-koa agian, Alemanak hemen egon diren azken urtea. Besta handi bat egiten dute etxetik Horzako plazara “barnez” joaiteko hartzen dugun “Beirinesen phentze handian”. Ereku zabal osoa aitzinetik antolaturik ezarria da indar joko guzien erakustaldi bateko: nun goiti igaiteko sokak bere zuretan lotuak urrundik ageri, hemen jauzi egiteko lekuak, zein lurrean landatuak diren haga batzuen gainetik goiti, zein laur kantoineko zilo luze batzu lurrean zilaturik ondartzez beteak jauzi luzetako, haratago marra batzu erhauts zuriz belhar motzean eginak phizu botatzeko, balon jokoetako ..., ingurunetako Aleman gehienak hara bilduak “joko olimpiko” ttipi batzuetara bezala, hemen ikusi diren lehenbizikoak, azkenak ere segurki. Arratsaldean etxetik jautsiak gira, batzu bezperetarik landa hara jinak, bada jende auzo guzietarik, Gahardutik eta Arrosatik ere, lerroka bazterretan beha, igandeko jantzietan uste dut; eta Alemanak ari dira, ohiko “uniformak” utzirik inguruko zaintzalek eta buruzagiek salbu, hemen lehen aldiz ikusi datezkeen esportuetako jantzi laburretan, manu eta esku-zarten artean, nor bere indar jokoetan; bazterretan soinu eta oihu, gurraso eta haurzain zenbait erasian nehor gal edo zauri beldurrez. Alta guziak ordenu handi batean eginga iduri du. Bitxi zatana, geroztik Alemanen besta ohigabeko eta handi hori nehork aipatu ere ezuela da, ez eta behar bada orhoitean atxiki ere.

...

Orzaizetik Alemanek ezituzkete lekuak oraino hustuak edo egiten hasiak, 1944-ko ephailaren 27-a gero jakin dutanaz, ilabete hortan hemen usu gertatzen den bezala, eguraldi ederra, zerua urdin argi, gu Iriartegaray bikari-errientarekin eskolan. Aitzineko urtetan erakatsiak dauzku kantuan eta musikan ohartua den H. Andereak, hitzak taulan izkiriatur, frantzesezko kantu batzu: ez bakarrik delako “*Maréchal nous voilà, devant toi, le sauveur de la France...*”, bixkotxa lodi bezain geza batzu untzi batetik bederazka emanez, “bitaminadunak” omen (egia da nahiago dutala, bikariaren amak goiti jostaldietan ereman-arazirik han, etxeko arno hoberenetik azukraturik eta bixkotxa egiazko batekin emaiten dautan artekoa, medikuak erranik omen “indar hartzeko”..., jale aski ttipia bainiz), baina ere hau: “*Pour faire une France plus belle, il faudrait cesser toutes les querelles...*” eta errepika, mendiko joan-jinetarik etxerakoan arrebarekin batean xaramelatuz “bi bozetan” kantatzen duguna: “*Soyons unis, unis, unis...*”

Arratsaldea dateke aireko burrumba azkar batek jar-lekuetarik jeik-arazten gituelarik, gure errieta, bere sotana beltz dirdiratuan, leihoen idekitzera lasterrez: Baigura aldetik atheratzen hasia da ordukotz behin ere hemen ikusi den aireko “aeroplan” andana handiena, eta ohartzeko artean ibar gain guzia iraganik lehenbizikoak Garazi aldera jadanik itzaltzen ari, eta gu zer gertatzen ote den elgari galdeka. Biharamunean jakin da Angelesek Biarritz eta itsas-aldea bombardatu dituztela, Alemanak han zirelako oraino hiriko gune batzuetan (gero luzaz iraun dute, eta batzuek oraino, itsas-bazterrean han hemenka utzi dituzten “blockhaus” delakoen betunezko harresi lodi-lodi ondartzan sartuek), jende andana bat hila ere izan dela. Horrelako zerbaiten beldurrez badira hiriko haur batzu barneko herrietara jinak eta gurekin eskolan, Jacques C. Biarritzeko gusia ere hure etxean

egon da zenbait egunez, baina hemen ez laketurik eztakit eztenez ordukotz etxera itzulia.

...

Zenbait ilabete berantago, uda mina da, agorrileko 25-a, elizako ezkila handia hasi delarik jo eta jo, gelditu gabe: “gerla fini da” erran du etxean norbaitek, eta ama berehala loriatua Beñat anaia, Orpuztaneko nagusi gaztea, Alemaniatik “azkenean” liberatua izanen delakotz (urte oso bat hurbil beharko da bederen presunerrak itzuli baino lehen); bagoaz etxe aitzineko mahastira, eta handik Ugartzango aldera beha gaude, nahiz etxetik auzoalde hura Iriberriko etxek gordetzen daukuten, gure osabaren etxea han baita, ezkila handiak beti ibar osoan “*bampaka*” joiten duen bitartean. Geroxago da jakin eztela ez oraino “gerla fini”, baina egun hartan Paris liberatua izan dela, Alemanak handik haizatuak (nehork eztu hemen “naziak” edo horrelako bertze hitzik erraiten, beti eta bakarrik “Alemanak”). Jakin ere telefonaz berria ukanik, “Monsieur A.” izeneko gizon bat, emaztea Orzaiztarra ukanez Horzan bizi dena, Chorhy erretorari nahi ala ez ezkila-dorrea idek-arazirik hara igan dela eta ezkila handia luzaz jo-arazi; bere familia guziarekin “kominixta” dela diote, nahiz hori zer ote den batere eztakigun guk, gizon biphil bat iduriz baina jendekina eta ontsa ezagutzen dugu, etxean ezpadituzte ere “kominixtak” eta “ezkertiarak”, Orzaizeko etxe gehienetan bezala, batere buruan (“alderdi ona” aitatzik dion bezala eskunekoa dute), izana baitzauku, aitak 1939-an eletrika etxera ekharr-arazi duenean, eta hura ofizio hortan jakina, hari eta argiaren phizteko behar diren guzien ezartzen; eta gu elizako kantuetan hasiak, amatxiri edo norbaiti ontsa egiteko ala bertze, orhoit niz “Loria patri...” kantatzen zaukula, mailu ttipiarekin harien ezartzeko taula mehe batzu itzitzen ari zituen artetik.

(1939-1944)

16. Borddako aldean

Aspaldidanik “Bordda” (1699 *borya*) erraiten zizakon egiazki “Irigoizbehereko borda” zen etxetiarraren etxera, “phentze bizkarrerik” heinka “barnez”, berehala oinez heldua zen: hesietan bi atheka jauzi erreka luzatuz (lehenik entzuten zen Irigoizgaraiko “belierra” gure phentze zolako ithurri zaharra bere aldetik bilduz etxera buruz goiti ukhaldika uraren igortzen), itzulia ezpazen egin behar betiko orgabide zaharretik Irigoizgaraiko larrainean gaindi jautsiz, eta hexilatik edo athekatik “Xomborro”-ko landan sartuz, Borddako alhorretan lehena. Urruzpuruko zolan sortzen den *Kaxin-erreka* taulazko zubi ttipi batean iraganik, uda idor bazen urik guti edo batere ikusten ezpazizakon ere hara orduko, baina usu suge zenbait harrietan biribilkatua, *etxondoko landa*-tik goiti atheratzen da oihanaren behereko muño ttipi baten hegian eraikia den etxera, ezker utziz etxe aitzineko baratzea. Guzia gure etxetik eta phentze bizkarretik xuxen-xuxena ageri baitzen, handik behatzea aski zen zer lanetan ari ziren eta nor nun zabilan jakiteko; behin baino gehiagotan entzun da ama edo amatxi etxean sartzen erranez “Borddako anderea baratzean ari da”, “Borddan ardiak kizkura athera dituzte” edo holako

zerbait. “Etxondoko landa” edo haratago den “Iribarneko” (Ahaizeko etxe hartakoa izanik lehenago) “landa handia” gariz ereiten dira aldizka, “biziki emankorrak” omen etxetiarrak ontsa landuak dituelarik eta aroa alde. Urrunago, Hegigorriko oihan bazterreko “mina-zilhoetan” hara (noiz eta nola erabili diren nehorik ezta), Ahaizeko lurretan sartzen da, eta, oihanen beheko bideari jarraikiz etxetik ageri ezten *Borddegia* izeneko azken etxerano heltzen. Hitz joko bat bazuten lehenago erdaraz etxeok ikuslari arrotz edo jendakia hiritar zenbaiti entzuna edo haiekin moldatua, eta amatxik artetan errepikatzen zaukuna: “*ici borda* (hori etxe gibleko lakoa izana zen barroki eta belartegiari zioten), *là Bordda et là-bas Borddegia*”. Uste dut baginuela han mendi mazelan alhor hertsu bat noizpait mahasti erabilia, ordukotz sasiak hartzen ari, eta aitak egun batez harano eremanik erakutsi zautala.

“Zan” erraiten ginaukon ezagutu dutan lehenbiziko etxetiarrari (aitzinean “Sempé” izeneko egona zen hemen dutan euskarazko kontratu ttipi bat eginik amatxirekin eta biek izenpeturik), “gaitzeko langilea” omen ziotenaz, sortzez ahaiztarra, gizon larri mintzo gora eta azkar bat, emaztea, Kattalin, ixila eta xumea bezainbat; han zuen ere ama, atxo ttipi biphil bat, burua motto beltz handi batez inguratua. Hemendik Alemanak joan aitzineko urtean, 1943-koan aitari igorr-arazi zaukon hitz batek dionaz, etxeokekin samurturik ala Ahaizeko etxe batean leku hobea ukanik, utzi zuen Bordda. Ikusten dut buruil azkeneko arratsalde batez “Tipireneko mahastia” ginionean, gainaldekoa hark baitzerabilan eta alhor guzietan bezala (barazetan salbu) mozkinak nagusiarekin erdizka (guhaurek ginituen beheko aldea eta etxondoko mahastia), aitari urrundik ohi ez bezala “Monsieur O.” erranez oihu egiten, mahasti erdiko bidexkan lerrokatuak zauden saski handi mahatsez betetarik erdiaren hautatzera joateko. Berdin egin zen aberekin (urdetan salbu hauk etxetiarrari gelditzen baitzizazkon), nagusiak lehenik abelaldeko erdia hautatuz - agian hoberena -, gero etxetiarrak gelditzen zena eremanez, “Zan” bere familiarekin ondoko Dona-Martetan joan aitzin.

Egun berean “alda” Borddara egin zuen etxetiar berria, han bizi izan den azkena gero alokari batzu egon baitira, Irisarriko mugan den Tipirenbordan egonik heldu zen; hartakotz ezagutzen ginuen ere apur bat, eta etxeok hobeki, Menttaren-bordako gure alhorren auzo izanez. “Exkerra” izen goitiarekin ezaguna zen, eztaikit batere esku ezkeraz baliatzen zelakotz ala politikan, gero jakin nuen bezala auzo baten ganik, “ezkertiarra” zelakotz: gizon ttipi begi urdin erne bat, haur andana batekin ordukotz, eta han oraino handitu zizakona, zaharrenak gure adinekoak zorionez, eskolako bideko ala auzoan jostatzeko lagunak heldu baitzizazkun azkenean. Gerla bururatu eta gobernu berriarekin, nagusi-etxetiarraren arteko legeak aldatu ziren, mozkinak etziren gehiago erdizka, baina aitak erraiten zaukun bezala “sei eta laur”, erran nahi baita nagusiarendako “hiruretarik bat”. Etxetiar berria lege berrien alde zen, nolaz ez, are gehiago nun orduan gobernuan ziren “kominixtek” laguntzen zutela uste baitzuen (nahiz haurrak beti gurekin “beheko eskolan” ibili diren). Etxetiarraren emaitzak laburtu ziren bapatez, eta etxeok khexu ikusi ditut etxetiarrak etxera “urteko khonduen emaitera” jina zen egun batez, eta amatxi bereziki, gauzak ezpaitzoazen haren aroan bezala, eskuan

supazterreko gerren bat harturik sukaldean harat eta hunarat erasian, eta etxetiarra bere aldetik mahi-aska buruan jarria paper bat eskuan zadukala, *Xtalin*-en laudorioetan, hark izkiritua zaukola ustez, alderdi berekoa zen auzoko errientak hala erranik. Exkerrak bere familia handituarekin urteak eman zituen Borddan, eta azkenean, auzi aski luze baten ondotik Baionan, joan zen eta Borddako etxea zenbait urtez hutsa gelditu.

Gerlako azken urtean Baionatik jinak ziren Irigoizgarai auzo etxera hirur haur, hiriko bombardatze ‘ta jan-gabeziatik urrundiak, Espainiako gerlan Frankok garhaitu berriak zituen errepublikarren aldeko buruzagi batenak omen: burrumba ilun zenbait urrundik aldika etxerano heldu, ezpazen orduan haizea alde zenean artetan entzuten zen “itsas-orroa” (harrabotsen handitzeak osoki ezeztatua du geroztik), entzuna nuen zenbait urte lehenago erraiten “Espainiako gerla” ari zela. Jakin dut ere geroztik Arrosako osabaren ganik herriko bi gizon, aiphatuenetarik, “frankixtak” izanak zirela eta izen goitiz *Franco eta Mola* deitu zituztela. Hirur “Baionesetan” zaharrena ja mutiko gaztetua guti ikusten ginuen. Arreba eta anaia ttipienak aldiz gure adinekoak gurekin behereko eskolan ibili dira zenbait urtez: handiena A. nexkato mehar eta zalu bat, urte bat ni baino zaharrago uste dut, eta bizpahirur urte gazteago ene arrebaren adineko anaia ttipia, haur ezti pherestu bat. Eskolara, Borddakoak batzuetan Barberareneko bidekurutzean harturik, elgarrekin joan gira ainitzetan eta berdin itzuli; eta oharturik bidean bertze lagunak errex uzten nituela haiekin erdaraz (euskararik ezpaitzakiten) mintzatzeko, gertatu zen lagun zenbaitek, jelsia apur batekin agian, izen goitiz “A.” erran zautala (nahiz gehienetan Orzaizeko eskolan, behin ere jakin ahal eztutan arrazoin zenbaitez, ala etxean aitzineko norbaiti lehenago hala erranik, ala aitaxik bereziki laudo zuela jakinez, ohiko izen goitia “Napoleon” ukana dutan!).

Asti ginuenean, ortzegun, igande arratsalde, eta eskolatik landa iluna ezpazen, jausten ginen “barnez” Borddako aldera, phentze zolan hesiko athekara heltzeko, ezker utziz ithurri zaharra: bazuen bere leienda, amatxiri entzunik noizpait ur bila zabiltzala etxeok, eta Ahaizeko hegian etxetik doi-doia ageri den Bixintxoko kaperatik ur aste edo haizete batek teilak eremanik, bat horrara jautsia aurkitu zela, norbaitek erran zuela han miha zezaten, eta ithurria berehala lur axalean agertu! Aspaldidanik ezpaitzen etxeko baliatzen, ikusten ginuen apho mantarrez betea, barnean arrobio zenbait eta aitasamaso batzu igerika. Laur haltz handiek gure aldetik mugatzen zuten hesia iraganik, Borddatik biderditan, gure phentzetik eta Xomberro-ra deraman auzoko alhorrean, jostatzen ginen, solastatzen eskolako gauzez edo ere, uste dut ordukotz, elizan entzuten ziren kantu eta musikaz, delako Baionesak hara jautsiak eta Borddako haur zenbait ere.

Ilunabarra zen jadanik, eta gu han josteta laurzpabortz haur, gure gerrien izartzen, hea nork meharrago (meharrena A.-rena zen...), oihalezko gerriko bat ahal bezain tinki atxikiz, irriz eta mintzoa gora. Bapatez ikusten da Xomberroko athekatik jauzian zalu-zalua heldu itzal beltz bat, gutara hurbiltzean “*Sapristi!*” eginez. Ohartu ginindakon orduko gure irriak, jostetak eta gerri neurtzeak gelditu ziren, Chorhy herriko errerora baitzen, aphez tipi zaintsu begitartez gorraile hura bere sotanaren hegalak airean, urratsa zalu ohi zuen bezala,

haur ttipiak, zaharrak eta eriak ziren etxetako itzulia eginik, eta orduan Borddatik heldu etxera buruz. Usu ikusia ginuen etxe aitzineko korroilan amatxirekin edo aitamekin buru batetik bertzera ibilki geldirik ezin egonean bezala, batzuetan bikari bat lagun, “behereko” eskolako ala elizako gauzez (amatxi elizari emaile jarraikia baitzen), urratsa bizi, beti halako khexu batean, noizten *sapristi!* eginez (hitza erdaraz elizako “sankristiaren” izenaren aldamen bat zela enakien orduan, hark ba ote?). Iluna hurbildua eta zer ari ginen tenore hartan galdegin zaukun, haurrek etxetara itzultzeko ordu zutela erranez, erasiatu gabe eta eztiki alta uste dut, eta bigarren atheka jauziz gure aitzinean abiatu zen. Urte bat edo bi berantago, gerla hemen bururatua, “Baionesak” auzora itzuli ziren, baina ez gurekin jostatzerara: A. ikusten zen leihotik etxe barnean hango emaztekin josten ari, burua aphaltu eta serio, “andderetua” ordukotz.

Gure jostetak jarraiki ziren beharrik Borddako haurrekin. Udako beroetan, etxekoek “etzanaldiaren” egitera igorriko ginituztela jakinik ere, hitz-hartuak ginen “barnez” bi lasterrez han izanen ginela. Lokhartu gabe baginauden ixil-ixila etxeko harrabots guziak gelditu arteo; eta iduritzen zizakularik etxean lo zirela, gambarako athe phizua ahal bezain emeki idekirik, oinetakoak eskuan onthuts, “gaineke sala” osoa eta mailaldeak iragan behar baitziren etxekoak ohartu gabe, bi minuta berantago hitz-hartu lekuan ginen, jostatzen, batzuetan erreka bazterrean arraintzan guhaurek moldatu haga labur batzuekin (etxean beldur handia zuten “ur handira” joan giniten), Borddako, Hegigorriko edo Iriartegaraiko oihan hurbiletan onddo biltzen. Gero orhoitu behar zen, oren bat edo bien buruan, itzultzeko ordu zela, etxekoek udan, goizik jeikiak, etzanaldia luze bazuten ere, hek iratzarri baino lehen berriz ixil-ixila sarturik gambaran izan behar ginuela, alegia etzanaldia eginik. Baina gure jokoari ohartuak ziren, eta bazen gero, amatxi gure alde izanik ere, erasia merke, are gehiago guk jostetak luzaturik eta ohartu gabe ordua huts eginik han norbait jeikia baldin bazen, ikusten ginituztenean lasterka maldari goiti gorrituak eta “izerdi lapetan” etxera sartzen.

(1943-1945)

17. Labe gorritzen

Bezperatik, ortziralea gehienetan, batzuetan ortzeguna, korroilako labetegia betea da orre (“*jinabre*” erraiten zizakon gure eskualdetan), xirimindu eta eiharrez; ikusia da ama edo amatxi, batzuetan Ahaizetik boketa egunetan, latsako edo bertzela lanera ekharr-arazten den “Maia luxea”, emazte luze eta mehar aurpegi hits bat egiazki, irina eta ura nahasirik, gatza gainetik artetan barreatuz, orhe phizua bi eskuez askan itzul eta itzul, indarka bidarra izerditan, laneko zaiak irinduak; eta gau guzian altxagarriarekin askan utzia da eta neguko goizetan mihise batera bildurik saski handi batean supaztarraren aitzinera eremana, edo ere, jendea jeiki orduko ohe bero bateko estalien azpira, “beroaren atxikitze”.

“Jatekoen” egiteko goiza, etxeko athea idekia, ama edo amatxi ari da, zenbait aldiz biak, etxe aitzineko labetegia idekirik (bidez haraindiko “labe zaharra” ezta artetan baizik gorritzen, jateko gehiago behar denean, errekiak edo

“konserbak” egin, baratzeak edo urdakiz), athea zabal, barnea sutan, abarrak garretan joaiten diren arau labe aho gorritat eman eta eman, hastapenean suaren hasteko “jinabrea” zirrintzan, zapartaka, oro khetan eta hek nigarra begietan zaia hegalaz edo mokanesaz xahutuz. Jateko onak nahi badira, eta ez “tortak” (guti baina erraiteko doia gertatu dena, eta orduan berriz hasi behar biharamunean, irinik gelditzen bada) altxagarria ona ez izanez, orhea hozturik, labea ez aski gorriturik edo berriz hoztera utzirik, labeak behar du aski “gorritua” gopoila gainetik egiten daukoten adarailuetan eta azpian, ez alta jatekoen erretzeko heinean. Artean orhea, gehiena gariz eta ere meta ttipi bat berex arto irinez, bere saskitik hartu da, mihisea baztertuz berriz askan ezarri eta han ogi gai gotorrak, ttipi-ttipi batzu moldatuz ere ogien orhe soberakinaz opilen egiteko, ganibet “marraza” handiaz moztu, eskuaz zaflaka biribildu, gainetik irinez inguruan ihautu, eta berriz saskian ezarririk, saskia bi aldetarik laberat eremaiten da. Hori guzia halako “prisa” batean eta erdi lasterka, artean labea hotz beldurrez.

Han badira bi haga buruan taula biribil batekin: batek taula goiti du eta hartaz berehala hautsak eta itxindiak zokoetara igortzen dira, jatekoen lekua labe erdian garbirik uzten eta han, bertze haga tauladun zabalean ogi gai baxotza ezarriz eta eskuaz berriz biribilduz, barnera emaiten eta batzu bertzen ondoan lerrokatzen, aitzinean athe ondoan ttipienak laster errerik handik errexago atheratzeko, eta batzuetan ere azpian paper urindu bat ezarririk erdi-erdaraz “mazapena” dioten bixkotxa eder bat edo bertze, igande ‘ta bestaburuetako bazkariko.

Orai batere muga eztezaketan epe baten buruan, erloiarri behatzen da, eta labera berriz joaiten: burdin-atheko leihoxka biribiletik, airearen sartzeko artetan idekirik labe sobera bero iduritzen bada, barnera so egiten jatekoak zertan diren ikusteko. Bada beti orduan halako beldur bat, jatekoak huts eginak balire etxean balizateke khexu eta erasia, eta nola diren ageri da berehala amaren edo amatxiren bigartetik: abantzu beti ontsa, zorionez.

Hamekak hiria, eguerdi hurbiltzen ari, eta gu ere, labetik jalgitzen den usain on gozoak gosetuak bezala, han gira inguruan hurbilduak opilen beha, lehenik errerik esku ukaldi batez ahurrera hartzen baitira, hoxteko gainera ufatuz, eta, bero-beroak marrazaz erditik idekitzen, etxeko gasna xuriz betetzen eta berehala berriz tinkatuz hesten: haurrendako *marrukukiak* (nahiz adinekoek ere aski maite dituzten bazkariaren igurikatzeke), eskura emaiten baitauzkute. Hoztera utzi gabe, barnean urtzen hasia den gasnak ahogozoa jauzten daukula, apur bat epheldu orduko, bi “klikaz” iretsiak dira.

Ogi handiek azala, goiti biribildua, gorritzen hasia dutela ohartu denean, labeko athea zabaltzen da airearen sarr-arazteko eta erretzearen gelditzeko, aire bero usain on hura neguan hain gozagarri baita, jatekoak, harrotuak eta azala gainetik gorraile, zenbaiti adar batzu itxindien bero biziak beltz-beltza ikhaztuak (“*Laberakoan da ogia adardun ala motz egiten?*”), azpia hauts kolore, haga beraz saskirat eror-arazten dira, eskuarekin ezin hunki beroegiz, oraino badantzutan azantz motel idor gozo bat badagitela elgar joitean: borzpastei ogi eder handi, barnez zuri-zuriak, gerlako urtetan ere, batzuetan batek barnea ilunago, “herresa” diotena (eztut batere

maite) irina berex zahia osoki ekhendu gabe egina, eskuz zaretik banazka hartuz eta azpi zabalean lotuak dituzten hauts eta itxindi phorroxxak marrazaren ahoaz kharrakaturik, sukaldera eremanik, askaren barnean lerro-lerro etzaten direnak, artopil bat edo bertze gaztena orsto batzu azpian lotuak, gaina baltzaran, leun eta biribil, haien ondoan: asteko ogi eta jateko.

(1992-ko urtarrilaren 20-an)

18. Eiherazainak

(Irigoizbehereko eihera zaharra edo hobeki, zioten bezala, “eiherazarra”, mende bat baino gehiagotik utzia, etxeko erreka bazterrean, azken haritz handi zaharren beherean, etzen, hegaztegia galdurik, laur kantoineko harresiaz inguratu zilo bat baizik, lehenago uraren sartzeko landurik izanak ziren harri gorri pikatu handi batzuen arteko zilotik etxeko eta auzoetako ixurkindegi bilakatua, oraino aldi batez ttipi-ttipian aidak eta auzoak gorritzen ikusia nuen gisulabearen ondoan: guziak orai ekhenduak)

Hamabortzean behin uste dut, ezpazen ilabeteen, edo berdin usuago etxean irinik etzanean gelditzen edo labearen gorritzeko ez aski (orduan bezperako auharia, supazterrean “neskatoa” zioten suko burdinan talo egiteko gerrena atxikiz “taloak” xigorturik egina zen), gehienetan eguerdi aitzinttoan, ikusten ziren sukaldeko leihotik baratze izkinaren eta labe zaharraren artean etxera buruz bidean heldu, arsto edo mandoen urrats ez-tian: arsto zurail bat, edo mando beharri luze gotor bat, batzuetan biak, bizkarra bizpahirur irin zorro phizuez goiti, eurixka edo lanho zenean gainetik estalgi batekin, eiherazaina aitzinean eskutik sokari thiraka edo gibeletik makila txar batekin eztiki joz “ii!”-ka, batzuetan, karga ezpazen handiegi, berdin gainean jarria. Etxean gertakariak xuhur eta ikuslariak ere, bereziki neguko egunetan, han ginauden ukhondoak haustegiaren gainean emanak, leihotik eiharazainer beha, edo, ezkaratzeko athea udan aitzinetik haiendako idekia utzirik (neguan gainetik berina batez hetsia egoiten zen jendea hara hurbildu arteo), korroilara joanak hexila beltz handiaren idekitzera.

Eiherazainari ongi-ethorria egiten zen, eta hark, etxekoer agurrak emanik (“Zer berri zien etxean, Gaxine, Maiteexa?..”), bazeraman bere arstoa edo mandoa edo biak athe bazterrean hartako lotua zen burdinazko erhaztunean sokatik estekan ezartzera (zaldizkoek etxera heldu zirenean ere berdin egiten zuten zenbait aldiz, zaldia bideko hexiletan ez utzi nahiz, orduan korroila zaldi ongarriz usaindua gelditzen baitzen norbaitek xahutu eta ere). Berehala irin zorroak, bat beti ogi irinez, bertzea bekanago uste dut arto irinez, norbaitek lagunduz ala ez, bizkarrera hartzen zuen, eta ezkaratzera sartzan, gero etxekoek askara ixuriko baitzuten jatekoen aldiko behar zena. Ordainez, bihi zorro bat edo biga (gari eta arto behar baziren), bizkarrez bigarren estaiako bihitegik indarka jautsirik, errexago eiherazaina gizona zenean, ezartzen zen berriz aberearen bizkarrean, phizua bi aldetara ahal bezain berdiz izartuz, berriz ehaitera eremaiteko.

Ogi irina luzaz, eiherazain onak izan zireno, Iriberrigaraiko aitatziren eiheran eho zen, harri biribil gotorrek, bat ogi irinaren eta bertzea arto irinarendako (duela zenbait urte oraino han zauden, eihera aurdikiaren barnean), noizten behin aitatzari etxetiarrekin eta eiherazainarekin hitz-harturik artha handiz ontsa “pikatu” behar baitzen. Han garbiagoa ehaiten omen zen Ugarzangoan baino, eta etxetik bidez hiruretarik bietan hurbilago: Uhaltetik Prezintenekoa arteka hartu eta Laka luzatuz bi lasterrez han zen alabaina.

Doi-doia ditut gogoan hango eiherazainak, bereziki gizona, Domingo U., gu oraino ttipi ginelarik eritu eta hil baitzen: gizon tipito azkar gozo bat ikusten dut, ile beltzaran kuxkulatu eta harro nasai bat irin erhautsaz erdi zuritua. Senarra lanean edo ohaturik gelditua, usuago eta berantago ibili zela uste dut emaztea, Paxkalin, emazte soinaraz arteko bat, bizkarra irin zorroak erabiliaren bortxaz apur bat ukurtua, ileak oihal batez estaliak, begitartea hits. Gutxi egoiten zen elheka etxekeokin, behin irinak utzi eta bihiak hartuz geroz, bere itzuliaren egitera leihan eta halako mintzo doludun batekin “ai-ei”-ka, edo lanaren nekeaz edo biziaren latzaz eta etxekeo nahigabez (entzuna ginuen haien aitzinekoek ukana zutela haur ttipi bat etxetik galdurik nazan ithoa hatzeman zena). Hartzen zuena zenbait aldiz etxekeok aldi oro eskaintzen zaukoten “azieta salda *bero-beroa* bidearen egiteko”? (Gizoner aldiz: “Baso bat arno hartuko duzu, etxekotik!” erran eta, gutik zuten uzten, etxekeo arnoa herriko aiphamen hoberenekoa baitzen.) Goizik zendu zen ere Paxkalin, gurekin eskolan zabiltzan bi haurrak umezurtz utziz, auzoan zituzten jendakia batzuen etxean; Iriberriko eiherazaina ere aldatu, ez hobetu, eta ogi irinaren ehaiten urrunago, gaineko bidez Abartiagatik Irisarriko Eiherazabal ondoko eiheran abiatu ginen.

Arto irina aldiz, Ugarzango eiheratik ekhartzen zen, hau Iriberrikoa baino bizpahiruretan urrunago izana gatik, Orpuztanearen azpiko errekan, amaren auzo eta txondoan. Hango eiherazainak phizkor eta azkar ziren oraino eta luzaz ibili dira, Benat “beso-motza” (“*Beñat eibaazina*” ginion, baitzen ere Horzan bertze “beso-motza”, 14-ko gerlaren ondorioz), gizon larri handi pherestu bat, gogo onekoa, lanean etzenean “Mirueta” aldetan Lakako thurrustetan arraintzan, ardura pipatzen; baso arnoa bi erhien artean harturik irinaz ez zikintzeko, hatzak utziz hala ere, bazeraman gostuz zinka bakar, hatsik hartu gabe, bigarrena berdin, mintzoa beti berdin ezti, elhea eta omorea gozo.

Emaztea, Mariena, berdin gogo onekoa, jiten zen Benat lanean bazen edo hura zendu eta ere zenbait urtez, etxera arto irin ekhartzen, bera ahuldu eta aldixarturik noizpait, gelditu eta ohatu aitzin, anartean, haurrik ez eta, “bizi ederra” eremanik, ziotenaz, Ugarzango eiheran. Mariena, emazte tipito azkar bat, begitartea eta begiak beltzaranak zabal eta gozo, gizon mintzo lodi baina ezti batekin, etxetik atheraiak baginen, ingurunekeo ixilean baratze izkinan ikusi baino urrunagotik entzuten zen, kantuz heldu, “*na-na-na-na...*” eginez ezti-eztiki hortzen artean, gehienetan astoan jarririk. Astoa erhaztunean estekaturik irin zorroa barnera sartu, bihia hartu eta joaitera utzi gabe, “Azieta salda bat hartuko dun bero-beroa Mariena” zion amatxik no-ka hurrean ezagaturik, senar-emazteak Orzaiztarrak baitziren, edo berdin amak, Ugarzanen auzo egonak zirelako. “Ba berdin,

gogotik” zuen betiko ihardespina. Sukaldeko mahi izkinan jarriko zen, athe ondoan, eta azieta salda khetan ordu berean amak zaliaz eltzetik atheraia janen hurrupatuz, senarrak baso arnoa bezain gostuz. Bazuen astia beharrik Marienak, amak Ugarzango eta etxekoen berriak jakin behar baitzituen, eta baitzuten zer erran eta zer jakin bertzela ere, eiherazainak herrian etxez etxe ibilki eta. Ephe zenbaiten buruan, orena aitzina zoala ohartzuz, jeikitzen zen (“Aizina dun Mariena gaizoa” zion amak), goraintziak emanik etxe aitzinean arstora berriz igaiten (norbaitek lagunduz ala korroilako harri zenbaiti bermatuz) artetik bi elherekin oraino, eta berriz abiatzen aberearen urrats ez-tian “*na-na-na-na...*”, Ahaize aldera edo bide beretik, Thano-eiheran gaindi Sabioko zubirano han ezker Ugarzan aldera hartzeko.

19. Ganerrean

“Ganerra” zioten gure eskualdeko hizkuntzan, etxe-gainetan, eta gure etxe hertsi eta goran bigarren estaian den bihitegiari; han, mailalde zut batetik “gainekeo gambaren” gainera iganik bazen oraino hirugarren tauladan, etxe aitzinera zirrito batetik idekia zen “ganer ttipia”. Argi gutisko sartzen zen, uda betean ezpada, ganerreko hirur zirrito laur kantoinekoetarik, “ganer ttipiko”-arekin; laugarren batek, etxeaitzin izkinara, gambaren sahetsean, gerla dembora guzian taula batzuez hetsirik egoiten zen arteka hertsi batera emaiten baitzuen bakarrik, han zerbait gorde behar zeneko uste dut (zenbait etxetan baziren urzoak, baina gurean ez-tut behin ere ikusi). Bi zutabe elgarri gapirioz lotuek zadukaten hegaztegia, gora, jendearen heinera ezpaitzen jausten sahetseko murrura heltzean baizik. Ipharraldera bazen gaitzeko harresi bat, etxe bizkarra hartan ezarria, harri guziak agerian, laur kantoineko zilo bateko taulen artekatik ikustera uzten baitzuen “bertzaldea” ginion etxe zatiko selaurua, etxea hara noizpait zabaldua izanik: mendebalaldeko zirritoaren gainean, ageri zen lehenagoko etxe zaharreko “piñon” edo murtxilaren lekua, gure bizitegiaren heinean mugatua, eta horrek gogoratzen zuen, ipharreko murruan mailaldearen gainean oraino lotua zagon harrizko xurruta handiak bezala, noizpaiteko bizi modutik zerbait.

Bihi uztak, lusagarrak, ilharrak, babak han zauden airera idortzen. Ogi joitetan, nagusiaren bihi zatia Borddatik orgetan ekharririk, egun hartan edo bezperan etxean berean egina zen joite ttipikoa ere, zakuetan gizon batzuek bizkarrean goiti bazeramaten, hek elgarren ondoan zutik lerrokatuz; berantago gainekeo bilhurra mozturik, zorroetako bihia meta handi batera hustuko zen, taula batzuen artean, behar baitzen artetan idorr-arazteko meta hura phala batzuez nahasi, etxe behererano entzun zaitekeen gurrunga ez-ti batean.

Arto bihitzea aldiz ganerrean berean egiten zen. Larrazkeneko arrastirietan, aroa gaitzegi baldin bada arto buruak saskietan hara ekharririk ezkaratzean, bertzela arto buru meta han ezarria den barroki gainekeo belartegi zoko batean, etxe giblean urrunxago, “arto xuritzeak” dira, bakotxak ziri labur zorroztu bat eskuan hari batez ukaraiari loturik. Noizten kurrinka luze batek burua hazaroko zeru ilunetara goitiazten du: lertsunak hedoi-pean lerro-lerro neguaren ihesi

Espainiako aldetara joanki. Handik arto buru xurituak saskitaraka, norbaitek bizkarrean edo eskuz bi aldetarik, ganerrera eremaiten dira; eta gero, behar den arau, han berean bihitzen.

Bihitzeko mekanika, gorriz tindatua, argiaren ukaiteko zirrito baten ondoan ezarria da, eta esku batez errota aitak edo handi batek itzulikatuz, bertze batek, doi bat handituz geroz batzuetan eskolan ezpaginen guhaurek, saskitik arto buruak hartuz eta gaineko burdin-aho batera emanaz, bihia saski batera erortzen da, etxe guzia abantzu inharrosten duen gaitzeko burrumban. Artetan, hatsaren hartzeko ala beharriari atsedean emaiteko, gelditzen ginen, eta zirritora joanez, ezpazen jadanik hotzegi, handik ageri ziren Horzako plazara eta elizako dorreari, Arrosako edo Baigura aldeko etxe eta mendietara beha urrunera ephe bat egoiten. Aski bihi bazenean, etxeko beharrendako eta ehaitera igortzeko, jausten zen behereko barne beroagoetara, supazterrera, eskuak gaineko hotzaz gorrituak eta beharriak bihitzekoaren burrumba idorraz “tutatuak”. Amatzik ikasia zaukun orduan etxean (eta auzoetan agian) oraino erraiten zen hitz bat, noizpaiteko erran zaharra, neguan ortzantza Garazi eta Jarako aldetik (gehienetan ekaitza hango mendietan biltzen baita) entzuten zenean: “*Ori, Otxagabiako atxuak arto nabasten*”.

Ganerreko erdia uzta batetik bertzerano hartzen zuten bihi zaku edo metetarik, mahats biltzetako saski eta zaretarik, arto bihitzekotik eta zorro (eta berdin jende) phizatzeotik harat (ogi joitetako norbaitek bizkarrean jausten zuen eta behar zen lekurat orgetan eremaiten), baziren ere bertze gauza batzu, ohargarririk edo baliokorik batere, gehienak hara higaturik edo ez gehiago erabiltzez utziak, erhautsak eta amiamarro sarek estaliak gehienetan, ezpaitzen han garbitze osoa bihiak hustu eta abantzu urtean behin baizik egiten. Ganer handira, azpian gatu zilho bat egina zizakon athea idekirik sartu eta ezker, haurrer debekatzen zen mailalde zut bati goiti joan behar zen, “gaineko gambaren” gaina hartzen zuen “ganer ttipira” heltzeko.

Bazen gauza bitxi andana bat noizpait ganerretara eremanik han debalde utzi eta ahatzia bezala:

burdinazko zaldi orraze handi bat, ez erabiliaren bortxaz herdoildua, harresi izkina batean, Arrosako osabak zaltoki, uhal, krabaxtu eta bertze zaldi tresnak ereman zituelarik, aitak ezpaitzuen zaldietako gosturik, ezagutua ezkinuen Jean Oyhenart amatxiren senar amikuztarrenak izanak 1925-ean hura hil aitzinean (*);

zutabe batetik dilindan olio girisailu mokodun burdinazko bat, argia oraino petrolaz eta garburaz egiten etzelarik erabilia (amatxi orhoit zen oraino haurrean ikusirik, edo bere amari entzunik, sukaldeko argia arrixinaz ere egin zela, hura khebidean “zirrintzan” errez);

etxeko zuzulu zaharra, bizkarreko taula zenbait hautsirik edo sukaldean leku egiteko hara eremana eta utzia, behin ere berriz jautsi eta berritu etzena;

kadera batzu higaturik hara baztertuak, lastoak azpitik dilindan gatuek aztaparkatuaren bortxaz (badute zer egin gatuek behitegietan, eta gau batzuez jauzika sagu hatzemaiten gambaretarano entzuten dira);

ganer ttipiak ere, bazituen bere ondarkinak, erdian ilhar eta baba idortzeko hedatzen zen mihisearen inguruan, erdi-ilunbean, etxe aitzinera zeraman zirritoa haize hotzaren gatik edo bertzela xorier sartzearen debekatzeko taula batez erdi hestia baitzagon (eta hain gora iduritzen zizaikun nun ezpaiginen handik beheiti so egitera biziki menturatzen):

etxetan aspaldi lehenago, “etxe oihal” eta soineko egiteko iruten ziren ilezko ala lihozko harien biltzeko tresna aski pollit bat, zur gorritz, ziri meheak errota batzuer inguruan lotuak;

gambaretan ohen gainetik ekhenduak ziren “zeruak”, ohe inguruan gauaz erridauen atxikitze (amatxiren gambaran ikusia zen azkena, eta ere Arrosako izabaren etxean oraino berantago ene iduriz), han izkina batean metan ezarriak, laur kantoineko zur batzu landuak, gainean burdinazko krako batekin dilindan atxikitze;

hara eremana zen ere erdal-hitzez “turnebroxa” ginion haragi erretzekoa bere gerrenekin: ttipi-ttipian ikusia nuen alta oraino supazter aitzinean, igande edo besta zenbaitez, emeki-emeki itzulika oilaskoa gerrenean urre kolore jartzen, artetan amatxik gainetik berriz kulleraz urintzen zuela; xilintxa batek joiten zuenean, behar zen berriz, gaineko salako erloia bezala, gako batez “muntatu”;

eta zoko-zokora emanak, botoila zahar meta bat, gehienak edarienak, husturik, untziaren pollitaren gatik iduriz han atxikiak, molde ‘ta kolore ezperdinetakoak, lehenago “Amerikanoek” etxeko itzulietan ekharriak agian: baziren uizki, borbon, koñak eta bertze; ganer ttipia hustu zelarik, berantago, eta botoileria guzia saski batzuetan ereman, egon nintzan berina beltzaranezko botoila tipito zabal bati beha, irakurriz *Tequila*, Mexikako edari ezagun haren izena gero jakin nuen bezala, urrundik harano jina. Orhoit-arazten zauztaten amatxik erraiten zauzkun ixotorio batzu: 1849-an haren aitaxi Michel Laharrague jadanik han zuen arreba baten ondora joana zen Argentinara (erraiten zaukun hemengo zor batzuen ordaintzeko joan behar ukana zuela), urteak berantago alaba zaharrenari (Dominica L. amatxiren ama) ohi zen bezala ondorioz egina zaukon etxera berriz itzultzeko, bertze hirur haurrak han utzirik bere ontasun eta *eztanziatan*. Hara joan baitziren ere gero amatxiren laur anaiak (berantago aitaren biak bezala) eta han jarri, ilabete bat untzi behar omen zuten batzuetan berriz hunara egiten zituzten bidaietan, itsasoko ekaitzen erdian etxerano heltzeaz etsituak, guziak aski debotak baitziren, othoitzean eta “*kontrizioneko akta eginez ustez eta azken orena jina*” ziogunaz.

Iragan aroetako gauzen, bizi-molden, jenden hatzak, han, ganerretan oraino geldituak, gogoetagarri.

(*) 1924-an Jean Oyhénart, ereman zuen eztularen sendatzeko, uretan zen, eta hara lagundua zuen ilobak (Léonie izaba, gure aitaren arreba bakarra, orduan hogeitertan) etxera amatxi eta amatxiren amari euskaraz igorri zauen karta ttipian, Eaux-Bonnes-ko hiriaren argazki baten gibelean, hau irakur daiteke, orduko ortografia zati handiz erdal-moldekoan:

“*Eaux Bonnes le 17 août 1924*

Amatchi maiteac.

Errecebitu dugu zuen letra mila placerekin zointan ikusten baitugu untza ziestela. gu ere arras untza guira, ottoc estula hor bezala du bainan medikiak erran dako helduden neguan biziki ezagutuko duela hunen efetia, ni biziki ontza niz segur niz bizpahiru kilo idabasiko dituela (sic). medikiak ere erran data untzatu nizala hunaz gueroz. Egun izan guira langarren aldian eta askena phartisean kondiac eguin. Orzegun arratsean arribatu (sic) guira; oraiko ustez osebaren etcherano yuanen guira; huna beraz hemengo mementoco berriac...

20. Ogi joiten Orpuztanean

Guhauren ogi joitetako, Borddako etxe sahetsera eta etxetiarra joanez geroz zenbait urtez etxeko lako aitzinera (ikusi dutan azkena 1963-an), auzoko etxe zenbaitetarik ekhartzen dira, erreka maldan goiti bide hertsian behiak bi paretan uztartutik batzuetan oihuka eta thiraka, *bapurra*, mekanika beltz gotor bitxi bat dena xixtu eta khe, eta joitekoa urdinez thindatua, goizetik hasi behar badute bezperan, arratsaldean egiten bada eguerdi hiriko, langileak orduan bazkaldurik jiten baitira. Mekanikak bere lekuan antolaturik, batetik bertzera uhal zabalen neurria xuxen hartu ondoan “bapurra” phiztu eta entsegu labur bat egin ondoan, tresnen jabea (Hortza Baratzarteko nagusia, etxekoek aski elhaide dute) bazkaltzeko lagun zenbaitekin etxean gelditzen da, baina gero ez beti, lana bururaturik langile guziekin egiten den aphairuan.

Borddan etxetiarra egon zeno ogi-joite handia han egin zen, gari landa handiak han etxearen inguruan izanez, uzta guzia etxe gibeleda atherbera (“hangarrera” ginion) biltzen baitzen, eta mekanikak ondo-ondoan ezarriz, azau garraiatzen bide guti baitzen eta lana errextua: alde batetik azauen zama atherbean, arteko bidean ogi joitekoa uhalez bapurri lotua, eta bertze aldetik han berean bidea mugatzen zuen harresitik beheiti, lastometa egileak lurrean sartuak diren haga handien inguruan. Hasteko xixtuak bapurretik jo duen orduko, langilen ekharrarazteko urrunduak baldin badira, ikusten dira, agorrileko arratsalde bero batez gehienetan, ethengabeko burumban, hegaztegrano azau tinkatu horiz betea den atherbetik, bizpahirur gizon xixpaz zamak har eta goiti, mekanikaren sahetsean gora xutik bertze bizpahirur, azauen bilhurrak hauts eta ahurtaraka mekanikaren ahora eman eta eman; gibeleda bertze bi gizon xixpaz athera arau lastoaren biltzen, eta “plegatzen” metetan ari diren bertze bier besaganka bota, edo, meta gora bada jadanik, zurubietan goiti hetarano eremanez; bertze aldetik, zakuak goiti mekanikako aho batzuer estekan, bihiz betetzen ari dira, eta han ere bertze bi gizon, hetan beti aita etxetiarrarekin, zaku khondatzen, eta bete arau bazterrera ereman, gero han berean sabaira edo orgetan etxera ekhartzeko; guziak boneta buruan eta lephoan mokanes gorri bat estekan, izerdian lotzen zezteen agotz eta erhautsez estaliak, harrabotsean elgarri oihuka ezin entzunez... Egun batez azau meta ttipitzen hasi zenean, usain gaixto bat jeiki zen, gero eta bortitzago. Zer othe zen dudan egon ondoan, azpira igorri zen gelditzen ziren azauen bazterretik hango gizon baten zakur labrit hetarik bat: ehausiarekin batean kurrinka bat entzun zen eta zakurra gibeleran laster jalgi zango bat odoletan, berehala zimizta beltz bat bezala

brixt! jauzian harresi izkinatik landa bazterreko hesian hara ihizi bat itzaltzen doi-doia ikusten zela: “*gatu pitotxa!*” egin zuen auzoko ihiztari batek.

Bordda ala etxea berdintsu zizaikun. Baina athermaldia bertzerik Orpuztaneko ogi joitetara joaiten ginenean, uste dut denak (amatxi salbu, menturaz hura ere batzuetan) “Uharzaneko zokora” artetan erraiten zen bezala, arratsaldetan egiten zenean. Goizean goiz bazen, etxetik egoiten ginen, hea entzunen ginuenez, haizea alde bazen, joitearen burrumba, eta azkenik bapurrak hastapenean bezala bururatzean eginen zuen xixtu bizi luzea: xixtuaren aiduru luzaz egoiten bazen, ogi ainitz (batzuetan alta bihi baino gehiago lasto!) bazela erran nahi zuen, eta aita etxera itzuli arteo, aldi oroz han baitzen, igurikatu behar ginuen, amak bereziki etxondoa zuelakotz, zenbat bihi zaku egina zuten jakiteko.

Agorrileko beroan, gu hara orduko joitea ari da, landa eta Mirueta aldeko etxe sahetsean, etxe aitzina baino gorago, selauruko atheak zubixka labur batera zabal, alde batetik ekhartzen dituztela metan dauden gari azauak mekanikara, eta gero berriz hara berera eremaiten hirurzpala urratsetan bihi zorroak bizkarrean edo bi eskuez atxikiz airean. Gerlako urtetan, “otto Beñat” gure osaba preso izanez, aitatxi da nagusi, gizon pizkor gozo omore oneko bat, sortzez Heletarra, 14-ko gerlan kolpaturik izana eta geroztik, dioten bezala, “arranda” ttipi zenbaitekin (han dira sukaldean khebideko taulan, orhoitzapenez soldadoer emanik ala bertzela ekharriak, obusen untzi handi letoinezko batzu, dirdiran eta zizelkaturik lili-untzi bilakatuak, etxeko gandelabren artean edergailu; eta bi ttipi ere molde berean etxera ekharriak, gainean hizki handiz *VERDUN* izenarekin). Bere mokanes gorria lephoan, badabila langilen artean harat eta hunat, arno botoila eta basoa eskuan, nahi duenak ere sagarnoa, etxegibelean eihera aldera den sagardiko “mamolak” oraino han biltzen baitira eta ezkaratz zabaleko brentsan, mahatsen ondotik, lehertzen (ustez hori aldi bat dut ikusi bakarrik: artetan etxera botoila zenbait ekhartzen da ere, amak sagarnoa biziki maite baitu), edo etxe aitzineko ithurritik “pompa” besoaz erabiliz nekez atheratzen den ur hotx-hotxaz bete duten pitxer handi bat, udako sapan izerdi, edaria eskainiz bakotxari elhe airos batekin. Guziak ari dira “izerdi lapetan” urinduak hemen ere, mekanikaren haizeak botatzen dituen erhauts, ilhaun eta agotzak begitartean lotuak, begiak doi-doia ageri, lephoko oihal gorriaz begitarte gorri-belztua artetan xahutuz. Aita han da zakuetan bertze gizon batekin (uste dut ere aitatxi Iriberrigaraikoa noizpait han ikusi dutala, hura baino gazteago den Orpuztanekoari “hi”-ka “Batita” erranez, eta hau hari “zu”-ka guziek bezala “Jan-Piarre” diola).

Haurrak ere, etxekoak diren gure adineko bi gusiak aitzinean eta auzoko bat edo bertze hara hurbildua, etxetik atheratzen gira, emazten artetik erdi ihes - izaba etxeko anderea, amatxi amaren ama (emazte luze begitarte hits bat ordukotz supazterretik guti baztertzen dena), ama bera eta auzoko norbait laguntzera jina -, hek lanjerrera joan giten beldur alde batetik, baina ere sukaldeko lanetan eta ezkaratzean ezarria den mahi handiaren antolatzen ezpaikituzte “*zangopetan*” erasiatu gabe jasaiten, eta langilen artera menturatzen; harrabots izigarriak eta erhautsak ezpada, erasia bizi zenbaitez gizonek mekanika ondoetarik

berehala haizatzen gituzte. Etxondoetan itzuli zenbait eginik, urrunegi joan gabe (bada oraino han berean bidez haraindian baratzearekin den Orpuztaneko labearen gibelean, “Garziarena” izeneko etxe tipi bat, geroztik barreatua, hango alokariak, eskale beltzaran batzu, ezpaitute aiphamen hoberenetarik), etxera berriz sartzen girenean, mahia ezarria da, zur zurizko alki luze batzu bi aldetarik, azietak, basoak, ogia ekharriak. Gero, bapurrak azken xixtua eman dueneko, uhalak emeki gelditu dira, burrumba eztitu eta ixildu. Langileak berehala, oihal batzu eskuetan, bi lasterrez Lakako urera beheiti jausten dira, eiheraren gainaldean, eta han ikuzten, batzu urean buluz gorri, irriz ur bazterreko hesien artetik gordeka ikusten ditugunak nahiz handik haurreria haizatzen duten. Eta, jendea etxera sartzen ari delarik ogi joite guzien ondotik langiler emaiten den aphairuko, etxekoek bakotxa sartzean agurtuz eta jartzera gomitatuz, mahi buruan etxeko nagusia eta mekanikaren jabea elgarren ondoan, lehenik zerbitzatuak, emaztek jateko eta edariak sukaldetik ekhartzen hasiak baitituzte. Haurrek aitzinetik egina dugu “atsalde-askaria”, ogi zerra zenbait erreximetarekin, bada beraz oraino jostaldi zenbaiten egiteko asti, lasto meta berri-berrien inguruan lasterka, bideko harresiaren eta landaren artean, taula azkar batzu gainetik utzi den ziloaren buru batetik bertzera gordeka, orai lastoak gainetik estaltzen baitu, edo korroilako bertze aldean, arditegiaren aitzinean eginak diren iratze meten gibelean.

Iguzkia beheititzen hasia da, jende gehiena oraino barnean, eta aphairu ondarrera, etxera sartzeko jalgitzen ari eztirenak kantuz hasten, “beranta bildu gabe” dioguten bezala etxera abiatu behar dugularik, guzier goraintziak eginik. Ugarzango plazan amaren ezagun zenbait agurturik, bereziki “Etxoinekoak”, edo Etxeparekoak, hauk aitamek bereziki elhaide baitituzte, abiatzen gira alhorren arteko bidera Ospitale aitzinean bihurturik, Sabioko zubira buruz, berantegiz Iriberriko aitaxi-amatxien ikustera baztertu gabe, etxea bere auzoan han gaineko aldean eskun ikusten dugularik alta, handik eiherako bidetik eta oraino zutik eta baliatzen zen zubi goratik Lakaren eta nazaren arteko bidexkari jarraikiz, ttipian halako beldur batekin beheiti behatuz ur geldi, barna eta ilunari. Errana daukute eztela hurbildu behar, osinak jendea bereganatzen duela; arrainak udako ilunabarrera uraren gainean jauzika dabilta, airean jantzan orratxak (hainbertze gustatzen zaitanak nun, berantago, eskualde hautako mota guziak ikertu eta lerrokaturik, hetan abantzu “jakintsun” bilakatzer bainiz...). Oro han utzirik sartu behar da, Prezintenekoa maldari goiti bide hertsian hats-hantuak, Uhalde aitzinetik etxe aldera ordokian hatsa berriz hartuz, eguneko gertakariez eta ikusi diren jendez adinekoak solasean, orok begiak, beharriak, gogoa hango gauzez beteak... bertze urterano.

21. Baratzean

Etxe aitzinean, korroilako hexilatik zenbait urratsetan, orduan harresi handi batzuek (gero bertze gehienak bezala bide berritzeko eta zabaltzeko aurdiki ziren) bide ‘ta Izpuaitzeko arteka aldera hesten zuten baratzerantz sartu eta, basarrosazko arku batek, amatxiren lana, gainetik inguru eginez koronatzen zuen

hexilatik, gordea bezala aurkitzen da, bidetik eta han dabiltzan jendetarik. Ezkituzte alta usu hara eremaiten, beldurrez eta gure josteta jauzietan hango taloinak eta hetan diren landare ‘ta baratzeakiak “*tapika*” eta andea. Han zer den hobeki ohartzeko hasi nizaneko, baratzea aldatzen hasia zen, amatxik bere gostura moldarazia ukanik eta berak arthatua, hura adinetara helduz geroz batzuetan “gizonak” (zion amatxik) han berak lanean uzten baitziren, bereziki lur itzultzeko, hesi mozteko, eta axola guti baitzuten taloin bazterretan uzten ziren lore, landare ‘ta negua lur-pean iragaiten duten erro eta tipulez.

Baratzean, etxera buruz Izpuaitzeko aldeko harresitik eta goizaldera etxeko mahastitik berexen duen hesirano, badira, orai badiduritanaz, hirurzpalaur taloin bertze hoinbertze lerrotan, bazterretakoak apur bat hertsia, orotara bederatzi edo hamabi taloin. Ur-astetan idorrean atxikitzeko eta ere lanaren erretzeko, bidexka batzuek berexen dituzte, ibiliaren bortxaz barna zilatuak; artetan ongarrria emaiten da, lurraren ontzeko, eskorgataraka barrokatik edo haren aitzinean egiten den samats metatik hartuz, hautsa sukaldeko haustegitik edo labetik, eta ere noiztenka, bekanago, lurreko mamutxen “kasatzeko” omen hurbilhurbila bidez haraindian den oilategitik, usain bizi bortitz batekin. Bada betiko lan baratzean (are gehiago “behereko baratzea” erreka haraindian edo phentzeko ithurri ondoan atxikitzen delarik, bereziki uda idorrenetan), lur ontzen, itzultzen, ereiten, garbitzen, “zikin erretzen”, mozten. Etxeko emazteak usu baratzean ari dira ere, egun oroz han hartzen baitira salda egiteko eta bertze janarietako baratzeakiak (“berdulak” edo “legumak” zioten), urtaro denean fruitu zenbait, primaderatik urrietarano liliak elizara eta hilarrietara eremaiteko (amatxik berak ditu goizeko hotxean biltzen, on izan deno, igande guzietz meza nagusirakoan ura berriturik etxeko hilobiko untzian ezartzeko).

Hain da baratzea etxeari lotua, nun haurren ohiko galdek aspertuak direnean (“*Zer da?*”) edo dakiten zerbait haier ez erran nahiz, etxekoek ihardesten baitute “*Baratzean zerba!*”, eta galdea errepikatzen bada berriz: “*Haren ondoan pherrexila, egoiteko ixil-ixila!*” Zerbak badira egiazki beti baratzean, taloin bazterretan jitera uzten direnak, baina eztut etxean jaten behin ere ikusi (uste dut han berean hurbil zen urdetegira edo oiloer eremaiten zirela), eta berdin ere bide haraindian goiti luzatzen den mehula (“fenouilla” deritzote erdara hutsez) bere orstatze xehexehe eta usain bizkorrarekin. (Biziki berantago eta etxetik urrunago dut, Niza aldean, zerba ala mehula baratzeakari han estimatuen jaten ikasi). Gozagariago da primaderako egun ederretan ilhar eta bereziki baba ondoen sortzen eta loratzen ikustea, erleak inguruan burumban ibilki.

Taloin bazter eta zokoek badituzte alta gauza gozagariago batzu, berehala jateko on direnak orstaro-ekhainetan, bi motetako marrubiak, orstapean gorriturik ebaska bezala eskuaz biltzen baitira, eta, aroa eder eta lurra idor denean han berean iresten: bat gorri eta biribil, bertzea luxe eta arrosa-kolore, gostuz eta usainez hain aberatsa eta gustagarria, gutiago emaiten duena, baina uda osoan, geroztik ehoiz ikusi eta aurkitu eztutana, eta agian oraikotz galdua. (Bertzerik da Tipireneko eta mendiko bide sahetsetan jiten den basa-marrubi ttipi-ttipia, hain gustu onekoa, nun gelditzen baigira sasietan mihatzeke, etxean emana daukuten

sugen beldurra ahatzirik). Eztitut berdin maite ez “grozella” dioten (eta ez hiztegi batzuetan berantago irakurri dutan izen bitxia: “andere mahats gorria”!) zuhaxka adar meharraren pikor gorriak, beti apur bat saminak hortzetan lotzen diren hazi ttipiekin, ez landare gotorrago eta zur ilhun xitrodun batek emaiten duen “pimpino zuri” biribil inguruan marratua, gostuz amak dion bezala “hila” aurkitzen delakotz; nahiago dut mota beretik baina axal arrosa-kolorean zain gorraxta batzuekin, gostuz ere bixiago, Iriberrigaraiko baratzean jiten dena; baina batere ez etxeakoan han gaineko zokoan azken taloin baten izkinan bakarrik gelditua den “kaziza” izeneko zuhaxkaren pikor beltz eta apur bat kharatsa: menturaz etxean noizpait erabilia dukete erreximeta egiteko, baina orai utzia da eta eihartzen hasia.

Badira ere taloin sahetsean bizpahirur madari ondo ttipi, guti emankorrek (Iriberrigaraiko baratzean dira ikus daitezkeen madari ederrenak, aitatzik berak motak hautatuz xertaturik, eta batzuetan amatxik, etxera usu egiten dituen ikustaldietan, jastatzera ekhartzen baitauzku eskuko zare beltz handian); motaren berezitasunez ala lurraren ahulez, ondurik ere, badatxikate zur mehe ‘ta idor bat, zahartua, goroldio ilun batez lastua, eihartzera emana iduri. Mahastiko hesian iguzkialdera aran gorri ondo bat badago bakarrik (bertze batzu haraindian mahasti bazterrean, aran zuria matela bat arrosa-kolorez arinki titatua alde batera), eta adarretan goiti badoako bihurkatuz mahats xuri “xazela”: eztu gostuz batere balio Tipireneko mahasti lerro betean ezarria den mahiko mahats gorraxta aitak “gaillard” deritzona, are gutiago Iriberriko Munagorrikoan aitatzik landatua duen “Antoineta” - bere izenaz moskata - deritzogun pikor azal beltz luzea, landareak izen bereko Beirines auzaphezaren arrebaren ganik ukanak baitzituen noizpait.

Baratzeko loreak amatxiren hautukoak dira, noizpait auzoenganik eta batzu Baionako Villa Pia-ko bere gusiaren baratze ederretarik ekharriak, eta aski goiz gehienak galtzen hasiak, zahartzez edo langilen lanaz, azkenik harresiak aurdiki direnean bide berritzeko. Ohargarrienak zazta orai Izpuaitzeko harresi gora osoan hartzen zuten basarrosak, lore lerro bakunekoak, zangarra zahartuaz loditua gaitzeko sistro batzuekin eta hexila gainetik arkuka, lilia batzuek gorri argi barne horail batekin, bertzek gorri ilun (itxura berekorik ez tut geroztik ikusi), Besta-Berrietako lili flokan, hetarik betetzen baitauzkute ttipian elizara lephotik dilindan eremaiten diren xare gorri xingola gorritz aphainduak, han elizako eta profesionean Nagiturriko, Berineseneko edo Etxebertze serorategiko aldaretan iguzki sainduari buruz airera botatzeko... Etxekoak eta bereziki amatxi biziki elizatiarrak baitira ezta holako bestabururik huts egiten (amatxik erraiten dauku han Bihotz-Sakratuaren aldarean ikusten den urre-koloreko korona bat hark eta etxeok eskainia zutela lehenago). Han-hemenka taloin bazterrek badituzte bertze arroso bako batzu: lore gorri bildu guti idekitzen den bat phizuaz beheiti makurtua, bertze bat xuri-xuria, mulko gorraxta arin bat nasaiki emaiten duen bat hirurzpalaurekutan sasi biribil ttipi batzu eginez, eta mahasti bazterreko hesian ipharraldera lore tinki bat barnea arrosa kolore eta bazterrak argi, “mila orstokoa” diotena. Hexilatik sartu orduko bi aldetarik aurkitzen dira amatxik “San-Josepe lilia” diona, lurraren heinean aphaal orsto leuna lodi, biribil eta zabal, gora xutik berriz bere lore mulko luze ubelekin “akonita” (euskaraz irabelarra edo bitxiki

"zorribelarra" (ezagutzen ezkinituen euskal-izenak, ez eta lanadare pozoindatua zela ere), "phlox" ere lili mulko biribil batzu goiti itzuliak; taloin bazterretan urrunago, berrikiago ekharriak "dahlia" eta "pivoina" zenbait, lore margo bizidunak ziritan gora. Nun nahi sortzen da loratu ondoan pumpula koronadun bitxiak ixurtzen duten hazi xeheak "arsto arrosa" deritzotena, berdin landu eztiren taloinen erdian zut-zuta, eta orduan esku batez athera behar da; ziriaren inguruko orsto handi guriek usaina ezpadute gozagarri, baditu idekiz geroz egun bat baizik irauten eztuten lili zabal margo ederrekilakoak, zeta bezain mehe 'ta leun, dirdiran, moztu orduko erortzen eta zimeltzen baitira, eta hortakotz eztira biltzen.

Bi landare aphas ezarriak dira tisana egiteko: ezturendako omen amatxik "morroina" diona (erdaraz alta izena "bourrache" du eta ez "mouron"!), bi motetan, lore xuri eta lore urdin arin, asunen iduriko orsto latz batzuekin baina xurail eta minik egin gabe; taloin bazterretan bera jiten da, eta artetan oraino amatxik biltzen du; uste dut batzuetan eman daukutela, xixariendako zioten, lore mulko hori eta orsto berde ilun artekatu batekilako landarearekin egiten den tisana kharatsa, ondoak etxetiarraren etxetik ekharririk ustez, "axentxia" deritzotena, baratze zoko batean sasi tinki bat egiten baitu eta eskuetan hartzean usain azkar bat uzten. Gotorrago dira han, erdiko taloin baten bazterrean, "Japoniako sagarra" otsaileko lore flokan jarria, gero artetan halako sagar iduriko tipi gogor bat emanez, eta harresi ondoko zoko batean Argentinatik ekharria omen "yuka" bere orsto luze idor punttan sistrodunetan, ezkaiten hartara hurbilegi erraiten baitaukute, beldurrez eta "*begiak irez!*" eta noiztenka udan lore beso luze bat goiti igortzen du, inguruan beheiti xilintxa moldeko lili xuri biribil andana batekin, usain gozo azkar aberatsegi bat urrunera hedatuz.

Erdi itzalean, hexilatik sartu orduko eskun, bada bertze zuhaxka bat, izenaz itxuraz baino ohargarriagoa, "iranja" baitio amatxik: ziri mehar batzuetan orsto biribil batzu musker ilun, eta lili ttipi ezteus baten ondotik halako pimpino zuri-zuri biribil bat agertzen zako; eztu alta Eguberri inguruetan, etxera paper zetaz inguraturik ekhartzen dauzkuten egiazko iranja, sagardoiko sagar "amuna" bezain gotor eta urre-kolore ederren iduri izpirik, ez eta landareak berak noizpait amatxiren gusiaren etxera Baionako bidaia batez han zurezko untzi handi batzuetan ikusi ginituen egiazko iranja ondoenik. Geroztik egin dut amatxik handik ekharri zukeela iranja landare zenbait eta lurrean ezarri, etzukeela hartu edo lehenbiziko horman eihartu zela, eta haren lekuan jin zen bertze landare zenbaitek zukeela izena atxiki...

(1992-ko uztailaren 24-ko gauan, oren bat eta erditan)

22. Mahats biltze

Gaztena biltzeak ziren urteko azken atheraldiak etxetik, haurrak adinekoekin eta bide luze hanbat aldiz oinez eginetik Arrabit-lephoan gaindi Menttaren-bordarano, han baitziren jateko hoberenak eta ederrenak zaduzkaten gaztenak (batzu berriki saldurik izanak diren lurretan, Irisarriko muga-mugan), han ere aldi berean edo lehenxago biltzera hainbertze aldiz izana nizan hauteko ondo

lekuak. Lerroan joaiten ginen bide harritsuari goiti, adinekoak eta haurrak aitzinean, bakotxak eskuan zurezko xardeka ttipi bat sistatuak izan gabe gormotsen biltzeko, gibeletik behi pare bat orga tombora bazterdunekin, gero gaztenaz beterik itzuliko zena, gaztenak bere gormotsekin ekharririk sabai zoko batera metan hustuko baitziren, meta hura gero zizpekin zabalduz. Handik egunetik egunera, gormotsak oinetako azpian idekirik, etxera saski batean ekharriko dira, phadera gider luzetik kurrinkan itzulikatuz sukaldeko supazter zabalean erreko, azala aski berotu eta tiroka hasteak hainbat jostatzen baiginituen, gero aitak sototik ekharriko duen “minetarekin” batean jateak bezenbat, supazterrean berean zurezko mailuka zabal batekin ukaldi batez leherturik azal guneka suak belztuaren berexteko: ondotik gatulu bat esnerekin, edo berdin gabe, negu hasteko arrats zenbaitetako auharia zen.

Ordukotz ezkaratza mahats biltzetarik landa han lerrokaturik egonak ziren dupha eta barrikez hustua zen, arnoak satora bilduak: gaztenakia eta berezi gaztena azala arnoek phozoina zutela zioten etxeok, hanbat artha hartzen baitzuten, etxean aitak eta Iriberrigaraian aitatzik, mahatsez eta arnoz. Mahats biltzen hasteko eguna, buruil azkenera abantzu beti, iguzkia oraino bero eta batzuetan hegoa ufaka, aitak hautatua zuen mulkoak aski onduak idurituak zizazkon bezain laster (laster diot, ezen aitzineko arnoak gehienetan ordukotz husturik, edatekoa etxean behar baitzen). Ezkaratz zokora barnetik eta bide sahetsera athe batetik idekitzen zen sototik, barrikak, urtean zehar husturik, kampora atheraiak ziren, ura gainetik barnera zilotik ixuriz “dekalitra” arno izartzeko burdinazko untzi pintaz pinta ozkatuaz, besoez itzul eta itzul lurrean ezarri bi zuren gainean ikuziak, berriz ziloaz beheiti itzulirik ura, lehenik lodi eta gorri-ubel, gero eta garbiago jalgitzen baitzen, eta azkenean garbi-garbia: hori omen zen arnoen atxikitze “usteldu” gabe egin behar zen lan baitezpadakoa. Gero barrikak, mahats aldiaren arau iduriz behar zen bezenbat, handi eta ttipi, borzpasei orotara gehien gehienik, airera idortzen utzirik, sofre mitxa phiztua — sudurra hartzen zuen usain azkar batekin — barnean burdin-hari baten puntan zenbait aldiz itzulika ibilirik azken usain zaharren garbitzeko, berriz satora sartuak ziren, dupa zabal tipito bat (baziren handiagoak auzoko etxetan, urte guzian ezkaratz zoko batean gelditzen baitziren) han mahats biltzetarik landa hutsik egoiten zena ere jatsaz eta oihalaz barnean berean idorrean garbitua. Barrika garbi idortu batzu eta dupa, zenbait egun aitzinera edo bezperan, ezkaratz bazterrean lerrokatuak dira, athe ondoko izkinara ere brentsa ekharria, mahatsek han behar baitzuten irekitu, argira eta ez soto ilunean; arnoaren atxikitze beteko direnak aldiz sotoan bi taula lerroen gainean lurretik aski gora bi aldetan ezarriak.

Bi mahasti baldin baziren Iriberrigaraian, bat Munagorri izenekoa Baigura aldeko malda beroetan, bertzea aldiz gure etxera biziki hurbilago, eiherako oihanaren gainaldean, baziren ere biga etxean: “etxondokoa” giniona, etxe aitzinean baratsetik landa zenbait urratsetan, eta “Tipirenekoa” handiagoa, arte bide batez zati bitan berezia: azpian etxeko bereko eta etxeok arthatzen zuten, gainaldeko zatia aldiz, ttipiagoo, Borddako etxetiarrak ibiltzen, nahiz bertze emaitzak bezala, mahatsa erdizka nagusiari uzten zuen gerla ondoko lege berrirano.

Etxondoko mahastia orhoit nizanaz “irigoizbeheretarra” zioten mahats pikor lodi biribil ilun batez zen (geroztik osoki ahazti baita ene ustez, izena, eta nolakoa zen ere...), guzia ezpazen, bederen gehiena, han hemenka mahats zuri ondo edo lerro batez artekatu. Tipirenekoa aldiz, eta bereziki etxeko zen zati handiena, aitak berlanda-arazia zuen etxera ezkondu zenean omen, “bordeles” eta “axeria” (erdaraz “cabernet” eta “cabernet sauvignon”) zioten mahats motez lerro gehienetan, arnoko hoberenak baitzaduzkaten, pikorra “irigoizbeheretarrak” baino xeheago bereziki axeriak, mulkoa ere eta ezperdinago. Han ere bazen mahats zuri ondo zenbait, “bako zuria” behereko aldeko erreka ondoan, “bodeles xuri” ondo zenbait ere; gainaldean sartzetik berehala aldiz, jateko mahats gorra arin bat “gaillarda” ziotena: goizago ondua baitzen etxera ekhartzen ziren mahats biltze aitzineko egunetan hartarik zaretara bat edo bertze. Mahastia lerro tinki-tinki batzuetan zen orduan bertzetan bezala, guzia eskuz lantzen baitzen, mahasti-aitzurtzetan, behar zenean maldak eta urak jautsi lurak langilekin goiti eremanen, eta eskuz biltzen ere.

Orgak arte bide buruan ezarri, biltzaleak, etxekoak eta auzo zenbait lagun, ari dira hetan ezarriak diren barriketara zate ‘ta saskiak bete arau ekhar, eta han gizon batek bizkarrean zaku batekin har, goiti eta huts. Eztakit egun bakar egiten zirenez etxondoko mahats biltzeak eta Tipirenekoak (nahiz bidea “heinka” labur zen orduan, eta orga ala jendendako errex, Irigoizartetik berehala aitak Urruzpururi lur zerra bat erosirik Mentaberriko mahasti zolatik egin-arazia zuen Tipirenerako bide aspaldidanik utzia denetik), baina etzata iduritzen.

Etxera orduko, orgak gibelka etxaitzineko korroilara hexila handitik sartu eta, gizonen husten dituzte, lehenik lurrean ezarria den zurezko untzi bat edo bertzera; bizpahirur gizonen orduan zangoak buluzirik eta galtzak belhaunetarano goititurik, han, jantzan bezala, mahatsak lehertzen dituzte, zangoak mahatsen jusaz eta azalez gorri-belztuak, emazteak eta haurrak inguruan josteta haierri beha irriz, lezafinak eta leizorak ere usain hartara bilduak burumban, eskuaz edo aldaxka batzuez ezpaziren haizatzen xixtako bat edo bertzearen ukaiteko ordua... Untzietako arno gaia ixuri behar da gero bere graspa guziarekin ezkaratzeko dupa eta barriketara, eta han ere berriz zangoz zapatu hobeki lehertzeko, jendea barnean bi eskuez bazterrari loturik burua baizik ez agerian, bere jantza moldean hupaka... Gero zenbait egunez mahats lehertua irekitzen ariko da, etxe guzia mahats lehertu eta arno usainak gainerano hartua (gure Arrosako nekato gusi batek, berak erranik geroztik ere, etxe arnoa ez biziki maite eta, badakit usain hori bereziki hastio zuela). Goizetan jeiki eta ezkaratz zoko-zokoan zen mailaldetik jaustean, ezkaratz guzia entzuten zen halako ortzantz arin eta urrun batean bezala, “bur-bur-bur”: mahatsak irekituz arnoa egiten ari.

Gero azpiko dutzulutik dekalitraka ekhenduko zen eta sotoko barriketara sartuko, graspa berriz brentsan ezarriko, eta gaineko burdina ardatzean beheiti bi gizonen indarka itzulikatuz berriz lehertuko azken mahats-odolaren jalgi-arazteko. Eta hura orduan uraz gainetik bustitzen bazen, egiten zen barrika ttipi batera eremanen zen “mineta”, edari arrosa-kolore arin eta garratx hura, larrakeneko arrats goizik errietan, supazterrerari beha egonik han “phaderaren”

tiroak gelditu eta, gaztena errekin batean edaten baitzen, denak mahi ingurura bilduak, zurezko mailuaz gaztenak jo eta zapa eta jan, guziek irri eta solas: negu hurbilduaren aitzin mezua jadanik.

Athearen hestean

Hunarano eni jarraikirik izkina zenbaitek han edo hemen, orotako hondamenetik salbu, atxiki ahal dituen iraganeko hatz gutiek, eskutitz, liburu, argazki, gauza, etzuketan, berez, orhoitaren phizteko indar aski, are gutiago begien azpian ikusirik ere, zirenetik hainbertze aldatu diren lekuek. 1991-ko uda zen ustegabeko gertakari batek eta haren ondorioek, bapatez, orhoitaren atheak ideki zituztelarik, ustez ahaztiak ziren hainbertze gauza berriz gogoratuz, zatika, phorroskan bezala, bat bertzeari batere lotu gabe iduriz, eta batek bertzea ekharriz eta ager-araziz hala ere; hanbat ohargarriago alta berriz gogo argiratzean, nun, gauza, bizi-molde ala jende, gehien-gehienak behin betikotz joanak baitira ooren itzuli geldi ezinean.

Ikusi, entzun eta senditu diren gauza xume horien, ez beti nahi den segurrean, luma-pean (ohiko moldean hala erraiteko), edo bederen eskupean zatika berphizteak eztuke, bereaz, nor beraren gozoko eta gogoaren balakatzeko ezpada, ohargarri den gauzarik batere, edo hain guti! Direnak diren, doazila bederen izkirioaren indarraz moldaturik eta lagundurik, eta, noizpaiteko eta nunbaiteko gauza ahaztien lekukotasun xoil batzu baizik ez izanik ere, badirautea, badiroketen bezainbat! Orhoitaren atheak berriz idekiko direnean, erakutsiko dutena, ezpaitatza aroan eta gogoan hain urrun, hain barna, oraiko mendeari - erran nahi da lehen-lehenik bizi-moldeari - lotua da, gerla ondoko lehenbiziko urtetan beretan hasi zen aro berriari: oraia, geroa... Etzen hemen iragan urrundu baten hatz erdi ezabatu zenbait baizik,

orhoitaren atheak hesten ari direla,
berridekitzekotan hurbilago,
etxetik gero eta urrunago,
oraino badirauren mundu eta mende berri batera...

(2005-ko jorrailean)

II. IKASPIDE

(Uztariztik, Parisen gaindi, itsas-bazter urdinera)

1. Uztaritzen

Herriko eskolatik atheratzean bazen orduan “Zertifika ttipia”, hura ukanik Baigorri hameka urtetan (berriz ikusi nuen han Iriartegarai bikariarekin “behereko eskolan” izana zizakun “inspektor” publiko handi biphila bere xapel hautsarana buruan), urri hastapeneko Uztarizko “semenario ttipi” delakoan “barneko” bezala sartu bainintzan. Etxean noiz eta nola deliberatu zuten ikastetxe hartan ezarriko nindutela, joan nahi nuenez galdegin zautatenez ere, nahiz ez erran banu enindutela bortxatuko iduritzen zatan, etxean orduan ginen laur haurretako zaharrena izanez gainera, etzata batere gogoan gelditu. Eskolako gaietan “hartzea” banuelakotz zena, ala aitzinekoek (aitaren eta amatxiren anaia guziek) bezala egiteko, ezpaitut behin ere erakutsi ez erran, orduan etxeko guziak bezala hain “debota” izanik ere, aphez egiteko xederik batere badutala? Badakit bakarrik, bat Baionako Lizean salbu, bertze ikasle orzaiztar guziak Uztaritzen zirela, ni baino zaharragoko borzpastei, bat edo biga hetan aphezgai (nahiz bat ezten azkenean aphez egin), gehienak alta ez, “semenario ttipia” izanik eta izendaturik ere, baitzen han, seigarrenetik “filosofia”-rano, aphezgai bezenbat edo gehiago hala etzenik, Euskal-Herri barnean, urrunagoko Maule salbu, bigarren maileko ikastegi bakarra zelakotz orduan. Bat ezpaita herritik enekin batean sartu, seigarrenean herritar bakarra gertatzen niz, bertze guziak arrotz. Seigarrenetik hirugarreneano “ttipietan” izaiten da, baditugu gure jostagune, ikasgune, etzangune bereziak. Berehala jakin dut bigarrenetik (“humanités” zioten erdaraz, eta lehenari “rhétorique”) goiti, “handien” urtetan ziren aphezgaier erdaraz “aspirant” deritzeetela: kaperan aldare aitzinean bi aldetan bertzetarik berex jartzen dira, batzu ordukotz aphez sotanarekin uste dut, aphezgai ekharriak eztiren handiek hartzen dutela, ttipi guziekin, hauen gibelean, gainerateko lekua.

Aitzinekotan amatxiren anaiak eta aitarenak ere (Iriberrigaraioko aitatzik aldiz Baionan “Saint-Bernard” ikastegian egona zela zenbait urtez erraiten zaukun), ikastetxe berean egonak ziren (baditut hemen oraino XIX-garren mendeko eta XX-garren hastapeneko liburu zenbait barneko aldean haien izenekin), Errepublikaren eta Elizaren arteko gertakarietan lekuz aldatu zen arau, noiz Larresoron, noiz Belloc-en, Uztarizko etxe handi berria egin zen baino lehen. Aitaren anaia gehiena, Bernard O. Belloc-en zen ikaske aphezgai 20-garren urtean 1916-an gerlan zauriturik Bordeleko ospitale militarrean hil zenean; hanbat aldiz ikusia zen etxean haren argazkia, aphez jantzietan liburu bat eskupean, amatxiren gambaran, eta izena irakur zaitekeen Uztarizko orhoit-harrian, gerla hortan galdu ziren semenarioko bertze erakasle ‘ta ikaslekin. Gainera etxekoak hain elizatiarrak eta, aitatzik zion bezala, “alderdi onekoek”, bertzalde ikastetxea treinez etxetik oren erdi baten bidetan hurbilena, etzaitkeen bertze ikastetxe batean, “laikoan” bereziki, ezarri behar nindutelako gogoetarik batere izan. Hala gertatuko zen bizkitartean bi urteren buruko, laugarrenean sartzeko orduan.

*

Etiket hara joaitan, 1946-ko buruil azkeneko egun batez burdinbidetik, nor lagundu ninduen (amak agian bertze lagunak bezala, edo aitamek, bederen ttipienak), han nor hartu ginituen (ala aitaren gusia den eta han aphez eta erakasle E. azkaratiarrak?) eta sartzean norekin solastatu ginen, ahazia dut. Badakusatana oraino, gauzarik bitxiena behin ere etxeko eta jendakien etiketako gambaretan berdinek ez ikusirik ordu arteo, etzandegi handia da, atea mailaldera idekirik, hainbertze ohe lerro-lerro, guziak berdin. Eneak harresia hunkitzen du alde batetik, sartzeari eta izkina batean den zaintzalearen etzanlekuari hurbil. Han “pijama” gauazko jantzi berri-berriak ohe gainean hedatuak ditut (badakusat oraino, lore gorra eta horiz aphaindua, lephokoa beheiti iguruan zabal), ordukotz etxekoak joanak dira, eta heldu zata ondora gizon ttipi adineko bat, ene heineko bi mutiko ttipi eskutik: Larresoroko auzapheza, D. jauna bere H. eta M. bi semekin, izena zer dutan jakina du, eta erraiten dautu lehenago ene osabak ezagutu dituela eta galdegiten ere, uste dut, adin bereko haren semeak baino handiago bainiz, haier laguntza ekhar dezetan..., neure buruaren zain aski lan ukanen dutalarik alta, ezpainiz batere jokaria eta han elgarren arteko aharrak usu (herriko handiago batek errana dautu norbaitek asaldu orduko ukomiloak bildu behar direla eta erran, gora eta erdaraz, han ere euskara debekatua baita eta ere ikasle gehienak edo ainitz ez euskaldunak: “*Je vais te casser la gueule!*”). Etzandegiak eztata alta bertze orhoitzapen handirik utzi: neguan doi-doi berotua, gu eguneko lanaz eta goizik jeikirik hara orduko akituak, burua usu ikuzi behar da, baitira ere ... zorriak, eta ikuzirik, argiak hil dituzteneko, guziak etzan eta ixil; argi handiak hil eta gau guzian gelditzen da athe gaineko argi gorra ahul bat, “veilleuse” diotena, eta hura begietan lokhartzen da, gogoan nunbait, biharamuneko xilintxa jo arteo, argitu baino lehen: orduan laster jeik, ikuz, jantz, eta lerroan jauts... kaperara, guziak mezara, egun oroz, arratsaldetan “kumpletara” bezala; gero bakarrik askaria eta ikastaldiak.

*

Jandegiko orhoitzapenak eztitut hobeak. Gerlako urtetan, etxean, izana baldin bazen beti ogi xuri eta etxeko janari ohikoetarik nahi bezenbat, hirialdean, gerla bururaturik ere, lehenbiziko urteak etziren errexenak. Goizetan “xokolet esnea” dugu, jandegirat orduko, zerbitzuko serora eta mutil batzuek pitxer handi batzu hustuz gatiluak bete-beterik ezarriak, eta gu, mezan igurikaturik, gose amikatuak. Zerk, ogi ala bertze, laguntzen zuen ezpadut gogoan, badakit ainitzek etiket ekharr-arazten dugula janari osagailu eta hobetik zerbait, bakoitzak bere harmairu ttipietan hesten duena, etiket ekhartzen direla ere mahikoak, “kulleraphurtzetak” (aski pollitak emanak zauztaten, gertatu baitzen egun batez norbaitek bat ebatsi zauztala...), basoa ere uste dut. Etxean ere jale aski ttipia eta zioten bezala “difizila” izanez (“gatu bezain gormanta” zion amatxik), ez tut ikastetxean urte hetako janariez orhoitzapen gozagarririk batere atxiki: bereziki hastio dut erdaraz “purée verte” dioguna, ilhar biribil idorrek phorroskatuz egiten den hura.

Oraino gohainditzen niz orhoituz goiz batez, askarira heltzean, ikusi zela mahiko lagun baten gatilu gainera agertua har zuri bat, xokolet zahartuen metan hazia!

Astean behin ortzegun “elhategi” edo “parloir” eguna, etxeokak ikaslen ikustera jiten dira, enetako gehienetan ama, aita bakarrik aldi bat edo bertze, zerbait eginbehar baduenean Baionan edo Uztaritzen, bertze ikasle orzaiztarrenekin batean treina. Jostagunetik agertzen diren gaineko galeriara beha gaude, eta han etxeokak ikusiko dituguneko (zaia gorri ilun bati urrundik ohartzen bainiz), zaintzaleari baimena galdeginik guziek hara laster. “Arratsaldeko askari” ttipi bat ekharria dute, mahi biribil baten iguruan bildurik solasean egiten baita: badakit atsegin handi dutala amak etxean eginik untxi batean ekhartzen duen “xokolet-moka” beti hain maite ukan dutana jenez, hobeki erran milikatuz.

Uste dut hala ere igandetan jatekoa apur bat hobetzen dela, baina gehienik besta zenbaiten ariara, hala nola “Saint Charlemagne” ikastetxeren besta, negu minean (berinetarik ikusten da batzuetan elhurra lodi-lodia jausten ari, artebide luzetan hara lerroan goazilarik, gehienak gure “kapa” beltzak bizkarrean, edo jandegira, edo kaperara, edo ikastegietara), aphezpikuaren ikustaldian, urtean behin ere, eta horrelako gertakari bekan batzuez. Orduan badira bereziki “lusagar frituak”, menturaz beti hain maite ukan dutan oilaskotik, bixkotxa zenbait azkeneko; orduan ere jandegiak itxura berezi bat hartua du: elhekatzea libro uzten da, ohian ixilik behar delarik jan, jargune berezi batera iganik ikasle batek irakurtzen duen bitartean, doinu erori, berdin, aspergarri batekin, “ixtorio sailduko” edo elizako bertze horrelako irakurgai zenbait. Buru-buruan abantzu jandegia bezain luzeko tauladan gora den mahi handiaren erdian ezarria da egun hartako gomita, aphezpiku ala bertze, ikastetxeko “superioraren” eskunean, bertze aphez ikasleak haren bi aldetan, guziak bere sotana beltzetan, goren eta zaharretarik gaztenetarano, hauk bazterretan ezarriak. Astean behin, astezken eguerditan uste dut, ikusten da gizon bakar bat hiriko jantzietan mahi izkina batean: Lagache “gymnastique” erakaslea (luzaz ikusi da gero Biarritzeko ondartzeko handian bere indar-tresna eta ikasleak inguruan, igerika erakasten).

*

Hain usu, egunean bietan den gutienik, guziak kaperara biltzen gira (diru eskasez edo bertzela, eraikuntza etzen oraino bururatua, eta sala luze bat zuten kaperara moldetan ezarria, egiazko kaperara urteak berantago egin baitute azkenean, P. Lafitte apheza unibersitateko thesia zenbaitetik landa hara ereman dutanean ikusi baitut bere organo ttipi berriarekin). Alta elizako urratser eta debozioner bezainbat edo gehiago, musikari dago ordukotz ene gogo. Kantua arthatzen da kaperan, Iratchet bidarraitarra, seigarreneko erakasle nagusi baitugu ere frantzes-latinetan, guzien buru, liburua esku batean, bertze besoa erhi bat xut airearen neurkadan itzulika, aldizka latinezko “ordenarioan”, erdarazko edo, batzuetan, euskarazko kantiketetan, koralaren moldatzale, laur bozetan, handi eta ttipietan kantarienak bildurik elgarrekin.

Orhoitean dutan argiena, “Notre-Dame de Boulogne”-ren gizaiduri zuriak herriz-herri Frantzia osoan egin zuen itzulia da, gerla ondoko bigarren urteko (1947?), erresumako “katolikotasuna”-ren berphizteko xedetan agian, gobernamentu berriak bazituelarik aphezzeria gehienak hain hastio zituen minixtro “kominixtak eta zozialixtak” (“biak elgarren anaiak” zioten gure herriko eta etxeke eskun aldera amorratuek); alta errana daukute badela gutartean eskualdeko “kominixta” aipatu baten semea, nor den erran edo nik behin ere jakin gabe bizkitartean. Delako gizaiduri hura - orduan halako bestak eginik, ezpaita geroztik behin ez nehon aipatu! - Uztaritzera heldua den egunean, aphezgai batzu joanak dira laur aldetarik oinez garraiatzera, iduria bere mantalina xuri-pean haien urratsen arau ezker eta eskun apur bat zalantzatuz doalarik, gu guziak bilduak, gainetik, ikastetxeko jostagorte hegian hari so, bidean emeki baderamatela; eztatik alta xuxen goiti semenariorano ekharri zenez, edo egin bazen joan-jin laburra. Aldi hartako (ala bertze bestaburu zenbaitez den, Bestaberri igandean zeremoniara hara joaiten baita...) jautsi gira guziak, korala osoan, Uztarizko elizara, eta han kantatu dugu, aldare inguruan denak zutik, laur bozetan, bertze buruan hango organoaren soinuak lagunduz - lehen aldikotz orduan entzun baituket -, zeremoniako bereziki ikasia daukuten erdal-kantu bat.

Kaperak eztu harmoniuma baizik, eta eztaukot batere Orzaizen Charlotte-ek igandetan joiten duenaren soinu eder eta barna aurkitzen. Ohiko joileak, Etchemendy aphezak, beti, bestaburuetakoz zeremonietan ere, kantua halako burrumba aski ilun eta doi bat aspergarria zatan batean laguntzen du, artetan burua kantarien aldera itzuliz, eta begitako handi batzuen azpian sudurra bitxiki zimurtuz. Azken urtean bakarrik, ikasle bat, jadanik aphez jantzitan, Decha gaztea (Baionako kathedraleko organixtaren semea omen), jartzen da Etchemendy aphezaren ordez, eta orduan soinu beretik entzuten da musika bizi eta airosago bat, organoaren itxura hartzen duena, eta kantua arteko ixiletan (eskaintza ala komunione) joiten duen musika ohargarri da: gure artean musikan zerbait dakigunetan erran da noizpait “airekoaren” burrumba eginen duela, eta halako zerbait entzun zen egun batez. Aldi bakar uste dut ezen, menturaz egiten zuen musika ospe handiegikoa eta biziagia iduriturik agian hango aphez zenbaiti, behar bada hain itxura behar bezalakoa eta biphila hartzen duen G. “superiorari”, geroztik Etchemendy-ren soinu ilunetik guti baztertu zen.

Nik ere musikaren ikastea galdegina dut (nahiz badakitan zerbait, irakurtzen ala joiten, hara orduko). Bada “musikako sala”, egiazki enetako miragarria: piano zut beltz batzu eta harmonium ttipi zenbait ere inguruan barne erdi-hetsi ttipi batzuetan, ikasleak hetan ari batzu bertzen harrabotsa beharrietan, tauladan piano beltz handi bat, gu ttipiendako debekatua uste dut; hartan jadanik aitzinatua den handi zenbait, ardura Decha hura, entzuten da biziki arrotz zazkitan musika batzuen joiten. Erakaslea Uztarizko organo joilea dugu, A. anderea, ordukotz zahartua. Baina musika guti daut egiazki ikasi Uztaritzen eman ditutan bi urtetan; eztugu, alabainan, gehien-gehienik bi oren erdi musika baizik astein (eta ezta musikarik ez ixtorioan ez theorian ikastaldietako ordutegian sartzen, Baionako lizera orduko atseginekin ikusiko dutan bezala), beti bazkal-ondo edo arratsaldetan:

bat A. anderearekin (biziki guti gustatzen zatan “Méthode rose” delakoa emaiten dauku), bertzea guhaurek. Delako liburua berehala bazterrerat utziz, nahiago dut dazkitan airetan jo, harmoniak emanaz, eta batzuetan han berean den harmonium tipia hautetsiz, hartan delako harmonia pianoan baino hobeki entzuten baita. Bertze moldez eta astean zenbait oren betez bederen musikan ari izan banintz, bizpahirur urte berantago, baina berantegi, Baionan F. anderearekin eginen dutan bezala, badut zinez uste musikalaria eginen nizala. Hortan dut, egiazki, Uztaritzen egona nizan bi urtetako dembora galdua dutalako iduripen ageriena.

*

Ikastaldietako orenetan, seigarrenean Iratchet-ekin nola ikasten ginituen behar zirenak, latinean ala frantzesean, ezpadakit batere, orhoit niz alta gurekin jende gozoa zela gehienetan (bazioten alta, egia ala ez, erorteko minaz joa izaiten zela, gu behin ere ohartu gabe, ikusten zelarik alta jostaldietan Biarritzeko P. auzaphezaren seme bat, gu baino handiagoa, gaitz beretik hartua batzuetan, orduan besoetarik hartu eta atxiki behar baitzen), apur bat khexatzen bazen ere artetan. Uste dut ere gatiximako eta erlisionekeo gauzetan bertzetan baino biziki gehiago ari zizazkula Uztaritzen, matematikan hasteko biziki guti, nahiz gaia eztutan behin ere gustukoa ukan. Orduan hobekienik ikasi duketana, ez ahaztekotan, latineko deklinabidea da. Zenbat ikasle ginen, edo seigarrenean edo gero borzkarrenean, ikus dezaket oraino, ez batere orhoitzapenez, baina urte bakoitz erakaslearekin (delako Iratchet ala bertze), ala “ttipi” guziak elgarrekin ikastetxeko buruzagi eta erakasle nagusiekin (Greciet “superiora”, Lassale izen goitiz “Bixkor”, errubilari amorratua omen eta zaintzalen buruzagi biphila, Serval hirurgarrenekoa beti kapatto bat bizkarrean, Lafitte bigarrenekoa aurpegia bonetak eta begitako bazter beltz mehe batzuez jana...) egiten ziren argazkietan, hetan diren ikasle ainitzen izenak baitazkit oraino, geroztik behin ez ikusirik ere.

Borzkarreneko B. aphez erakaslea frantzesean, latinean, moralean eta erlisionean, etzen aitzinekoa bezain gogo onekoa eta ezta: begitarte ilun, zaintsu, usu khexu eta oihuz ikasle zenbaiten gibeletik, ikusi da batzuetan mahien gainera jauzirik, makila bat eskuan, giblean jarriak eta josteta ari datezkeenetara joaiten, sotanaren hegalak airean: ikaslen artean erraiten da irri solasez aphezen galtzak ikusten direnean “induljenziak” irabazten direla! Harekin egiten zen ikaskuntzatik gogoan etzata hau baizik gelditu: den estakuru mehenak zigorrera eremaiten duela, eta orduan emaiten dauzkula gogoz ikasteko neurtitzak, eta hek batzu bertzer jarraikiz, badirela usu ez hogeit, baina berrogei-ta-hamar, ehun edo gehiago, delako B.-ren aitzinera joanik, xutik besoak gurutzaturik erran behar direnak. Eniz batere ikasle gaixtoa, bat da (izenez ez euskalduna) bakarrik batzuetan nota hobeak ukaiten dituen (geroztik zer bilakatu den eztut behin ere jakin); hala ere ordutik dut atxiki La Fontaine-ren alegietan luzenaren hastapena, *Discours à Mme de la Sablière*, gaineratekoa ere orduan jakinik, eta gero ahatzirik...: “*Iris, je vous louerai, il n’est que trop aisé...*” Bertzela ere, ainitz “gogoz ikaste” egiten da, eta eztitut, frantzeseko lanetan, hetarik zenbait baizik gogoan atxiki, hala nola,

Lamartine eta bertze idazle “girixtinoak” baitira han ikasten, hunen *Le crucifix* izenekoaren hastapenetik:

*Toi que j'ai recueilli sur sa bouche expirante
Avec son dernier souffle et son dernier adieu...*

Eztut uste banakiela orduan eta baginakiela, gehienek, Lamartine-ek hor aipatzen duen maitasun zorigaitzeko eta errotik “erromantikoaren” berri. Ikasten zizakuna etzen baitezpada edo guti gure begien idekitzeko maitasunera ez erromantismora, biziki gehiago erlisionekeo sendimendu eta gauzetara, baina ere aldi berean nahitez estilo poetikoaren musikara. Etxean “Ixtorio saindu”-ko liburua ikusirik eta apur bat irakurririk, gauza handirik entzun gabe alta gutarik hain urrurn zen Juduen ixtorio noizpaitekoan, edo Iriberrigaraian aitaxi hain usu Napoleon-en biziaren irakurtzen ikusirik, badut ordukotz ixtoriorako halako ixuri bat, Baionan baizik, egiazko ixtorio erakasleak ukan nituenean, zinez ideki eta argitu ezpaitzizatan. Ezen Uztaritzen D. apheza (eztu ttipien artean aipamen hoberenatarik, handien artekoaren jakiteko Uztariztik laster joan nintzalakotz) zaku ixtorioari eman behar den ikastaldiaren egitera (bazena ere oren bat osoa?) jiten: bere alxian jarririk, liburua aitzinean idekia, eztu hartako orstalde zenbaiten irakurtzea baizik egiten, artetan ohar zenbaitekin behar bada, baina nik hasteko hetaz ez eta aiphatzen zituen ixtorioko gaiez den gutieneko orhoitzapenik atxiki gabe.

*

Arratsalde ondarrera, auhal-aitzin eta apur bat ere ondotik uste dut, “*étude*” delakoan gira, ttipi guziak sala handi batean gora ikastetxe guzia den bezala, gurea hego aldeko hegalean. Iluna jausten ari edo neguan ordukotz egina, entzuten da, han behean, Baionatik Garazi aldera eta beraz etxe aldera doan treinarren burrumba luzea haizearen araura, eta, lehenbiziko egunetan, badema bihotzean, etxea eta etxeakoak nahigabean gogoratuz, halako herstura bat. Laster jartzen da alta, eta zintzalearen aitzinean ixilik, hura aphezgai gazte bat jadanik sotanan, gure izkirio lanetan ari gira, elgarri artetan ahapetik hitz zenbait erran nahiz, edo xehetasun bat eman edo galdegin. Bada halako joko bitxi bat: ikaslek paper ttipi batzu izkiriitzen dituzte, hango aphezetarik baten izena gainean ezarririk, “konzienziako bidari” bat hautatzen baitute zenbaitek, ikustaldi bat galdeginez edo gogoan eztutan zer bait galde. Eta ikasle bat hautatua da, hek guziak biltzen dituen, eta delako aphezen bizitegietara eremaiten. Are hobeki dut “*étude*” delakoa mozten zuen joko hori gogoan, nun bigarren urteko, borzkarrenean, ala ikasle aski on eta serio bezala, ala aitaren gusi jadanik urrundua den E. aphezaren gatik, ni bainiz hautatua. Oren berezi (seiak menturaz?) edo seinale batean, paper hek guziak biltzen dira, salatit jalgitzen da, eta lehenbiziko estaiara iganik, joaiten mezuak dituzten aphezen bizitegietako athez-athe, joiten, eta ihardesterik ezpada, paperrak athe azpitik barnera igortzen. Batzu beti han dira, hala nola S. apheza, bereziki “gixakoaren” aipharena duena (zer duen erakasten eztakit batere), eta han haien gostura, zenbait aldiz aski luzaz solastatzen da, ikasketez, ezagutzen direnez ala

bertze; erlisioneko gauzez egiten zenez ere eniz batere orhoit eta eztut uste. Eguna apur bat horrela laburturik, berriz lanera itzultzen da.

Jostaldietan, ala, aroa gaixtoegi ezpada ortzegun oroz egiten diren ibilaldietan, urtean behin joaiten baita ere egun osoko Itsasuko “gerezi bestarano”, aski urrun beraz (entzun dut alta amatxiri erraiten, haren ama, batzuetan, eta treinarik oraino ez izanez, 1890 aitzinean, bazoala batzuetan semen ikustera Orzaizetik oinez Larresoroko ikastetxerano), ikasleak lagun multzo ttipi batzuetan banakatzen dira, bere gustu eta ixurien araura: badakigu batzuek, gu baino handiegoetan, “jauregiatiko” multzo bat egiten dutela, bertze batzuek indar jokotan, errubian (handietan) dutela bere “afizionea”; bagira ere zenbait musikaz mintzatzea gustatzen zukunak, edo ere, hiruzpalaur elgarretara bildurik, jostatzeko orde ikastaldietako gai zenbaitez solastatzea: laurgarrenean den mutiko batek (bitxi dena, aitzineko urte batez, abantzu hiruretan hogeitaz urteren buruan, geroztik elgar behin ere ikusi gabe, xehetasun zenbaiten galdez, telefonaz etxera deitua nau!) erakutsi dauku, “latinezko neurtitzetan” ukan duten lanean, oren bat edo biez egitera heldu dena: orotara neurtitz bat eta erdi, baina neurrian zuzen omen! Ibilaldi laburren, ikastetxetik hurbil Uztarizko eliza gibelean den “Fraidin eskolara” egiten da, eta guti jostagarria zaiku egiazki. Orhoit niz alta han egun batez, alki batean jarria zen aphez handi adineko batekin mintzatu ginela: ene osabak ezagutuak zituen hark ere, eta jakin ginuen Léon Léon zela, Uztarizko erretoa edo hala izana, hain ezaguna geroztik ikasi nuenaz, euskal literaturan utzi dituen ipuin eta alegia polliten gatik.

*

2. “*Au lycée Cabillon*”

Laurgarrenean iragaiteko orduan, Uztariztik joan gira Baionako lizera: A. bi anaia azkaratiarrak hasteko, ttipiena ene adinekoa, zaharrena bi urtez gorago, Indoxinatik gerlaren hasteak haizaturik aitamekin herrirat itzuliak, eta bertze zenbait ere (S. D.-H. lakartarra, gero armadan sarturik Aljeriako gerlan hil zena). Batere eztakit hea guzien aitamak elgarrekin hitzartu direnez, nahiz itxura baduen, ez eta ere nola akomeatu ziren Uztarizko semenarioko buruzagi eta ikaslekin. Uste dut, hala ere, hek abiatu lehena, nik ere jarraiki nahi ukan nauela eta hori etxean erran. Orzaiztar bakar bat zen orduan uste dutanaz Baionako lizean, J.-N. L. Urdoxko semea. Badakit hark erranik amatxi izan zizeela etxean lizeko xehetaxun galdegiten. Nihaur ere izan niz aitarekin 1947-ko udan Donibane-Garazin, Eiheramendi Izpuraiko erriente ohi eta aitaxi Iriberrigaraikoaren gusia denaren ikusten, Garako karrikan zuen etxean, uste baitut hark, eskola publikokoa izanez (beti Izpura berean egona, erran zautan berantago ezaguna eta elhaide ukana zuen norbaitek), bazituela harremanak lizeko buruzagi “provisur” Léon Cabillon baigorriarrarekin. Eztut geroztik Eiheramendi erriente behin ere ikusi. Gizon luze mehar eta biphil bat iduritu zizatan, ja adinean aitzinatua, eta eni galde batzu eginik, gogoan atxiki dutan gauza bakarra hau da: aholku berezi bat eman

nahi ukan zautan etxetik abiatzeko berriz karrikara heltzean, etzela lagun eta adixkide ainitz ukan behar, baina guti eta hek segurrak. Aholkua baliagarria baino apur bat bitxi eta debaldekoago iduritu zizatan, beti danik ausart eta multzokina baino herabe ‘ta bakartiagoa sendi nintzalakotz, are gehiago baserriko bizi baztertutik (hala baitzen ere neurri on batean Uztarizkoa) guti jalgia izanez, bederen hiriko bizi moldeari eta jendetzeari jarri baino lehen; eta ordukotz irakurtzeari eta musikari indarreko joko eta josteter baino ixuriagoa.

Baionan izan ginena, urri hastapenean sartzea egin baino lehen? Norbait, aita behar bada (ama bi arreba gazte biritxien beharretan etzen ordukotz etxetik biziki jalgitzen), izana zaitkeen behar ziren gauzen eremaiten eta Léon Cabillon-ekin solastatzen. Urte hartan hartua zuen, Madrilgo “lycée français” delakoan buruzagi egonik, Baionakoaren buruzagigoa (bazen oraino han aitzinekoaren aipamena, “Taillefer” izena zuela ikasi bainuen); eta ni han egon nizan urte guzietan, laugarrenetik filosofiarano, han egon da: gizon tipito azkar soingainez zabal bat, beti aphaindua “papillon floka” bat lephoan, Baigorriko molde euskaldun zaharrean, etxean guziek egiten zuten bezala, “rr” mihi punttan ahozkatuz - guk jadanik eskolan ikasirik zintzurretik egiten ginuelarik! -, aitarekin euskaraz mintzo, gogo onekoa; han berean sartzeko athe nagusiaren gainean zuen bizitegian egoiten zen bere familiarekin. Laster ikasi nuen bazela kantu irrigarri ezagun bat erdaraz errepika hau zuena: “*Au lycée papa-Au lycée papa-Au lycée Papillon!*”, eta “Cabillon” izenarekin egiten baitzen han, irria bikuntzen zuen. Nehor guti zen alta, kantu hortan ezpada, Léon Cabillon-ez trufatzen, baitzuen ere, bere gozatasunean, behar zen larderia, nahiz eztutan nihaurek batere haren ganik, eta haren azpian ziren ordari eta zaintzalen ganik ere biziki guti, jasan behar ukana izaiteko aldirik ukan. Lehenbiziko jartzea egonik, Uztariztik enekin batean hara jina ziren lagunekin, erakasle gehienekin aski laster trebaturik, atsegin eta aire hartze handi bat iduritu zizatan berehala Baionako lizea, eta bazen egiazki hortako arrazoin on bat baino gehiago. Baxoko urte azkenean lizetik jalgi nintzanetik laster utzi zuen ere Cabillon-ek Baiona, eta gero ikasia dut, Parisen egon nizan urtetan, orduan batere jakin gabe, hura ere han zela, “Charlemagne” eta “Condorcet” lizetako buruzagigoan egona zela, berriz erretretan Baionara itzuli baino lehen.

“Uztarizkoak” erraiten bazaukuten batzuek hastapenean, ikastetxe laiko batean aphez-ikastegi batekoen aldera izan zaitkeen trufa zerbaitekin, guti iraun zuen, laster jarri ginen han sendi zen eta aitzinean ezaguna ezkinuen libertateari. Erlisionedunetan nahi zutenendako baziren “omonierak”, kapera handi bat “ohorezko gorrea” zioten ikastetxearen erdi-gunea laur kantoin hartzen zuenera idekia, ikasteko salak inguruan bezala, igande oroz mezarekin eta urte ondarreran adina zutenendako, zazpigarren maila egiten baitzen ere ttipienekin, komunionea; hiritik Cadier “minixtroa” jiten zen protestantendako, hetarik guti bazen ere gure aldetan, baina Uztaritzen batere ez. Erlisione horren aipatzen entzuna nuen aldi bakarra Orzaizen izana zen gerlako azken urtean, “Loewy d’Abartiague”, etxean “Lebi zaharra” ziotena hil zelarik (han baita aitamen ezteietako argazkian: badut hemen orduan auzo bezala gomiturik amari eskaini zaukon oheburuko argi bat burdin-horiz eta berina margotuzko begi batzu

inguruan). Chorhy erretorak etzuen onhartu gorputza elizaren barnera sar zezaten, eta zeremonia hilarrian egin zen, “minixtro protestantak” pherediku bat eman zuen han gorputza hobian sartu zenean: ama han baitzen aipatu zaukun etxera itzuli eta, “zinez hitz ederrak eta erlisioneakoak” erranak zituela eta erretora etzela hobeki mintzatuko...

Igande oroz “internes” edo “barnekoak” ginenendako, arratsaldea libro zen, gaztigua (“retenue”) lizean egonez egin behar ezpazen, aldi bat egon nizanez ere azpainiz orhoit. Hirira jausten ginen gehienetan oinez, edo nor bere “correspondant”-en etxetara (Villa Pia-ko andere amatxiren lehen gusiaren izena emana nuen, eta hara joan niz ikustaldiz lehenbiziko igandetarik batez, eta gero ere batzuetan bekan), edo usuago zinemara ala bertze ikusgarri batzuetara, zenbait aldiz “tramway”-az Biarritzerano. Jakinez kantua eta musika gostukoak nituela, J. Laxague Villa Pia-ko nagusiak erranik eta diruz lekua eta joan-jina ordaindurik, urte hartan dut ikusi, Biarritzko kazino handiko zineman, orduan arrakasta handitan zen “La Cage aux rossignols” Noël-Noël komedialariarekin.

Gehienetan Baionan ziren bizpahirur zinemako saletara joaiten gira, hetarik bat orduan, bertze ikusgarririk etzenean, antzokiko sala eder jargia balusa gorritz oihalezatuan baitzen. Atheraldi horietako, guziak aphainduak, athorra xuri eta lephoko - gauza hain bitxia oraiko bizi moldetan! -, auzoka biltzen gira, gehienetan R. bi anaiak, orduan Arrosan bizi eta zenbait urte berantago Orzaizen eginen duten etxe berrian, Irisarritik postako jaunaren semea (arriba ere neskatoen lizean du), Th. Kamboarra: hor gira guziak irriz ondoko urtean, hirugarrenean, “pont Mayou” zubian hartua daukuten argazki zahartu batean. Oro har, biziki gozagarri izan zizaikun guzier, eta eni bereziki, “lycée Cabillon”-eko bizi modu berria, eta erran behar dut geroztik ere hango gauzez amets egitea gertatu zautalarik, beti halako zorion batekin izan dela.

*

Ikasketeta berrietan jartzea, etzen osoki errexia izan alta, aitzinean ukana ginuen heina baino gorago ziren ikas-ekhei batzuetan bereziki. Letretako gauzetan, frantzes, latin (jarraiki nahi ukan baitut, etxean zergatik egiten dutan ezpadute ikusten ere, orduan “klasiko” dioten mailean eta ez “moderne” edo latinik gabekoak direnetan egonez; aldiz eztut greka hautatu, nahiz irakurtzen hasiak ginen jadanik Uztaritzen...), español, ixtorio, laster jarria niz; matematikan aldiz, T. jaunaren ikastaldiak (bada hemen “agrégés” lerroko erakasle andana, eta hura hetan) joaiten zauzku zenbaiter “buruaren gainetik”. Egun batez A. “ttipia” eta biak elgar hitzarturik T. jaunari mintzatu nahi ukan dugu, eta erran daukot, ezkirela haren ikastaldien heinera helduak ikusiz, gauzak eztituenez xehekiago emaiten ahal: galde hortaz ustegabetua iduritu zaiku eta eztauku ihardespenik eman ere, ez eta bere erakasmolde hotz, urrun eta beti doinu berekoa den gutienik aldatu (eztakit hea “kurso berezi” zenbaiten galdeari beha zagonez, bazela ere ezpainakien); egia da laugarrenean bagirela ainitz, berrogei bat hurbil bederen uste dut, eta bakotxari behatzea ezina dela.

Urteak berantago, Biarritzko lizean zaintzale egonik bi urtez, T. jauna berriz ikusi dut, eta gure laurgarreneko eta hirurgarreneko urteak eta harekin matematikan nituen nekeak berriz aipatu dauzkot, baina etzuen hetaz orhoitzapen ez axolarik bazuela iduri. Hasteko A. “ttipia” matematikan hoberenetarik gertatuko da laster eta, ni ez bezala, zientzetako mailetan sartuko bigarrenetik goiti. Bigarrena zen ere, edo programaren berezitasunez, edo Nau, bertzela “orotako zaintzale” zenak (ileak ordukotz zuri eta nasai, lausoen begitako handi batzuekin, usu ikusten da hirian, “Farnié” orduan Baionan aiphamen handia zuen ostatuan edari bat aitzinean karrika aldera jarria...), ikasketak errexten baitzituen, gai hortan notak 10-etik goiti ukan ditutan urte bakarra! Egia da zientzetako bertze gaietan ere guti sartuko nizala: lehen urte hartan M. gizon handi bortitz aho handi bat zientzia naturaletan (“kominixta” diote), gero B. fisika-ximian, eztira batere gogoia bere gaietara biziki ereman dautatenak izan, nahiz “A” eta “B” mail “klasikoetakoak” zientzialariek guti dituzten ikusten eta handien urtetan gero eta gutiago.

Bertze erakasleak, ixtorio-geografian, espñoolean (ginuen erakasale-ordain bati “Vamos-a-ver” izengoitia emaiten zizakon), “B” mailean girenek atzerriko bigarren hizkuntzetako hasten dugun angelesean (Parpaillon jauna erakasle itxuraz biphila bezain egiazki gixakoa, bapatez hil zena bizpahirur urte berantago eritasun laburrez: protestanta zela zioten, eta izan ginen guziak Baionako ilharrietan, Cabillon-ek hitzaldi labur eta eder bat egin baitzaukon han erdaraz, bururapena hitz hauetarik hasiz: “*Adieu, cher Parpaillon, que les dieux te soient favorables...*”), lehen urte horietan, laurgarrenean, hirurgarrenean, jende hurbil errexak dira, urte gaixto horietako ikasle multzoaren erdian ezpadute ere beti guziek larderia behar bezain bizia.

Bi ikaskuntza zazta bereziki gozagarri, eta hetaz dut zerbait atxiki. Lehenik frantzes eta latinean B. jaun “agrégé” gazte-gaztea dugu, ikastaldia doinu ezti baratz batekin egiten duena khexatu gabe edo guti. “Uztarizkoek” abantaila latinean aski azkar izaitea baldin badugu, hemen gustu hartzen da ere, erakasle horri esker, literaturako lanetan. Laurgarreneko langaia XVI-garren mendea baita literaturan (erran gabe doa frantzesekoan, euskarazkoan, etxean ikasi diren kantuez harat “literatura” badenez ere ezpaitakigu, eta euskarazko ikaskuntzaren aurkitzea, lehen aldikotz, Bordeleko unibersitatean eginen, urteak berantago), hamalaurkun baten moldatzeko lana eman dauku egun batez. Zuzen ala makur nork zer egin duen eztut gogoan, baina ba ustegabetu nauela, eta beharriak gorritzerano ahalgetu, enea eskuan hartu eta irakurtzen hasi denean. Etzata alta osoki zuzena zela iduritzen, baina izenburua badakit oraino: “Le vieux pont”. Zubi zahar horren bila enintzan urrun izana, etxetik jaustean Horzako plazara, elizara, eskolara, hainbertzetan iragana nuen “Zubialdekoa” baitzen, bere harresi luze ilunarekin eta hiru arkuekin; badakit ere etxe azpian zen erreka ttipiko orhoitzapen zenbaitz nahasia nuela harekin. Bertze bi urtetan, hirurgarrenean eta bigarrenean latin eta literaturako erakasleak eztitut biziki gustukoak aurkitu, eta “lehenbiziko baxoko” urtea igurikatu behar izan zen literaturako eta latineko laner lotzeko behar zen moldean eta ondorio hobearekin, G. erakaskuntza hortan latinarekin (eta egiten zuten bakarrendako grekarekin) hain aipamen ona zuenari esker. Gero dut ikasi,

berak horrelakorik ezpaitzuen batere asmatzera uzten, gure G.-en aita euskaran jakintsun ezagunenetarik bat izana zela mende hastapenean.

Hemen egiten diren bertze gai berrietan, ala Uztaritzen ezpaitzen egiten edo hain guti nun ahatzia dutan, ala bakarrik laurgarrenean hasten baitziren, bada lehenik marrazkia. M. jaunak egiten du, gizon azkar bizar handi bat, ikasleak lanean ezartzen ditu, ixilean larderia baitu, gai bat aitzinean emanik (lehenhizikoetarik arrabit zahar bat izan zen, marrazkitzeko bereziki zaila iduritu zizatana, alta aski ontsa egin nahiz artha eta indar handiz uste dut, eta “nota” ere, aldi bakar hortan uste dut, ona), bera eztelarik bere mahitik batere edo guti baizik higitzen, eta egiazki badu “auherraren” aipamena eta gehienek guti maite dute.

*

Ikasgai osoki berria baina zenbatez ohargarriago eta gozagarriago enetako, musika da, laurgarreneko (eta gero hirurgarreneko) ikaslealde osoarendako asteen oren bete bat, E. Gorges andere gazteak egiten duena, neska luze bat, erakaskuntzan hasi berria, urte hartan berean menturaz, pianixta ona gero jakinen dutan bezala, Biarrizko lizean zaintzale izanen nizalarik borzpasei urte berantago, orduan han erakasle aurkituko baitut eta hobeki ezagutuko. Lehen aldikotz zerbait ikasten dut hor musikaren ixtorioaz, musikagile handiez, dizketan orkeztrak, kantariak entzuten dira; taulan noten irakurtze hastapen bat egiten da ere (nahiz bagiren zenbait hortan trebatzen hasiak), hark kantu gidari ttipi bat esku batez joz kantatzen. Beha “bi beharriez” egoiten naukon bakarretarik niz, baitu aski lan, bertzela, larderia ukanik ere eta nehoren beldurrik ez, urte hetako ikasleria ezin egonaren neurri batean atxikitzen.

Batzuetan entzuten da, edo jostaldietan edo musikako ikastaldiak emaiten diren sala hortan girenean, piano bat joiten aski hurbil. Laster jakin dut, bertze ikasle batzuetarik, pianoko ikastaldiak emaiten direla ere, sala ttipi ttipi batean, sartzea hor berean, hirurzpala mailen gainaldean idekirik ikusten baita batzuetan, barnean bi pianorekin. Alabaina bi piano erakasle hiritik jiten dira, gizon bat, eta Forsans Anderea. Norbaitek haren aitzinera ekharr-arazirik, uste dut zerbait irakur eta jo-arazi dautala, ezen hirurgarrenean sartzean, etxekoek onhartua baitute harekin piano ikastaldi bereziak ukanen ditutala. Hala izanen da Baionako lizean egonen nizano, bortz urte osoz: oren bat harekin aste oroz, eta pianoaren joiten eta ikasten arte dutan guziez. F. Anderearen pianoan eremaiten ditut, batzuetan lagun multxo bat hara bildurik, lehenik jostaldietako arte eta oren guziak, gero berehala “gymnastikako” guziak ere, behin betikotz horietara joitea utzirik. Erakasleak, Castaignet eta Brisson jaunak, lehenik khexatu dira, gaztigu zenbait ukan dut, nahi bainaute ere lasterkan ibil-arazi hortan aski zalu nizala ikusirik. Azkenean alta etsitu dute, eta bigarrenetik harat hasteko, oren horiek guziak musikan eremanak ditut.

Uztaritzen ikusia nuen “méthode rose” delakoa utzirik, Forsans Andereak ezartzen nau “Classiques favoris” delako bildumetan, laster Mozart-en zonatetan, gero Beethoven-enetan. Azken urtetan jin-arazi ditut hauk “Universal

Edition” Viena-kotik, moldizkitzaren zuzentasunean aiphamen hoberena zutela orduan jakinik, Romain Rolland-en liburuetan irakurtzen hasi nizan bezain laster. Musika liburu horiek oro hemen ditut oraino, akhituak ezin gehiago egia da, F. Anderearen eskuzko ohar batzuekin: Baionako lizeko urtetarik gelditu zaztan orhoitzapen bakarretarik. Baionan pianoko jokoaren lantzea errex bada, lanartetan etxean ezta pianorik (musika “handia” eztaiteke entzun aitak berrien jakiteko erosi duen “radio” batean baizik): joan behar da auzo batera edo bertzera, Harizmendira, han baita lehenago Tipireneko azken jabea hil zenean saldu zen haren pianoa; edo ere beti hutsa den Abartiagako jauregira, athea etxezainek idekirik, Pleyel handi beltz eder bat baita han, aspaldidanik utzia, errauts-pean; batzuetan ere elizako harmoniumara, nahiz ezin gutiago baliagarria den piano joiteko. Azkenean, aitamak F. Anderearen etxean izanik eta hunek hortara sustaturik, hirugarrenaren bururatzean, piano bat erosiko zatala deliberatu da, eta Iriberrigaraiko aitatzik dauta ordaindu. Luzaz etxean egon da, piano zut eder bat, Dorrabehere F. Anderearen anaiari erosia, etxerano, orduan bideak oraino gaixtoak izanez eta ez mundrunatuak, maldari gora ahal den bezala igan baitzuten kamiunez eta azkena orgetan!

Baionak bazuen musikako aiphamen bat, nahiz “Musikako eskola” xoil batekin bakarrik: bazen oraino Ermend Bonal gerla aitzinean eskola horren buru izana zenaren orhoitzapena (San Andres-ko organixta, musika egile aiphatua soinu hortako ala bertzela: izenburu ezagun bat “Behorlegiko ibarrean anjelusa”), Ravel hurbil sortua, musikari andana bat han bizi, kantari ala soinulari. F. Anderearen etxea ere musikakoa da: Dorrabehere aita ordukotz xahartua xirulan, ama xeloan (“ene berrogei-ta-hamarra” zion hartaz senarrak), anaia arrabitan (eta piano antolatzen eta saltzen), ahizpa Laiguillon Anderea xeloan ere eta Musikako eskolan solfeia erakasle. Ikasle gazte andana bat badute ere inguruan: hetan P. bi ahizpak, F. Anderearen beraren alaba (semeak eztitu musikariak, senarra ere ez). Urte buruan bere ikasle hoberenekin F. Andereak egiten du entzunaldi bat Euskal-Erakustokian ikaslen aitama eta bertzen aitzinean: badakit azken urtean ikas-arazi zautala Rachmaninoff-en “preludio” lehena, eta han jo-arazi, jende aitzinean pianoa jo dutan aldi bakarra edo bederen azkena.

Leku berean edo hiriko antzokian, batzuetan La Feria zinemako salan, baziren orduan bereziki ikaslendako, Frantzia guzian inguruka “Les Amis de la Musique” batzordeak eman-arazten zituen entzunaldiak, eta urte oroz batzu Baionan: pianolari, arrabitalari, bakarrik ala multzotan, musikaren ezagutzeko bide baliagarria zen. Lizean nintzalarik eman zen entzun eta ikusi dutan lehenbiziko opera: *Faust*, orduan aski ustegabetu ninduena (nahiz berantago musika mota hortarik biziki urrundu nizan); begiez ikusi dutan lehenbiziko orkestra handia ere (jo ziren Beethoven-en *Coriolan* eta Tchaïkowsky-ren 5-garren sinfonia), eta han izan ginen lizeko ikasle batzu, nahiz orduan gehienek - baina nik biziki guti edo batera - maite zuten modako musika jazz-a zen.

Bigarrenetik goiti, lizeko kaperan, aitzineko joilea joana, eta orduan omonier den Laguian aphez pherestuearekin hitz-harturik (nahiz egiten dituen erlisionekeo ikastaldi gehienak huts egiten ditutan, eta erlisionean sinestea ahultzen

ari, zenbait urteren buruko osoki utziko baitut), mezako musikaren joiten hasi niz eta lizetik joan arteo eginen dut igande oroz (eta orduan, udan edo bertzela, Orzaizeko zeremonietan ere, hartan ari zen serora bat ordaintzen nuela, Charlotte familia aski handi baten hazten ari, ezpaitzen berriz musikan hasia). Urte beretan abiatu niz ere Laignillon Andereak emaiten dituen solfeiaiko ikastaldietan. Etienne Cabillon Jaunak onhartu du, musikako erakasle horiek galdeginik, lizetik atherako nizala aste oroz bi arratsalde, ikastaldien ondotik “etude”-an egon gabe, eta jausten niz orduan katedraleko ondoan (orai hiriko Liburutegia) zen Musikako eskolara. Zinez libertatea, urte hetan, ikastaldien ondotik igandetan eta lanartetan salbu egun osoa lizetik jalgi gabe egon behar zuten barneko ikasletan, gutik dutena han nik bezainbat baliatu. Baionako lizeko urtetarik atxiki dutan orhoitzapena hain gozagarria baldin bazata gauza gehienetan, musikaren arrazoina ezta hortan enetako ttipiena izan.

*

Erakas-gaiak eta erakasleak, bigarrenetik goiti eta bereziki baxoko azken bi urtetan, alde ditut, nahiz ez hainbat zientzietakoak, gure “B” maileko guti baliagarri izanez (baxoko ahozkoan lehen aldian eman dauten nota hain aphala izana da matematikan - “0,5” aithortu behar badut! - nun beharko baitut berriz buruilekoa egin!) eta oren gutiz ikusten diren erakasleak ere gehienak aski urrun (etsai eta aiher izan gabe alta, orhoit nizanaz). Ixtorioan gustu hartu dut berehala. Hirugarreneko urtean eta bigarrenean, berriki jina den erakasle gazte batek - Gr. baionesa edo angeluarra, Jeanine R. Baionan bizi den ene lehen gusiaren senarrak eskolako lagun ukana du - egiten duen erakaskuntzak beha atxikitzen nau, Napoleonen “Alemaniako” eta “Frantziako kampaña” deritzeten azken gudualdietan bereziki, gauza guziak xeheki erranak, barnetik bizi ukan balitu bezala. Eztaiteke alta hark duen larderia baino ahulagorik ukan, izpirik ere ezpaitu, eta hortaz ikasleak beti bezala berehala baliatzea ez tute huts egiten: baderamate gaitzeko harramantza, hura den gutieneko menperatzera heldu ahal izan gabe. Bere ixtorioan aitzina doan bitartean, egiten den joko bat hau da: ikasleak, bakoitza errex higitzen den bere mahi ttipian, noiz guziak haren inguruan tinki-tinki bilduak dira, noiz emeki emeki bere mahi eta kaderekin baztertuz, salako zola-zolara joanak (hiruzpalaur “seriosagoak” hari beha inguruan geldituak bakarrik), edo, neguan, bere tuta luzearekin erdi-erdian den berotzekoaren inguruan metatuak...

Oraino ohargarriago da azken bi urtetan ukan dugun Cuzacq aiphatua, Baionako lizeak ukan duen jende bitxi eta bere gaian jakintsunenatarik bat: gizon bienarteko bat, beti gaizki eta batzuetan ez hain garbiki jantzia (baina gu ere ez: ikaslen arteko “moda” da, ikasketetako taulier ahal bezain zahar eta urratuaren atxikitzea, nun nahi izkirio edo tintazko marrazki batzuekin, eta nihaurena egiazki zintzilikatua!), “kaba” zahar bat eskuan sartzen da, eta ohorezko gortean hara, oinetako zapaldu batzuekin urratsa bi bazterretara emanez aitzinatzen, azken urtetako ikasle handiak (bada ere nexka bat edo bertze, matematikako azken urterik ezpaita oraino nexkatoen lizean) salaren aitzinean

lerroan, “fla-fla-fla” egiten dutela mintzo batez, hori baitu denek emaiten daukoten izen goitia “Fla-Fla”. Bere zarean badu, ikastaldiko derabiltzan paper zikindu batzuen artean, goitikoan aldiaz baliatzeko merkatuan eresia duen jateko gauza bat edo bertze, eta bere gostuko dituen ikasler erakusten ditu: noiz urtzo edo epher bat, arno botoila bat usu, erosketako xehetasun bat ere emanez batzuetan (“Bazela goiz huntan Printafix saldegian hauteko arno xuri bat hunenbertzeko prezioan” eta horrelako...).

Badu nahi duenean larderia, khexatzen da, gorritzen, ahotik ziliporta zenbait dariola, gaztigu bortitzak emaiten, bereziki buruan eztituen ikasler, eta baditu batzu, bereaz alta mutiko beharbezalakoak batzuetan, azkarki hastio dituenak, edozein estakurutan gaztigatuak, aitzin-aitzinean jartzen bazauzko ere aierurik ez emaiteko. Ezen hitz-joko eta atheraldi batzuen erraitea maite du (ikaslen artean diote erranaldi hau emaiten duela noiztenka, nahiz ez tutan nik behin ere entzun: “badirela han, Afrikan, gizonaren eskuak behin ere han oina ezarria ez tuten lekuak!”), eta orduan jalgitzen da, bapatez, sala guzia eremaiter duen “HUUUU” gaitzeko bat, ikastetxe osoan urrundik entzuten dena. Baditu ere bere gostuko ikasleak, usu izendatzen dituenak bakarrik haiendako ari izan baliz bezala (“*C’est ainsi Monsieur X. que...*”) eta bi urte horietan lehen edo bigarren saria ereman baldin badut ixtorioan, ez tute uste, nahiz ixtorioko gaia beti gostukoa dutan, bakarrik ene lanari esker izan dela. Horren ondoan ixtorioan egiazki jakintsun eta hortan guziez aiphatua: baditu atzerrietako jendez edo ekonomiaz xehetasun berri-berriak irakurgaietan biltzen dituenak (URSS zeritzon Errusiaz “*les pétroles de Bacon...*” ala bertze). Euskal-Herri eta ingurunetako ixtorio zaharrean badu jakitate. Baina bera “gaskoina” da (Amou bere sor-herria usu aiphatzen du eta han egiten dituen egonaldiak) eta zerbait moldez, goraki Gaskoin aithortu nahi duten batzu bezala, Euskaldunen eta euskaldungoaren etsai (Orzaizez mintzatu zauku egun batez, eni behatuz, erdi trufa erdi irri-solas, hitz hauekin: “*des montagnes pelées avec des vipères et des serpents!*”). Baionaz, Erdi-Aroaz, artikulua ainitz argiratu du, eta liburuak ere: egun batez liburutegi batean hogeita laurzpabortz liburu ikusi ditut haren izenarekin.

Españoleko bazen irakurlea, hizkuntza guzietan bezala (eta bigarren hizkuntza nuen angeleseko Iphar-Amerikano bat egon zizakun, ezin gehiago pherestua eta musikan ere zerbait bazakiena), gizon ttipi maingu bat, begitako gotor batzuekin, C. izenekoak: hurrek urrikirik ezpaitute, bere semea haiekin ikasle ukanik ere, “5 et 3 font huit” izengoitia emana zaukoten. Espainiako gerlatik errepublikar bezala ihes egin zuen, “kominixta” zela zioten, nahiz ez bakarra Baionan, ordukotz politikako gauzetara ni baino ixuriagoek ziotenaz. Baginakien Espainitik iheslariendako Frantzia egin ziren bil-leku gaixto batzuetan egona zela, hetaz liburu bat egin baitzuen gazteleraz *Alhambradas* izenburuarekin. Liburu hori batzuer eman zaukun, eta bertze bat lehenago egin, literatura espāñoleko liburu ezagun baten izenburua bermoldatuz *Otro Platero*-ra. Eztakit zer bilakatu zen C. Jauna, oraino urteak eta urteak iraun zuen Franco-ren gobernu demboran (jakina nuen Arrosako osabaren ganik Orzaizeko bi gizon aipatuek, Espainiako gerlan alderdi hortara bere burua ezagun-arazirik, ukana zutela “Franco eta Mola” izen

goitia). Hego-Amerikara joan zela zioten. Baina dolu dut bi liburuxka horiek (estali gorri batekin, ereman errexak eta arinak) ene ibilaldietan nunbait galdurik.

Azken urtean espāñoleko erakaslea, L. gizon aski idor bat, etzizaikun gehiener, espāñolean gustu ukanik ere, biziki gozagarri iduritu, aitzinekoetan ukana ginuen Cl. Jaunaren ondotik. Hau, sortzez Donapaleutarra zen, begitarte luze hits batekin, etxeko dolu zenbaiten edo bertze arrazoinez, beti beltzez jantzirik ikusten dutana: haren familiaren berri banakien, Orzaizeko H. anderea ere herri hartakoa baitzen, eta erraiten baitzaukun erakasle hori zein “amakoia” eta etxekoek begiratu izana zen gaztean. Harekin egiten zen lan gehiena olerki ikastea zen, taulan bere izkirio larri eta argiaz ezartzen zituenak (“*Vos que vivis de alcazarez señores...*”). Egun batez itzulpen bat egin-arazi zaukun neurtitzetan eta ikastetxeak egiten zuen egunkari batean agerr-arazi zituen hoberenak. Bitxi zizatana zen, guk guziek espāñoleko dardarariak mihitik ahozkatu behar eta, ezpaginuen ere hortan Euskaldunek lan handirik, are gutiago nun Baionako lizean baitziren beti, Afrikako kolonietako beltz batzu bezala (lehen aldikotz ikusi nituenak han), Espaniako hirietako ikasle batzu, Zaragozatik edo Donostiatik hasteko orhoitzen nizanaz, hark zintzurretik egiten zituela; eta zioten, nahiz ikasle ona izana omen, eta gero erakasle estimatua, agregazione ahozkoa bietan hutsegirik, etzela osoki lerro hortara heldu ahal izana, baina “bi-admissible” arteko lerroan gelditua.

*

Urte hortako ikasgai nagusia, “letretako” mailekoendako bereziki, filosofia da, eta erakasletan gogokoenik izana zaikuna gehiener, Lahargue Jauna. Baginen haren ikastaldietan hemeretzi edo hogeit bat ikasle, borzpasei orenez bederen astean. Gizon handi itxura ederreko hark, beti ontsa jantzia, lepoko xixerrean gorropilo ttipi bat tinki athorra xuri-xuri baten gainetik, ohorezko gortea iragaiten zuen urrats berdín neurtu batean, azken zigarreta errez, salan sartzean esku batean zadukan larruzko zakua sala guziek zuten kadera goran uzten, paper batzu han idekirik, eta oren osoak emaiten mahien aitzinean eta arteko bidexkan eztiki urratsean, noiztenka geldituz, elhea urratsa bezala neurtuz, bere paperretara eta kaderara abantzu behin ere itzuli gabe, filosofiako gaiak guri xeheki zabalduz; eta gu han, bakoitza bere kainerretan hark erran arau izkiria eta izkiria. Sineste gabekoa zela zioten batzuek, bertze batzuek protestanta, baina ezta behin ere erlisioneke ez politikako alderdikatzerik erakutsi. Aiphatu zena orduan egunkarietako berri nagusietarik bat izan zen Finaly haurren ixtorioa (haur judu horiek Alemaniara eremaitetik zaindurik nahitez katoliko egin baitzituzten eta, galdegiten zituzten ahaide juduen eskura eta erlisionera ez uzteko, gorde eta Baionatik Espaniara ereman)? Uste dut baietz, hori gogoan guti badut ere atxiki.

Eztut ere filosofiako gai hetaz, orduan hartu nituen oharrak oraino hemen eskupean ukanik ere, orhoitzapen berezi handirik; bai aldiz L. Jaunak artetik aiphatzen zauzkun gauza batzuek, hunekin edo harekin laburzki eztabatuz. Musikan ezagulea zen, eta ikusten zen hirian emaiten ziren entzunaldietara bere

emaztearekin jautsia. Lehenbiziko dizka “microsillon”-ak abiatzen ari ziren, eta gertatu zen molde hortan, lehen aldikotz, Beethoven-en 9-garren sinfonia agertu zela, Toscanini orduan omen handikoa buru. Entzuten izan ginen zenbait egun berantago, bizpahirur ikasle handi, Charles zaintzaleak bere bizitegita gomiturik. Ondoko urte batez Toscanini hark berak agerr-arazi zuen *Missa solemnis*-a, eta orhoit niz, ni beti eta gehiago “Bethoveen-”lari amorratua, “Villa Pia” orduan amaxiren gusiaren etxeko saloin handian entzun dutala aldi bat baino gehiagotan, haren suhi G. A-ekin. Lahargue jaunak erran zaukun beraz dizka erosia zuela, biziki ederra zela, nahiz bazen, zionaz, “huts ttipi bat hirugarren zatiko timbaletan” ... Huts horren entzutera entseatu niz geroztik, debaldetan uste dut...

Bertze gertakari gotorrigo bat, mundua azkarki inharrosi zuena, gertatu zen 1953-an ephaileko egun batez: Staline izigarria (gure etxetiarrari, nor zen biziki jakin gabe, aiphatzen entzuna naukon “Xtalin” hura bera) hil zen. Ohargarri izan zen nola, orduan Erromako alkian zen aitasainduak (Pie XII hain eztabadatua izana den hura bera: etxean, nahiz osoki elizatiarrak, etzuten biziki maite “jende handi eta urguludun batzuetarik zela” baitzion amaxik) othoitzak galdegin zituela harendako. Biharamunean L. jauna salan sartu eta gu jarri orduko, nahiz ohian guti zen politikako gertakariez mintzatzen edo batere, ustegabeko heriotze hortaz hasi zen, ikasle zenbaitek galdeginik menturaz, eta erran zaukun nola, aita sainduak othoitz egin nahi bazuen Staline-ren arimarendako, hari zagola, berari zoakonaz othoitz galdegite hori zuzen baino gazkiago zizakola, eta berak etzuela batere ez othoitz ez ezer horrelakorik egiteko ez galdegiteko xederik, hoin gobernu molde bortitzeko buruzagi horrek bizia bururatua baldin bazuen azkenean, etzela ordu izan behar, haren ustez, bozkariatzeke eta besta egiteko baizik. Urte buruan ukan nuen filosofoako bigarren saria: sari banakatzea hirian egiten zen, La Feriako salan, hau erakaslez, hauk nor bere gaien eta lerroen arabera xingola margodun batzuekilako zaia eta buruko beltzetan, ikuslez eta ikaslez betea; hitzaldia erakasle batek egiten zuen, gero sariak eta aiphamenak zituzten guziak izendatzen ziren.

1953-ko urtea Baionako lizean bururatu zen biziki ederki: laugarrenean lizean sartzean ukana nuen frantzes-latinetako B. erakasle hark berak antolatu nahi ukan zuen ikasle handiekin, urte oroz egiten zen bezala, antzerti handi bat. Hortako antolatzen eta jokatzen ari nahi ukan zuten guziak bildu ginituen, behar baitzen hautatu orduan Frantzian omen gorena zuen bi antzertilari handien artean: Anouilh ala Giraudoux. Azkenean hark erranik haren ustez Giraudoux hizkuntzaz eta gaiaren handitasunaz gozagarriago zela, 1935-an Alemania naziarekin gerla abiatuko zela ikusi zenean egina eta Parisen eman-arazia zuen *La Guerre de Troie n'aura pas lieu* hautatu zen. Nihaurez hitz bat erran behar bada, guti komedianta izanez orduan, lehenago eta gero bezala, jokagai aski ttipi eta irrigarri bat eman nahi ukan zautaten lehenik ("le géomètre"!). Hortako ni baino hobeak bazirela ikusi zen berehala eta Akizeko lagun batek egin zuen, behar zen bezain jostagarriki. Jokagai nagusietan oro ezin hobeak izan ziren. Hiriko bi anderek (uste dut ordukotz lizetik jalgiak zirela eta bazutela hogeituz goiti) eman

zituzten hain ohargarriki “Andromaque” eta “Hélène”, hau Menelaz erregearen ezkontide Pariz-ek senarrari ebatsia eta gerlako iphizta, Baionan eta inguruan hainbat ezaguna izana zen G. familiako alaba batek jokatu zuen ezin polikiago, jokagaiak nahi zuen arintasun eta bixitasun guziarekin. Lizean barneko zaintzale ginuen Ch. jaunak, gizon gazte larri bat orduan, egin zuen Hector, bertze zaintzale batek, hain seriooki, errege Priam haren aita. Bertze guziak azken urtetako ikasleak ziren, hetan Ulysse zuhur eta maltzurra eman zuena, hitzak eztiki neurtuz erdi-irri bat ezpainetan, batzu nexkatoen lizetik (Hécube erregina, sehiak...). Enuen ukan hitzik erran gage Priam-en gorte osoarekin guzien erdian agertzen zen “Anchise” aitasoaren itxuratzekoa baizik, ile orduan hain nasai nituenak zuriz thindaturik! Baina Greziatar gerlara amorratuek eta hartara sustatzeko kantatu behar zuten herriko “himno nazionala”, eta hartako galdegin zautaten, musikan ikasle bezala, aire berri bat, oraino gogoan baitut, nahiz etzen hastapena baizik, ikuskarri hortan zinez egiteko ukan nuen gauza bakarra! Giraudoux-ek irrigarriki asmatuak zituen hitz hautan kantatzen zen: “*C’est nous qui fauchons les moissons, Qui pressons le sang de la vigne...*”. Geroztik Parisen tragedia hori ikusi dut “Comédie Française” antzoki hain ezagunean, komedialari aiphatuenekin: etzata bizkitartean, urrundik ere, Baionako ikaslek hiriko antzokian emana zutenen hunkigarritasunera heltzen eta hurbiltzen zirela ere iduritu, ezin ahaztiak baitzazta oraino, gaztetasunez, hitzen erraiteko zuzenaz eta zintzoaz, ala Hector eta Ulysse gerlaren baztertzeko egiten duten azken elgarrizketan, eta ustez ondorio onera eremaiten, gerlari ero batek bere burua zaurituz phindarra azken minutan phizten duen arteo (“*Elle aura lieu!*”), ala lehenago bi emaztek, Andromaque Hector-en emazteak, seriosotasun hunkigarri batekin, eta Hélène atsegingarriki arinak egina zutena. Bazen esku-zarta, ikaslez ala adinekoez bete zen Baionako hiriko antzokian, eta gero berriz lizera iganik, guk guziek Cabillon eta haren familiarekin eta bertze erakasle eta zaintzalekin auhari on eta luze bat ukan ginuen, janaria hastapenetik hain gostukoa ukana nuen Baionako lizean egin dutan azken aphairea. Eta lizeko azken egonaldia, ezpainiz hara gehiago behin ere itzuli.

Baderraket orai ere, eta hala diote geroztik han edo hemen aurkitu ditutan hango ikasle ohiek: “Zinez zor dauzkogu, urte zorizko hetan Baionako “*lycée Cabillon*” ezagutu dugunek, goresmenak eta eskerrak!”

*

3. Biarriztik Parisera

Musika eta piano ikasteari bakarrik jarraikitzeke xede argirik behin ere ukan badut, bederen gero eta gutiago izan zen, eta zinezko ofizio bat izan zaitekeela enetako guti dut gogoan ukan. Baxoa ukanik zerbaiti lotu behar da alta, eta, Bordelen zen unibersitate orduko hurbilenera joaiteko bizipiderik ez ukanez, zaintzale izaitea galdegin dut; anartean musika erakaskuntzako ikasketan abiatua niz hala ere, etxetik beretik, ikastaldiak hartuz orduan hain ezaguna eta hedatua zen korrespondanziazko “Ecole universelle” izeneko ikastetxean: aste oroz igortzen

dira hara lan batzu, eta handik zuzendurik itzultzen. Baina Cabillon gure Baionako buruzagi ohiak hatzemanik zaintzale leku bat oraino bere menean zuen Biarrizko lizean, han sartzen niz 1954-ko ephailean. Bordeleko unibersitatean letretako ikasketetan izena emana badut, biziki guti izan niz ikastaldietara, doi-doia ohartzeko badirela han zenbait urte lehenago Baionako lizean ikusiak nituen frantzeseko bi erakasle: bat Villanueva hastapenean egiten den “propédeutique” delakoan (Victor Hugo karrikako unibersitate zaharrean “amphi” dioten sala, handia izanik ere, ikaslez mukurru betea du, jendea elgarri tinkan, letretako ikasle guziek urte hori elgarrekin egiten baitute); bertzea Flottes 1956-an lizenziako literaturan ukanen dutana. Hau, gizon luze lerden eta zalu bat, aiphamen bitxikoa: Alemanen aroko Pétain-en gobernamentuaren alde izanik erretore karguan, badiote Baionara baztertua izana zela zenbait urtez, gero berriz unibersitateko erakaskuntzara sartzeko.

Zenbait itzuli treinez Bordelera eginga gatik unibersitateko urte hori guti baliagarri izan bazata, eta ezpaniz urteburuko etsaminara izan ere, ez tut musika utzia. Biarritzen alokatzen dutan gambarara piano bat ekharr-arazi dut “Gardelle” izeneko etxetik, eta, delako korrespondanziazko lanak urte bururano jarraikiz, ikastaldiak hartu ditut, piano eta organoan apur bat, gehiago harmonian, Donibane-Lohizungo organoa joiten duen Charles Lebout musikari ezagunarekin. Ohartzen niz geroztik atxiki ditutala, ez bakarrik harr-arazi zautan Dubois-en *Traité d’harmonie* delakoa, orduko zahartua zadukatena musikari berriek, baina oraino, hari ere gehienak eskutitez igorritz, ala Biarriztik ala Parisera joan eta bizpahirur urtez, zuzentzen zautan harmoniako lanak bere eskuz ezartzen zituen oharrekin. 1958-ko egun batez, Paristik hurbil den Sceaux-ko Lakanal lizean zaintzale nintzalarik - atxiki dutan haren azken eskutitzak erraiten zautan bera musikan erakasle han izana zela - Donibane Lohizunera igorria nuen azken lana haren arrebak itzuli zautan, zuzendu gabe. Charles Lebout bapatez hil zela jakin-arazten zautan, eta uste dut ere ordaintzeko ilabete oroz igortzen nuen xeka itzultzen. Musikari handi eta ezaguna izanik, bulharrak 14-ko gerlan erreak omen zituen, eta hartako osagarri arrazoinez Euskal-Herrira, iphar aldetan zen baino aro eztiagora baztertua.

Biarrizko ondartzeko ‘ta mainuen artean, usu etxera itzuli bat lanarte guzietan, unibersitateko etsaminer serioškiago lotu behar zen alta, eta frantzeseko lizenziako bi lehen “certificat” ziotenetan ari nintzan, Bordelera noiztenka ikastaldietara joanez, bidaia treinez aski luzea orduan. Han hotel batean etzaten zen astean gau bat edo bertze. Iriberrigaraiko aitaxi (aitaren aita) galdua ginuen 1955-ko hazaro azkenean. Arratsaldean joana zen, ohi zuen bezala, hanbat arthatzen zuen bere Munagorriko mahastira, edo ibilaldiz eta astira, ezpaita orduan mahastiko lanik, edo behar bada ihiziz, xederetan hatzemaite ziren biligarro eta zozo biltzen. Mahasti hori etxetik aski urrun zen, hartan udan mainatzera joiten ginen, eta gu bezala Orzaiztar ainitz, Eluet-Errekako turrustaren gainaldean, Baigurako azken malda iguzkituetan, lehenago hainbertze mahasti ziren bezala. Ordukotz adin handiratu izanik ere, eta etxeko lan gehienak Iriberrigarai-tipian zauden etxetiarrek egiten, etzuen mahasti hori utzi nahi. Hango arnoaz espantu handia egiten zuen, eta ikusi dut noizpait Iriberrigaraiko sukaldean Ricossa “zaharra” giniona etxera

jina zizakon batez, harekin solasean. Ricossa ethorkiz Italiarra zen, Abartiaga hegian eraikia zuten gisu eta zimetetako harrobi eta landegietako, gai horietan jakina izanez, eta bere familiarekin jarria aitatzik berak landegi horren egiteko salduak zituen lurren behereko aldean, Lakako erreka ondo-ondoan eraikia zaukoten etxean, Iriberrigaraiko eiherari hurbil. Etxera nornahi jin zakidion, eta gu haurrak edo bederen gazteak berdin, aitatxi arno bila jausten zen sotoko barriketara, eta botoila beltz bat eta bi baso zahar lodi eskuan, bere betiereko eskaintza hori zuen. Ricossa “zaharrak” (“zaharra”, izen italiarra atxikia zuen “Pompeo” haren seme ‘ta gurekin Baionako lizean ikasketetan ziren H. eta R. hunen bi seme “gazten” gatik) euskara ezpaitzakien, frantzesez ari ziren, batek “Ça c’est du vin, Monsieur Ricossa!” eta bertzeak baietz laudoriotan, arno beltz ilun lodi batez bete zuen basoa goiti leiho aldera argiratzuz eta hurrupaka klikatuz.

Etxerako bidean eroririk eta zauri bat oinean eginik, berantegi arthaturik behar bada (herrian etzen orduan medikurik, Irisarritik jin-arazi behar, edo urrunagotik), gaizkundu zizakon, eta oinaze handietan eman omen zituen azken egunak eta hatsa. Haren azken bihotzmina, saminena agian, bi seme zaharrenak Argentinara joanak eta han jarraiak aspaldidank, herrian gelditzen zizazkon bi haurren artean, Arrosako Léonie izaba eta aita, notariaren aitzinean etxearen erdizkatzea izan zen. Bazakikeen ondokoen eskuan oso ezin utziz, gure herrietako etxalde gehienetan, eta artekoetan ere (Iriberrigaraia Orzaizeko ainitz bezala 18 hektara etxe lurrekin zen, etxeari lotuak ziren herrerekuak bertzalde, eihera ordukotz emaitza gutiratua), lurrak zatitzen badira, Iriberrigarai zaharra eta herrian aiphu aski onekoa izana galduko zela, leihorrez ezpada, bederen etxaldez, laster gertatu den bezala. Ehorzketara jin nintzanean, erizaina egiten zuen serorak, andere bizi eta langile bat sortzez Bankarra, bere oharra egin zautan orduan, erlisioneko gogoia phiztu nahiz behar bada, eta erdaraz: “Horra hoin gizon azkarra, zertaratu den hori ere!”. Ahokia etxetik khutxarekin Horzako elizara buruz abiatu zenean, familiako eta auzoko emazteak mantaleta beltz handien azpian gordeak, gizonak oihal beltz izurkatu bat soingainean loturik besoan atxikiz, amatxi, adin handian ere eta oraino Arrosako alabaren etxean 89 urteak bete arteo bizi izan dena, athean zagon hari beha, alabak besotik atxikiz, nigar hipaka.

Biarritzen zaintzale ‘ta erakasle zenbait usu elgarretaratuak gira, aro delarik itsas-bazterrean, edo inguruneko ostatu zenbaitetan, edo adixkideak nork bere bizitegira bilduz. Batzuetan enera jiten dira ere musika entzutera, La Rochefoucauld jauregiko (lizeko jateko sala, ikaslen etzangia, eritegia eta bertze hartan ziren oraino) gainaldean eta Angelura sartzen den bidearen bazterreko etxe berri batean: musika aldi bat baino gehiago egin da han, edo alokatzen nuen pianoan (Beethoven-en zonata bat biziki maite dute zenbaitek, eta hamar aldiz jo behar ukan dut!) edo dizka entzuten. Artetan bidaia zenbait ere egiten da, asti denean edo aste ondar, inguruneko herrietara, ostatu ezagun zenbaitera orduan beribila dutenek eremanek bazkariz edo auhariz, batzuetan ere treinaz: gertatu da Donibane-Lohizunen ginen egun batez, gaua jina eta azken treina huts eginik, Biarritzerano oinez sartu behar izan dugula, zinez ezinduak, alde batetik jostagarri izan bazen ere, nehoiz egin dutan oinezko bidaia luzenean...

Politikako eztabada ere bizi da gutartean, batzu ezkerreara ixuriagoak, eskun hutsera guti, bien artean aldiz andana bat. Aljeriako gerla bizkortzen ari, ezkerrekoa izan behar zuen gobernamendu zozialixtak, 1956-ko bozkatzen ondotik, hitza laster jana du eta zerbitzua jadanik egina zutenak armadara berriz deituak. Urte bereko urrietan, Biarritzen eman ditutan azken ilabeteak, gertatu da Hungariako jazarraldia. Arratsalde batez espāñoleko erakasle den andere baten etxera bilduak gira, eta hortaz eztabadan. Bada han M. andere mutxurdin jadanik adin batekoa gu gazteagoen ondoan, jende ezin hobea eta langilea, baina komunixta amorratua. Egun hartan, katoliko eta elizatiar guziek jazarlen alderdia harturik “kominixten kontra” etxean zioten bezala, zeremonia bat emaiten da jazartuen laguntzako Baionako kathedralean (Mindsenty kardinala presondegitik jalgia zuten eta harekin gerla urtetako buruzagi faxizta zenbait, Horty bera uste dut, Nagy-ren gobernamendu berria eta guzia harekin Errusoen armada komunixtak lehertu baino lehen). Norbaitek hara joaiteko xedea aitzinatzen du, elizan gutarik guti badabila ere eta hek ere biziki bekan. M. anderea zinez haserretzen da orduan, eta ixtorioko erakasle baita, orhoit-arazten ditu, mintzoa azkar eta besoak goitiuz, gutarik gutik ezagutzen ditugun hango ixtoriak, gerla aitzinean eta nazien aldeko nor izanak ziren, Horty amirala gobernamenduaren buru, haren alde Mindsenty (gero Erromara gerizatu zen)... Eta han girenatarik nehorik ezpaldin badu den gutienik Errusoen alde dela erakusten, eta are gutiago faxizten, atheraldi horrek Baionako zeremoniara joaiteko gogoia osoki hozten du, eta eztut uste, guziak edo gehienak, ez buruzagi eskundar amorratu zahar horien, baina Nagy gobernamenduko buruzagi berriaren (komunixta da bera) eta jazartu den jendearen alde baldin bagira ere zinez eta bihotzez, nehor han izan dela. Hungariako jazarraldia tank errusoen azpian odoletan gelditu zen, urteak berantago, 1978-ko udan Nizan nintzalarik Pragakoa eginen zen bezala, eta Europako gobernamenduek eta bertze gehienek laster iretsi zuten, eta ahatzi. Egia da ere urte berean egina zuela Mozkun delako Krouxtxef-ek Stalin-en diktaturaren eta komunixmo bortitzaren salatzea, eta horrek berak zituela gerla ondoaz geroz Errusiaren azpiko zirenak jazartzera eta liberatzera sustatzen.

*

Unibersitateko lanetara hurbilagotik lotzeko eta letretako lizenzian aitzinatzekotz, Bordelera hurbildu behar zen lehenik, zaintzalegoko ilabetesari aski xume baina bizipideko baitezpadakoak utzi gabe alta. 1957-ko urtarril leheneko Arcachon-go “lycée climatique” ziotenera deitua nintzan. Munoxka batean herritik gora, leherdoien usain onaz eta oihanez inguratua, eraikuntzak oraino berri berriak (Biarritzkoak lehenagoko jende aberatsen “villa” izanik etxe jadanik zahartu batzu zirelarik), jateko salak bereziki handi eta itsasoko gaiez inguruan aphainduak, orduan Frantziako ikastetxe gozagarrienetarik zen. Biarritzko lagunak eta itsas-jostetak utzi behar izan dira eta eztut geroztik hango nehor ikusi - alta etxera ukana dut berriki eta ustegabeen, berrogei-ta hamar urteren buruan, han angelesko “assistant” zen eta geroztik *The guardian* egunkarian lan egin duen Fr. Jaunaren

telefona aldi bat! -, etxerako itzuliak ere bekandu. Leku eta jende berri ikusteko gura bizian niz bizkitartean, nahiz Bordeletik urrunagokoa dutan alha gogoan, eta orai berean erraiteko, Pariserakoa. Akademia batetik bertzera jalgitzea gauza nekea dute alta zaintzalek, eta eniz orainokoa jauzi handi horren egiteko ametsetan baizik.

Bordeleko unibersitatea Victor Hugo karrika handiko eraikuntza ederrean da orduan, eta hogei bat urtez han geldituko, hiriaren erdian, eta hiriko errextasunak oro eskupean. Lana izanen da berantago Pessac-eko “campus”-era eremanen dutelarik, hamar bat kilometretan, ibiltzea autobusetan zenbait aldiz hain luze, orenak eta orenak galduak harat-hunartean, ikasle gehienek, eta erakasle ainitzek ere. Orduan, bazen ere Bordelen tramway zaharra, garatik unibersitatara baitzeraman hark bide ‘ta asti laburrez, bere zilintza joz jendearen eta beribilen bazterr-arazteko. Bi egunetako ikastaldien jarraitzeko, Arcachon-dik treinazko bidea Baionakoa baino hiruretan bederen laburrago bada ere, hotel bat hartzen da, Biarriztik jitean bezala, gau bat edo biendako, hurbil-hurbila den karrika ixil batean. Unibersitateko mailak igan eta sartzean ohargarriena, Montaigne XVI-garren mendeko idazle handi, aroan Bordeleko auzaphez izana zenaren zaldun harrizko gizaiduri etzan bat zen, burdina itxuran harmadurekin kaska buruan, hil zenean haren emazteak egin-arazia, eta gu oraino letretako lehenbiziko urratsetan ginenendako apur bat herabegarri.

Erakasletan, literaturan ari zen oraino Barrière zaharra. Maingu, makila motz bati bermatuz sartzen da, tauladako mahi luzerano nekez heltzen, goiti doatzen mailetako mahixka mehar luzetan ordukotz jarriak diren ikasle andanaren aitzinean, eta jartzen. Gaia Frantziako literaturaren ixtorio osoa du, gogoz aspaldidanik ikasia, jendeari beha eta paperretara so bat ere gabe erraiten duena, dardarariak mihi puntatik lehenagoko baserritarrek bereziki Frantziako hegoaldean eta Espainian bezala emanaz. Jendea bada beti haren kursoan eta ikasle gazten artean, hiriko gizon ala andere adineko edo berdin zahartu andana. Badiote literatura erromantiko iluna eztuela maite, eta bereziki Baudelaire, aldiz Flottes lehenago Baionako lizean oraino 1946-7-etan ikusia nuenak idazle hautatuenetan dadukalarik; hortakotz ere, omen, etsai dira eta noizten aharra zenbait entzuna dela bien artean diote. Ikaslek badakite etsaminetan nori zer erran ala ez erran: Barrière-ekin etzata etsaminarik gertatu baina Flottes-ekin ba ahozkoan. Gramatikalariak, filologiakoak (Bruguière), frantzes ala gaskoin zaharretakoak (ikusten dut Lefèbvre, “amphithéâtre” handia dioten sala berean, Gilen IX-garren Akitaniako dukearen bersu okzitanoen erraiten, gaizki ene ustez, eta aztertzen, hobeki, baina guzia frantsesez), gustagarriago zauzku, nihauri eta Arcachon-en zaintzale lagunetan den Robert Balion-i: 1957-ko etsaminetan lizenziaren erdia egina dugu biek. R. Balion berriz ikusiko dut berantago Parisen, eta margolaria zuen emaztearekin aldi bat edo bertze etxera auhariz gomitatu naute, Montparnasse-ko auzoaldean margolari eta bertze edergilek dituzten bizitegi luze berinez argitu hetarik batean. Gero ikusi dut noiz edo noiz telebixtan agertzen, pedagogiaz edo haurren erakaskuntzaz egin zituen liburu batzuek gai hortan omen bat emana baitzaukoten.

Etzen hain aspaldi Bordelen bazirela ere euskarazko ikasketak, 1947-an hasirik, orduan egin baitzen Bordelen lehenbiziko euskarako “kathedra” - eztu hain ontsa emaiten gure gaskoinki ohiko eta arruntean “kadera” hitzak! - eta luzaz (1982-erano) Frantziako unibersitatek ukan duten bakarra. René Lafon ordukotz gai hortan ezaguna zenarendako egina zen. Bera moldakuntzaz filosofoa, euskarari lotu omen zen Xuberon Santa-Garazian eremaiten zituen lanartetan. Jakina zen ordukotz hizkuntzazko bertze lan batzuen artean, euskararen eta Kaukasiako hizkuntzen eta bereziki georgiarraren erkidatzean ari zela, lan horiek ezpadute ere, ziren zorrotzak izanik aro hartan, ondorio handirik eman eta guti ezagunak gelditu baldin badira. Omen handia eman dauko aldiz, eta laster Euskazaindian alki bat, XVI-garren mendeko euskal aditzaz egina zuen thesisa ohargarriak. Bordelen emaiten zituen ikastaldiak, astean bizpahirur oren, etzaitezkeen etsaminetako balia. Beraz horietako ari zirenetarik guti zen haren ikastaldier jarraituz, euskara bazakitenak guti ziren ere letretan, eta gehienak bertze unibersitatetako (medikuntza, zuzenbide, zientzia) Euskaldun batzu zoazkon entzutera. Aithortzen dut nihaur ere, Arcachon eta Bordeleren artean bidaiari alde batetik, erraiten zituenak ez biziki baliagarri bertzetik, guti eta bekan izan nizakola. Alta aski usu ikusten nuen, solastatzen ere: Arcachon-en bizi zen, gure lizetik hirira jausteko lehenbiziko karrikan, aski gora, zuen etxean. Mintzatzeko gizon gozoa bezain errega zen, eta abiatzean beti emaiten zuen esku guri ezti bat etzen ahaztekoa.

Arcachon-go lizeko zaintzalek egiten dugu multzo ttipi bat, omere onekoa gehienetan: bakoitza bere ikaskuntzetan, ala literatura, ala medikuntza, ala zuzenbide, eta hetarik bat etxera behin ikustera jin zizaten, F. Nabarkoxeko uxerraren semea, gero Parisen zenbait aldiz ikusi eta elhekatu dutana, han *L'Express* astekarian lanean, Aljeriako gerlaren etsai zirenen berrikarietan biziena orduan. R. Balionekin aste oroz laster egiten dugu nor bere aldiari *Le Canard Enchaîné* berriaren erostera (hamaseigarren urtean hasia niz, Baionan, astekari jostagarri bezain kitzikalari horren irakurtzen, beti edo gehienetan atsegin berarekin, behin ere, geroztik, utzi gabel!); eta biak ari baigira ere españolean, eta oraino Franco hastiagarria Espainian buru eta azkar, eztugu astekari hura “El pato encadenado” izenarekin baizik aiphatzen. Bertzela, udako mainaldiak jin arteo, jostagailu guti zen Arcachon-en: hirian itsasora zuzen zoan karrikan ostatu bat, noiztenka, batzuetan egon oroz, elgarrekin garagarrarno edo koñaka bat artetik edanez, billartean jokaldi luze batzuen egiteko (gerozik osoki utzi eta ahatzi ere dutan jokoa); eta bazen oraino “Casino mauresque” zioten josta-lekua, eraikuntza bitxi eta aski pollita, gerla aitzinean edo lehenago Arcachon-go aro eztiak udan jende aberatsendako ukan zuen arrakastaren hatzetarik bat, “villa” eder batzuekin. Dantzaldi batzu egiten ziren han, goizalderano, zaintzeko lanik etzen aste ondarreko arrats batzuez. Hala ereman ginuen gehienek, lizea ikasle bakar zenbaitekin gelditu baitzen uda hartan, 1957-ko uztail osoa.

Etxera itzuli bat egin behar ukan nuen alta, etxeko amatxi – aitaren izaba, emazte bizi begi urdin-urdin bat, etxean bigarren haurra sortu zenean haren eskuetara emana izan bainintzan, eta hastapeneko erakaskuntza gehiena hark egina

-, zenbait ilebate hetan ahuldua baitzen ekhain azkenean ikusia nuen bezala, jadanik ohatua, galdu baiginuen, 85 urtetan; “errepublikaz sortua” zela zion, 1872-ko uztail hamalauran, eta aski ohargarri da azken hatsa hala eman zuela ere, 1957-an il bereko hamalauran zuzen. Amatek hain atxikia izanik lehenago eta etxeari, doluaren arintzeko ala, berriz ehortze biharamuneko Arcachon-era itzulia niz, urrutzen hasia, bizilekuz bezala apur bat ere gogoz. Udako azken bi ilabeteak berriz etxean eremanik - eta oraino luzaz gero uda gehienak -, arreba han buruil azkeneko egunetan ezkondu baitzen, urri leheneko Bordeleko Montaigne lizera izendatu ninduten, handik zenbait urratsetan zen unibersitatara hurbiltzea baitzen zinez aldi huntan.

Eztut han urri oso hura baizik ereman, hala nola nun hango gauza, lagun eta doi-doi egiten hasia nintzan adixkideak oro gogotik joanak baitzazta, hau ezpada: Napoleonen aroko lize handiek bezala bazuen kapera, eta han organo gotor bat. Ene lankidetan baitzen musikari atxikia zen norbait, zuzenbideko doktoragoan ari uste dut (aurpegiz oraino ikusten badut, izena enezoke batere eman), hark erakutsirik eta bidea idekirik, izan nizala han joiteko entsegu zenbaiten egiten, erosi berriak nituen (eta geroztik galduak...) C. Franck-en hirur koralk eskuan; baina tresna makur zen eta egin ahal nuen guziarekin ondorio on guti eman zuen han behin ere biziki maite ukan eztutan Franck-en musikak.

Aspaldidanik Parisera joaitea gogoan, musikari ere hurbilagotik berriz lotu nahiz, orduan Orzaizeko auzapez zen Emile Sala-ri laguntza galdegini, etxean eta bereziki aitak aski elhaide baitzuten, eta berak zenatur bat ontsa ezagutzen (orhoit izenez Cassagne zela, alderdiz radikala), hari esker jauzia egin-arazi zautan beraz. Hazaroaren biko Parisko akademiara izendaturik, ipharreko hiri “Jeanne d’Arc”-en ixtorioan salbu guti aiphatzen zen Compiègne-ko “Pierre d’Ailly” lizera sartua nintzan. Enuen alta han ere, jadanik lizenzian aitzinatua, hazaroko ilabete labor hori baizik ereman. Zaintzalegoko egiten ziren galdetan, unibersitateko etsaminak ukan arau aitzinatzen zen. Banuen aski ordukotz, bertze zaintzale laguneren artean, gehienak lehenbiziko urtetan ari oraino, edo behin nahi zuten lekura gelduz geroz ez aldatu nahi, Paris aldera hurbilago jausteko. Eta urte bereko negilaren leheneko Compiègne-ko lanho hotza utzia nuen hiri nagusiaren inguruan ziren ikastetxe handi eta omendunenatarik batean sartzeko, Sceaux-ko “Lakanal” lizean, lizenziaren bururatzeko izena Sorbonan emanik eta paper ofizial guziak Bordeletik hara aldaturik. Urte berean hirur ikastetxetan, Arcachon eta Compiègne-koetarik Sceaux-ra, oraino Zekuanako departamenduko suprefetura zenera, banadukan ordukotz nahi nuenera helduxea ninzala, edo hurbil.

*

4. 1958-a hiri nagusian

Compiègne-ko hirixka ezta segurki Paris, ez ere Bordele balio duena, ez gehiago, nahiz jendez gotorrago, Arcachon. Hango aro ezti eta argitik

landa, hazaroa Compiègne-en ilabete hezea da, Oise ibaiaren inguruan lanhoa ezin jeiki, jadanik hotz, bizkarreko lodiak egun oroz ezarri behar. Han giren barneko zaintzale gutiek, hetan bi Aljeriar gehienetan ixil – han gerla gero eta bizkorrago doa – baina lagun onak, eta astia den ber, eguneko edo berdin egun erdiko treinez Parisera jauzi egiten dugu, oren erdi batez nunbait han, hiribazter industrialeko landegiak bere khebide luzekin inguran metan eta khetan. Ingurumen guti gustagarri horri biziki behatu gabe, agertzen ikusten deneko urrundik hedoi-hertzean “Sacré-Cœur” delako eliza bere gopoila gorra tekkin - gehienek, politikan ezkerreko emanak, bereziki hastio dugu 1870-eko jazarraldiaren “penitenziaz” eskundiarrek eraiki nahi ukana zuten bitxikeria hura – , harekin Montmartre-ko mendixka etxez hartua hurbiltzen, halako atsegin bat sortzen dela sendi da bidaiarrietan. Ahazten da orduan Compiègne-en asti dugularik hara jausten giren ostatua, “Thiztariena” (“Bar des Chasseurs”), ondoan bixkotxeria bat arratsalde askariko, hauteko “polonaise” zioten bixkotxak egiten baititu. Orduan “Platers” amerikar kantarien moda gorenean zen, eta hara sartu orduko entutzen zena, gogo lokarri egia erran eta beharrira gozo, “*pretender, ho-ho, ho-ho, ho-ho*” errepika, halako bihotz ilundura erromantiko zerbaite emaiten baitzuen.

Itzuli bat egin dut ere artetan Compiègne-ek duen oihan handiaren bazterrera, han ihiztariak eta ihiztorrak ibilki, oihu, tiro eta erausia. Ondoan du jauregia, ordu hartan guti aipatzen baitzen eta ez itxura hoberenean iduriz, bere zutabe handiekin aitzinean, Napoleon III-garrenaren gorte leku hautatuena omen. Hiria gerletan aipatua izana zen, Erdi-Aro ondarrera Angelesekilako gerlan, “ehun urtetakoan”, Jeanne d’Arc-en izena betikotz bereziki lotua gelditu zako. Han egin zuen berantago Luis XIV-garrenak bere gorte guzia Versailles-tik eremanik, andereak ere eta lehen-lehena Maintenon-go Andere bere ezkontide gorde bigarrena barne, erreinu azkenera eta ukan zituen zorigaitz handiaren bezperan, San-Simun orhoitzapenlariak hain luzaz eta ederki emaiten duen armadako erakustaldi ospeduna. Baina etzen orduan Compiègne-n osperik ez gauza ohargarri handirik; ur bazterretako lanho hotzetik egiazko atseginekin urrundu nintzan, Lakanal-en sartzeko. Han baginen hamabi-hamabortz bat edo gehiago barneko zaintzale, eta “Sceaux-ko liña” dioten metroa han berean gelditzen baitzen, “Bourg-la-Reine”-ko garan, Parisera noiz nahi joaiten da egunean aldi bat baino gehiagotan berdin, Pantheon-go karrikaren eta San Miguel karrika handiaren izkinan atheratzeko, Sorbonatik bi urratsetan. Urte berean, 1958-an, aski errex bururatu zen beraz, erdia Bordelen eginek, letretako lizenzia.

Aljeriako gerla bere bortitzenera heldua bazen, “gerla” hitza berrikarrietan debekatua zuten, “ordenuaren atxikitzea” zen... Zozialixtek bere ezkerreko lagunekin 1956-ko bozkak bakea hitzemanen irabazi eta, hitza laster jana zuten. IV-garren Errepublikako gobernuak, hastapenean Mollet zozialixta buru, eskuneko eta kolonialixten politikara itzulia zen osoki Aljerian, aldi berean ahulduz, konseiluko buruzagiak bat bertzearen ondotik ilabete zenbaiten buruan aldatuz, Mollet-en ondotik, Gaillard radikala (F. Mauriac-ek zion, Aljeriako gerlaren kontra *L’Express* astekarian bazegien *Bloc notes* labor bezain bizian, begitakoen

gibelean sorik gabeko gizona zela...), gero Pflimlin erdiko “demokrata-girixtinoa” (hitz lotura hori ezin bitxiago iduritu baitzata beti), gambara sutan.

Gauzak samintzera jin zirenean, Aljerian armada eta Frantziatarrak, gehienak XIX-garren mendean kolon hara eremanen ondokoak, alderdiz elgarretaturik, ageri-agerian, jazartzera baitzoazin, De Gaulle-ri galdez ari ziren eskunaldeko jende guziak, eta erdiko ainitz, ezkerreko zenbait ere. Nahiz enizan behin ere den gutienik “gaullixta” izan, banakusan horrek, armadakoa eta jenerala, Frantziaren liberatzean gobernua jadanik atxikia ezkertiar guziekin, komunixtak barne, eta erdiko “demokrata-girixtinoekin” – orduan MRP zen, eta arrakasta pollita ukana zuen gure eskualdetan, hemen ezkerrekoak bekan baitziren! -, gauzak lezetik athera zezazkeela, eta enekin egia erran hango zaintzaletan andana batek. Gobernu berria moldatu zuenean zenbait ilabete berantago, eta gero konstituzione berria 1959-an, biziki elhaide nuen lagun bati erran daukot erresumaren buruzagi zela hamalaur urterendako. Gutiz nuen huts egin, azken erreferenduman baia ez ukanik, hamabi baizik ezpaitu iraun; baina mintzo nuena komunixta zen eta etzuen holakorik ez uste ez eta nahi ere.

Lakanal-go zaintzalen etzandegian, gambarak bi artebide luzetan lerroan, telebixtak jartzen hasi ziren. Parisen ezkirenean, han biltzen gira gehienak Cl. lagunaren gambaran, handiena baitzen eta jenden biltzeko errexena; eta han jarraiki gira orduan, egunez egun eta batzuetan orenez oren, gobernamenduan, deputatuen gambaran, Aljer-en gertatu ziren gauza guzier. Zenbait ari dira, berrikari, irrati, telebixtetan, batere gorde gabe, De Gaulle-ri helez gobernamendu berri baten moldatzeko, ohigabeko molde osoan, bozkatze berririk eta hetarik landa gambaran deputatuen gehiena bere alde ukan gabe, De Gaulle bera ere ez deputatu, berak hamar urte lehenago gobernamendua utzirik gehientasun hori bazuelarik. Baina hortako behar da legea hautsi. Oro edo gehinak berrikari irakurle eta ezkerreko aldierdier hurbil, zuzenbidearen errespetuz ala batzuek bere abantailetan “Estatu ukhaldia” dela diotenek arrazoin osoa dutela iduritzen zauku ainitzer, eta nihauri ere. Orduan ukhaldi horren baztertzeko eta zuzenbidearen alde, Mendès-France, Mitterrand (bazuen urte bat edo bi gobernutik azkenean atheraia zela Aljeriako bortizkerien arrazoinez) eta bertze ainitzek, politikako gizon ala ez, jendeari hel egin zuten Parisen egin den karrikako ihardokitze eta oihukatze handienetarik batera bil zadin, “Nation”-dik Bastillara errepublikatar ezkerrekoen betiko bide ‘ta moldean. Bada manifestaldi hartaz argazki ainitz; han ginen ere Lakanal-go erakasle eta zaintzale andana handia, egiazko jende itsasoa elgarri besoz-beso; debaldeko atheraldia zela, gauzak aitzinatzen ari ziren moldean, gehienek bazakusaten alta eta laster hala gertatu zen. Aljer-ko armadaren eta kolonen jazartzearen alde, han “De Gaulle” nahi zutela oihuz, Frantzian berean bazen hortara azpiz ari ziren ainitz, gero politika eta errepublika berrian lehenbiziko karguak hartuko zituztenak, eta luzaz atxikiko, Chaban, Debré eta bertze. Hots, Pflimlin gobernuaren buruzagi zuzenak, gambarako gehienak egun hetan beretan boza alde emanik alta, eta harekin batean gobernu osoak kargua utzi zuten, eta Coty Errepublikako president eskundarrak De Gaulle-ri hel egin.

Estatu ukhaldi horrek bere oiharzuna ukan zuen Sorbona-ko ikastaldietan. Alde batetik Sorbona letretako unibersitatea, bere ikasle gehienez ezker aldekoekin, eta han berean Jondoni Jakoke karrikako bertze aldean, goraxago Pantheon-era hurbil, zuzenbidekoa eskunera eta ere eskun muturrera ixuriagoa (Le Pen-en aro handiena hastera zoan), bietako ikaslen arteko aharrak, batzuetan ere borrokak usu ziren, eta orduan ehoiz baino usuago. Erakasleak berak etziren, gogoaz zer zuten erakutsia zuten ber, mehatxuen gerizan. Hala ikusi zen René Etiemble, urte hartan lizenzian literatura gomparatuko hautatua zuen gaia “Oriente filosofikoa XVIII-garren mendean” bururatzen ari zuelarik, ostaroko 22-an eman zuen urteko azken ikastaldiko bere mahian jartzen (hemen ditut egunez egun hartu nituen oharrak). Bazuten beti jende ‘ta entzule Etiemble-ren ikastaldiek, Sorbonan gai hortan egiten ziren hoberenak eta jakitatez aberatsenak. Ikasler, guziak apur bat baldituak, hunela mintzatzen hasi zizaikun berehala: haren erran zuzenak dira, ikastaldi hori Sorbonako zerbitzuek, betiko moldean, laster liburuz agerr-arazi baitzuten erran den izenbururarekin. Oraino hartan irakur daiteke hemen hitzez-hitz itzulirik emaiten den hau:

“Erran behar dautzuet bada, goiz huntan mintzo banitzazue, egun hautarik batez gauerdian hirian etxera ikastaldi hauk burura enitzan eta D.S.T.-ren (erresumaren zaintzeko polizia da) meneko egon nindadin jakin-arazia izan zitzatan manuairen beha egoiteaz eskandalekin axolatu enizalakotz dela! Jazartzalek uste ukan zezaketen oraino egun hartan Errepublikak 1940-ko joko berriz eginen zuela. Zuetarik batek ukan zuen beraz ene etxera gauaren erdian telefonatzeko zirtzilkeria eta D.S.T.-ren izenaren hartzeko xoxokeria, hunek ezpaitu, erran gabe doa, etxe hau gobernatzen. Uste ukan zezakeena jendeki bere erakasletarik batek ukanen zuela manamendu alde orotarik hoin behargabeari obeditzeko beldurkeria? Jostagai bat baizik etzelako baldinetan, egitera ausartzen zen orenak biziki ikustate gabekoa egiten zuen; eta mazo erabiltzale batzuek ni bezalako jender burua laster hauts zezauketelako esperanza, zuetarik batek uste ukan badu gizon libroer kormio olio izari gotor bat edan-araz ahalko zaueten ordua harendako ethorria zela azkenean, ezen badakigu hori zela kultura faxiztera sartzeko urratsa, haren telefonako deia goiztiarregia zen bederen. Buru-hausleak izanik ere, basakeria horren gatik, Unibersitateak abantzu oso-osoan badio *ez* kaporalixmoari eta jeneralixmoari ere. *Cedant arma togae*: gramatikari doakonaz politikari bezainbat behazuna betegina da...”

“Eta Erromako erran zahar hori Xinatarren zuhurtziari lotuz, *Cedant arma togae*, politika erromatarraren lege hori, politika xinatarren oinarria izan zen, eta Europatarrer leiendako Xina baten aurkitzeko miresmena eman ahal zauena. Orhoit zaitezte nola La Mothe le Vayer-ek miresten duen erresuma hortan “ofizio guziak” hain direla filosofoarenaren azpikoak, “nun armaden buruzagigoan ere, ezpaita /konfuzianoen/ alderdikorik baizik manuak emaiten dituztenik eta Milizia osoak haiek erraner jarrikitzea ohore baitu...”

Europako gogoak XVIII-garren mendean argituak zituen eta urtean zabaldua zaukun “Oriente filosofiko” horren erakaspenetan, hitz hauekin bururatu zaukun Etienne-k:

“Horrela *li* eta *k’bi*-ren, *T’ien* eta *Chang-ti*-ren arteko eztabadek Europa bazeramaten beti erraiteko on diren egia batzuetara: jeneralek behar dute botere zibilari obeditu; botere hau dutenak behar dira hoberenen artean hautatuak, eta gizarteko lerro aphalenetan jaiok balire ere. Atherabide bakar bat, ondorioz: etsaminak eta konkursoak. Zorion beraz zuen zertifikako, zuetarik ainitz eginen baitu, segur niz, kaporaler, jeneraler eta marexaler ere *ez* erranen ahal duten gizonak, marexalak eta etzandegietako marexalak ari direnean *ez* erran behar zauen moldean.”

*

Nahasmen horien guzien erdian, eta Lakanal-dik Sorbonako bidaia labur eta usuetan, urtean bi azken zertifikat delakoekin, literatura gomparatua eta atzerriko literatura (hizkuntza espainola nuen), Bordelen hasi lizenzia bururatua zen, eta izena emana orduan “Maîtrise” zioten unibersitateko heren maileko etsaminaren ondoko urtean egiteko. Greka doi-doi Uztarizko aphezekin hasirik, baina Baionako lizean jarraiki gabe, beha nindagon bertze ainitzekin noiz idekiko zen gobernuak zenbait urtez geroz hitzemaiten zuen “Lettres- modernes”-etako agregazionea, hau latinarekin nahi bada – eta huntan apur bat ari izana nintzan beti - eta atzerriko hizkuntza batekin egiten baita. Urtean bi athermaldi egin nituen, lehenbizikoa Lakanal-go zaintzale lagun batekin deliberaturik Viena-ra, musika eta musikalarien aberrira joatea aspaldidanik gogoan bainuen eta musikaz bi urte hetan axola gutiegi ukanik, eta bigarrena udan Espainiara.

Bazkoko lanartetako billetak harturik, han bertze lagun batek adixkide austriarrak ukanez haien ikustekotan ere, jorraila jadanik aitzinatzen ari urte hartan (etxean amari entzuna nuen erran zahar hau: “Bazko goiz baliz, martxo ezpaliz!”), negua Europako erdigune hartan ordukotz eztitzen hasia zelakoan Parisen egin zen bezala, “Arlberg-Orient-Express” izeneko treina hartu ginuen beraz. Paristik-Vienara etzen hogeita-bortz oren baino gutiago emaiten, iluntzera arratsaldean abiatu, gau osoa etzangietan ere luze, Suiza oso-oso gauaz iraganik, iratzartzean treina mendietan gora zoan, elhurren artetik, jadanik Austrian sartua. Vienara heldurik, orhoit niz lehenik han berean garari hurbil den Mariahilf karrika hartan izen bereko “Hotel Mariahilf”-ean jautsi ginela. Baina hura gure molsa ahulendako kharioegia zela ikusi eta, bizpahirur egunen buruko han hitzartuak ginituen jende berte ttipiago batera ereman ginituzten, hiri zaharrean, katedraletik ez urrun. Aroa Vianan etzen Parisko primaderan bezain ezti, haize mehe hotz batek jendea berehala hartzen baitzuen, eta gu jantzi arinegiekin joanak: bi egunen buruko gaitzeko zintzurko mina bildua nuen, sukarra, ohean egon behar egun bat edo bi, erremedioak galdeginik ondoko farmazian, errex izan zena zorionez frantzes baitzakiten.

Viena orduan gerlako armadek berriki utzia zuten, azkenik Errusiarrek aitzineko urtean uste dut, gure itzulietan hek zadukaten hiri alderdirano izan baiginen: abantzu hutsa zen oraino, eta berritzeko lanak hasten ari. Bazen ikusteko gauza ohargarriagorik, entzuteko ere. Bazko goiz osoan elizaz eliza ibili ginen, orotan mezak kantatuak, koralak, orkeztrak: hiri zaharreko eliza gothiko ttipi batean kantatzen zuten Mozart-en “Murru-xorien meza” delakoa, musikari ala kantari gutirekin hor; Jondoni Extebe-ko kathedralean bazen aldiz organoaren galerian orkeztra handia kantariekin, baina hango musika, edo berriegiz edo bertzela, etzizatan nahi bezain gustagarri iduritu, eta bi itzuli eginik jalgi ginen; berdin egin zen Karlskirch, aitzinean bi zutabe handi zizelkatu urrundik agerian dituen elizan. Ohargarri eta apur bat bitxi ere iduritu zizaukuna haren izena ahatzia dutan eliza bat izan zen: karrikarano entzun zaitkeen jende kantu bizkor batek beharria jorik, atheari behatu ginuen eta irakurri, ginakien aleman gutiarekin, “katholiko zaharren” eliza zela, zer ziren eta bazirela ere jakin gabe. Izkina batera sartu eta, hemengo elizetan bezalatsuko zeremonia bat iduritu zizatan bururatzen ari, jendea kantuz, adin batekoa gehinean, gizon baino emazte gehiago, kantuen laguntzeko organoaz bertze musikarik gabe, Europa-Erdi hortan gelditua zatekeen noizpaiteko erlisione errittoa.

Ortzirale sainduz delako Parisko adixkideak hitzartuak zauzkun lagunek bazkaltzera gomitatu ginituzten, bi gazte anai-arrebak eta ama, barne hotz eta trixtea, iduritu baitzizatan ere bazela oraino han aitzineko gerlaren ondorio zenbait. Bazkaria etzen biziki airosagoa izan, nahi ukan baitzaukuten eman Vienan, hiri aipamenez biziki katolikoa izana lehenago, ortzирale sainduz Vienatar sinestedunek, penitenziaz, egiten duten bazkari berezia: arraultze egosiak ziazerbekin. Gero arratsaldea airoskiago joan zen. Nexkato gaztea kantari ona zen menturaz bere ofizioz: bazuten, nolaz ez Vienan, pianoa, hartan nik lagunduz eman baitzituen ederki Schubert-en “Margarita bilginean” (“Marguerite au rouet”) eta bertze aire zenbait. Hitzhartu ginen ere biharamun arratseko Statsoper delakoan emaiten zuten Beethoven-en *Fidelio*-ra (ikusia ginuen, baina sartu gabe, lehen aldikotz Mozart-en *Zauberflaute* eta gero *Fidelio* emanak izan ziren “An der Wien” antzokia). Parisko egunkarietan irakurria zen operako sala aitzineko urtean idekia zutela osoki berriturik. Egia da sartzan berean balkoinen inguruak argitan, urre ‘ta xuriz phindarretan, begia joiten zuela eta xoratzen. Gure Vienatarrek leku merkeak hartuak zauzkuten, ikasle bezala agian (antzokia ezpazen bederen jadanik betea), baina tauladaren ikusteko eta kantarien entzuteko ezin hobeak: athe handitik sartu orduko han berean, jende multzo bat, lekua badeno, sarr-arazten da, jarlekurik gabe, bizpahirur mail zabaletan zutik egoiteko. Ene zintzurreko mina ez oraino joana, behar ukan nuen aldi bat baino gehiagotan lurtean jarri, nahiz batzu hala zauden; alta ikus ala entzungarria ezin hobeak izan, eta enetako, hain “beethovenixta”, bereziki, kantari lehena Elizabeth Schwartzkopf, orkeztraren buru Karl Boëhm.

Bigarren asteko aroa osoki aldatua zen, haize ephel bat, hemen hegoa bezalatsu, eta gure ikustaldiak iguzkitara bururatu ginituen, gure adixkide berri vienatarrek bidatuz. Prater ibilgune hain aipatuan bere errota handiarekin

bazen jende, haurren jostatzeko zirkaz ttipi batek emaiten zuen “Radetzky-ren urratsa”, Vienatarren herkatua bezalako zerbait baita delako “Danubio eder urdina” balzarekin. Hiritik urrunxago abiatuz, alde batetik behako bat eman Danubio ibai guti urdinari, itzuli bat egin Grinzing-eko ostatutetara “Viena-ko Oihana” dioten aldean, han ere dena soinu, kantu eta jantza, garagarno, edo, guk bezala, Hungariako “tokay” arno xuri hautekotik. Tokay-a hiriko ostatu batean jastatua ginuen jadanik, bazkariz edo auhariz eztakit, bai eta Hungariako gasna guri berezi bat, bixkotxa bezain hantua, horia, xarpoil usainez gozo bezain aberats.

Hiriaren bertze aldetik, tramway batekin heltzen da Austriako emperadorearen Schönbrunn-go (“Ithurreder” lizate euskaraz) jauregi ezagun hartara, ikuspegia, urrunxago parkean “lorieta”-rano iganik, hain atsegingarria baita. Begi-beharriak nahi bezala asebetek ginituen, baina, erran behar dena, molsak hustuxeak, Frantziako berriak ere ez hoberenak, Aljeriako gauzak gaizkiago joanki, gobernukoak haiekin, eta abiatzean uste baino egun bat edo bi lehenago itzuli ginen. Alta bidaia luzeagoa izan zen oraino: Arlberg-eko burdin-bidea elhur erauntsiek edo bertze zerbaitek mozturik, trenak itzuli luze bat egin behar ukan zuen Alemanian gaindi, han mugan berriz bidaiari guziek pasaportak erakutsiz, joaitan iragana ginuen Bâle-ko hirira heltzeko bertze bidez, eta handik, azkenean noizpait, burdinbidea atseginekin utzirik, Parisera.

*

Atzerriko literaturan, espāñoleko ikasketak etziren Sorbonan berean egiten, baina urrunxago haren menean den “Institut hispanique” delakoan. Han gertatu zen urte oroz bezala, hasi zela espāñoleko ikaslendado, uztail-agorritan, Leon-go hirian egiten ziren udako ikastaldietako izen emaiten. Frantziako aldetik buruzagi nagusia Pierre Fouché Sorbonan filologia frantzes eta erromaneko erakaslea zen, haren ondoan Montpellier-eko unibersitateko Flekniakowska espāñolekoa. Enintzan Fouché-ren ikastaldietan behin ere gertatua, filologia frantzesia jadanik Bordelen egin nuelakotz; bakarrik nakiena hau zen: omere bereziki gaixtoko gizona izan zaitekeela, eta, unibersitateko mailetan gora eta erakasle oso izanik ere, agregazionerik ez ukanik omen, bazioten bertze erakasle batzuez apur bat gutietsia zela, nahiz bere gaian jakintsun handi eta orotan ezaguna. Ikaslekide andana batek, gehienak espāñolekoak, ni bezala letra hutsetako bakar batzu ere, abantzu guziak hizkuntzan ari, neskato eta mutiko, Leon-go uda ikastaldira joaita deliberatu ginuen beraz (argazki batzuetan ikus gaitzke oraino, eta begitartez nor eta nungoak ziren atxiki badut, guti da izena zer zuten erran dezaketarik, eta zer bilakatu ziren gero badakitunik ez bat ere).

Ekhaineko etsaminak bururatu zireneko, Parisen eta Frantzian De Gaulle-ren gobernu jarria, bazen gutartean bat baino gehiago hats hartzera norapait, Espainian Franco azkar izanik ere, ihes egin nahi zuenik. Etxera itzuli bat egin eta, ezpaitzizatan han gauzak hobereanean iduritu, ez orduan ez gero Espainiatik goiti Parisera berriz itzultzeko gelditu nintzanean, Louis-le-Grand, Sorbonaren sahetsean Jondoni Jakobe karrika arte den Parisko lizera zaintzale

izendatua jakinik urriaren leheneko, Baionan batu nituen treinan Paristik jausten zirenak, Montpellier-ekoak bere aldetik eta bertze bidez Leon-en aurkitu baitziren. Espainiako treinek etzuten orduan Frantziakoek zalutasunik, eta gureak egiten zituen geldi-aldi luze batzu, Palenziako hirian bereziki: Irunen hartu ginuelarik, gaua jautsia orduko, betea zen jadanik, eta andereak ahalaz bagonetako berexkune hetsietan utzi ondoan, batzu egon ginen lo kuluxka zenbaiten egiten artebideko zolan ahal bezala etzanik.

Leon-go ikastaldiak baliagarri bezain gustagarri izan ziren, apur bat jostagarri ere, hemen ditutan argazki zenbaitek erakusten duten bezala. Bakoitzak aitzinetik ordainduak zituen egonaldiko gastu guziak. Etzangiak, eta eguneko atheraldi batzuetan ezpada jana ere, jendearen etxetan ziren, gu hetan hiruzpalaurka banakatuak, gizonak eta emazteak berex ezkondu bakar zenbait salbu, baina batzuek bertzer ikustaldiak errex. Hirur mutiko, ni eta bertze bi Montpellier-koak, gertatu ginen bi adineko emazten bizitegian, biak alhargun, jende gozoak eta aski ixilak, jantzi beltzetan, horrek gogoari eman baitzautan bazela etxe hartan ere, Viena-n bezala, gerlaren, hemen Espainiako gerla zibil, hogeit bat urte bururatua zela orduan, Franco-ren “gurutzada” izigarri haren hatz edo ondorio zerbait. Behar den moldean arthatu ginituzten. Ikastaldiak goizetan gehienik, atheraldiak arratsaldetan eta igandetan: horrela erakutsi zauzkuten Leonen berean diren ikustekoak, kathedrale gothikoa Frantziakoek moldean eraikia omen, ohargarriago Santo Domingoko eliza bere gopoil erromaniko XI edo XII-garren mendean margoztatuekin, Nabarrako eta bertze errege zenbait han ehortziak baitira, hetan Zantzo Handia Nabarrako errege ‘ta Espainia girixtino guziko “emperadore” izan zena. Xehetasun horiek han aphez batek erran bazauzkun ere (argazki batek erakusten du erhi bat margazkietara goiti guri mintzo, eta guziak inguruan haren erraner beha), gogoan enituen, erran behar da, batere atxiki, orduan gure herrialdetako ixtoriorik ezpaitzen ikastegietan aiphatzen, eta Sorbonan letretako lizenzian are gutiago...

Egun bat osoa hartu zen Gijon-go hiri, portu eta itsas-bazterrera itzuli baten egiteko, trein ttipi bitxi batean, alkiak orhoit nizanaz zurez, hertsu eta gogor, burdin bide mehe-mehe batean hara (Espainian ohikoak Frantzian baino zabalago zirelarik) aski emeki, oren andana batez, han doi-doi ahamen baten jateko astia, eta berriz gure treinarra. Uda minean iguzkitara egona, barnea sutan zuen, eta gure bagonean emazte bat ari zen españolez gora-gora erasian, zinez ahalgegarri zela, jendearen eritzeko eta khexatzeko “espes” egiten “zutela”: etzen ageri jende horiek nor zatezkeen, ala Renfe Espainiako burdinbide kompania ezpaitzuen aiphamen hoberena (ondoko urte batez, aldi hortan Barzelonatik Parisera abian, treinak ezin gehiago luzatu zuen, eta bazen han Italiar bat osoki khexu ere, “dizgraziato!” ziola bere erdaran treinetako gizon kaxketadun bati), ala Franco-ren gobernua, hura baitzen azkenean orenen buru.

Leon-go ikastaldien hesteko besta handi bat egiten zen. Arratsaldean guziak bildu ginituzten unibersitateko sala zabal batera, mahiburuan Oviedo-ko unibersitateko “erretorea” (Espainian hala izendatzen baitira unibersitatetako buruzagiak), haren inguruan erakasle guziak, salan aitzineko

jarlekuak oro hiriko jende andana batek tinki-tinkia hartuak, aphez eta serora andana pollita (guziak orduan bere sotana, zaia luze 'ta "kornet"-ez jantziak) elgarren ondoan guneka, gu ikasle guziak gibelean, nihaur azken lerro batean udako jantzi arin batzu soinean, ospe ofizial hori guzia izanen zela buruari batere ez emanik. Ikasletan lan hoberen egilek ukan zituzten erretorearen eskutik diploma batzu, eta egia erran nihaurek ere idatzaldi espāñoleko bat, izena eman orduko haren hartzera joaiten baitzen sala guzia iraganez erretorea eta erakasleak han zauden tauladarano.

Fouché-k eman zuen orduan, jende guziaren aitzinean, hitzaldi bat ikastaldi moldean. Gaia Erdi-Aroko literatura zaharreko "jestu kantuak" deritzotenen bersuak, oro, neurtitzetan ala ez, luzetasunez hain ezberdin baina guziak aire berean nola kanta zuen, aspaldidanik eta gero ere ainitz eztabadatu dena. Gai hori nola zabaldu eta argitu zuen ezpadut orai xeheki gogoan, hau atxiki dut alta, ohargarri eta irrigarri iduritu baitzizaukun batzuer, jakinez, egia ala ez, Fouché sinestegabea zela eta ez erlisionearen aldekoa: erran zuen bazirela elizan oraino kantatzen ziren molde bereko bersu luzetasunez ezperdinak, salmoak deritzeenak bereziki, baina guziak aire berean kantatzen. Eta horren erakusteko, han ziren aphez eta serora guzien aitzinean, hauk apur bat ustegabetuak uste dut, mintzo erlastu batekin kantuz hasten da apheza aldarean iduri: "Magnificat, magnificat...", eta aitzina, labur horren ondotik bigarren bersu luze hura ("Quia respexit humilitatem ancillæ suæ...") eta oraino bizpahirur. Eztakit ere *Errolanen kantu* ala Espainiako *Romancero*-tik bersu zenbait eman zuenez, baina itxura baluke.

Arratseko hango ikaslek bere jantzi beltz xingoladun bitxi eta gitarrekin ikusgarri ederra antolatua zuten, eta guk ere ahal ginuena. Alta Leondarrek egina zaukuten ongi-ethorri eta bizi molde onaren eskerrez egin zuen hitzaldian, gure buruzagi-orde Flekniakowska Montepellier-ekoa behar baino gehiago desenkusatu zela iduritzen zata, "pobre de nosotros!" ziola. Ezen egun batez deliberatu zen zer ikusgarri emanen ginuen gure aldetik: nextato gazte batek pianoan zerbait joren zuen, aski polliki egin zuena, eta espāñoleko lizenzia bururatua zuen batek eta nihaurek Fouché-rekin zer egin deliberaturik, biziki elhaide errexa aurkitu baiginuen, besoz-beso hartzen ginituela elgarrekin mintzatzeko eta gauzen antolatzeko, bere emaztea (bigarrena zuela zioten, bera baino hogeitaz bederen gazteagoa) gibeletik nextato batzuekin, egin ginuen Frantziako probinzietako kantu xoil batzu emanen ginituela. Hor izan zen ene lana: kantuak elgarrekin hautaturik, baziren Ipharreko erdaran "Mon p'tit Quinquin!", Probenzakoa "Farandola", euskarazko bat ere, "Adios ene maitea" uste dut, eta bertze, orotara borz-pasei. Eni izan zitzatan hor, ikasle batek edo bertzeak bersu batzu gogoz baitzazkien, musikaren antolatzea bizpahirur bozetan, nextatoek bat edo bi, mutikoek bat azpikoa, errepikapen guzien egitea eta guziaren buru izaita: argazkietan hor gira denak, eremanak ginituen igandeko jantzi aphainenetan, ahal den gogo hoberenean ari... Handik hara Leonen ziren ikasle lagunetarik guti edo batere eztut aurkitu. "Maîtrise"-ko urtean etzen espāñolik egiten, Letretako agregazionearen lantzean gero hetarik nextato bakar bat dut artetan ikusi eta elhekatu. Fouché-rekin aldi bakar gertatu niz ere geroztik Sorbonako estaietara

igaiteko baten barnean, elgar agurtzean gelditu baiginen Leongo egonaldiaz doidoia hitz batekin. Alta errana zautan euskaraz xehetasun batzu geldeginen zauztala: aldi bat izanik haren ikastaldian, ikusi nuen anfitheatro handi bat ikaslez mukurru betea, enintzan berriz itzuli, bertze egitekorik baitzen ere.

*

5. “Louis-le-Grand” 1958-tik 1961-era

1958-ko urriko sartzean zaintzale izendatua izanik Louis-le-Grand-en, Parisko Auzo Latinaren erdi-erdian aurkitu niz, Frantzia osoan aipamen hoberenekoan artean lehenbizikoa duen ikastetxean. Sorbonara atletik athera bi urratsez joaiten da, Jondoki Jakobe karrika aldean bertze zuzen iragan eta. Ondo-ondoan ditu, azpi aldean “Eskolen karrika” diotenera idekia, XVI-garren mendean theologiako fakultateari ihardesteko egin zen “Collège de France” aiphatua; gainaldean, karrika ttipi bat artean, zuzenbideko fakultatea. Beherago, Sorbonako athe handien aitzinean, plaza ttipi bat hartzen duen baratze baten izkinan aurkitzen da karrika bazterrean Bordeleko unibersitate (orai erakustoki bilakatua) zaharreko sartzean bezala, Montaigne-ren gizaiduri bat; han gerlako jantzietan etzana zelarik, hemen jarririk dago gogoetan, hiriko jantzietan; azpiko oinarrian irakurtzen da hizki handitan zizelkatua *Entsegu*-etan Paris hiri nagusiaz egiten duen laudorioa.

Louis-le-Grand-en zaintzale egonik 1961-ko udarano, gero han berean erakasle-ordain izendatu ninduten. Leku hori atxiki dut, armadako zerbitzua artean eginik, agregazionera ari ziren “sursis”-dunak bezala berant, Tarben lehenik eta gero Tunisian, urte bereko hazarotik 1963-ko ostarorano, hauste oso eta luze horren ondotik, ororen buruan, agregazionera, hirugarren entseguan, 1964-an heldu arteo.

1958-ko urritik hasiz 1959-ko ikasturtea hartu zuen “Maîtrise” agregazionera sartzeko beharrezkoa zen etsaminak. Hortan "mémoire" dioten idazkiko nahi nuen literatura eta musika batzen zituen gai bat. Lan horren buru izaitea onhartua zuen R. Moreau Sorbonako erakaslearen aholkuz hautatu nuen “Musika Proust-en *Aro galduaren bila* elhaberrian”. Jakina den bezala hain du literaturako lan gotor hortan musikak leku handia hartzen, nun gaia errex berexia baitzen eta aldi berean osoki ene gostura hautatua. Lan aski luze hori bururatu zenean Moreau jaunak ikhertu zuen eta gostura solastatzeko hitzartu ginen, Sorbonari hurbil-hurbila, "Eskoletako karrika" deitzen deneko ostatu batera. Uste dut ene idazkia etzizakola hain gaizki iduritu, apur bat arin behar bada (eta gaiaren zabaltasunari behatuz hala zen dudarik gabe), baina estiloaren aldetik hatzeman zaukon “un joli brin de plume” (euskaraz itzuliz “luma izpi pollit bat”...), eta gustatu. Lan horrek galdegiten zuen musikako teoriari eta ixtorioari hurbilagotik behatzea. Luxembourg-eko baratze ederraren haraindian zen “Edergintzako Institut” delakoan egiten zen orduan “Musikaren ixtorioko zertificat” Sorbonakoa. Nahiz etzizatan lizenzako etsamina osagailu hori batera baliagarri ez urte hartako ez ondoko agregazioneko, ikastaldi osoa egin nuen han, urte batzu lehenago Ch.

Lebout Donibane-Lohizungo organixtarekin harmonian hasia nuenaren jarraikitze eta barnatzeko gogoan. Bi erakasle ziren: buru Jacques Chaillet (urteak ondoan Parisera itzuli batez urrundik ikusi dut San Migel plazako ondoan den jandegi alzarar ezagun batera sartzen), eta haren lagun Weber anderea; ikasle gehienak edo ni salbu guziak bigarren maileko musikako erakaskuntzara ari, zenbait jadanik musika egile (nihaurek, artetik erran behar bada, zati bat edo bertzeren moldatzen hasia banintzan harmoniako lanetan ari nintzalarik, abiadura hori eginik musika egiteko xedea utzixea nuen ordukotz).

Delako “Maîtrise” hura ukan orduko, egiten zen “stage d’agrégation” zeritzona: erakasle bat emaiten du erretoreak eta haren ikastaldietan egon behar da ilabete oso batez, haren laguntzarekin eta gerizan lan egin, erakaskuntzako entsegu batzuetan bigarren maileko ikaslekin (Louis-le-Grand-en ikasle gehienak baxo ondoan eskola handi eta “normal”-etara ari baziren, bazen ere “lize ttipia” bigarren maileko hirur urte handienekin, bigarrena, lehena eta filosofia), hauen lanen zuzentze batzuetan ere. Hautatu zautaten erakaslea Lecarme zen, gizon serio gozo bat, eta, enekin han ziren bertze bi lagunekin (batek, Ulm karrikako Eskola Normalean sartua, agregazionea lehen aldian berean errex ukan zuen), gauzak ezin hobeki joan ziren harekin.

Zaintzale ala erakasle-ordain, guziak han ikaskuntzako hein beretara helduak dira, andana bat ni bezala agregazioneari buruz ari, halako lagundia gogo oneko bat moldatzen baita ororen artean, jin berriak berehala barne. Usu gertatzen gira elgarrekin kafe edo bertze edari zenbaiten hartzen, batzuetan harekin gose denean ahamen bat, huntaz eta hortaz solasean (politikako gertakarietan usu), erakaslen salara bilduak, ikastaldietako orenen artetik, eta gurekin batean erakaskuntzako kargu osoak dituztenetarik andana bat ere (bada hetan izen ezagunik, filosofian, letretan, ixtorioan, ala berdin matematikan eta zientzietan, agregazionedunak guziak, batzu doktoreak). Barneko zaintzaleak - hala egon niz 1958 ondarretik 1961-ean erakasle-ordaingoa ukan arteo - gaua ikaslen etzandegien zain iraganez hirurzpalauek gauez astean, bizi dira lize guzietan “pionville” deitzen den bizitegian, gambara lerroa barnebidet baten bi aldetarik, eraikuntzaren gain-gainean, batzuen leihotarik Parisko hegaztegi guziak urrunera agerian, bertzenetarik hurbilago hango berekoak, XVI-garren mendeko ezkilategi ttipi batzuekin. XVII-garren mendean, “collège Louis-le-Grand” izenarekin, jesuisten ikastetxe omen handikoa izana zen eta bi mende berantago ikastetxe publiko bilakaturik aiphamen hori atxiki du. Barnean hesten dituen bi gortek ukanak zituzten lehenago han ikasle ibiliak ziren idazle handi batzuen izenak: baxodun handienak, zabalena, erdi-erdian, ikastaldietako salak inguruan bi estaietan, hirur eta laugarrenetan etzandegiak, “Victor Hugo”-rena, baxora ari direnen ttipienak “Molière”-rena.

*

Nor ginen eta zertan ari? Guziak hemen aipatu eta izenak osoan eman gabe, zaintzaletan batzu elhaideago ukan ditut. Abantzu oro Parisera ni

bezala probinziatik jinak dira: Ba. “ttipia” giniona erdaraz, mathematekalaria, anaiari Ba. “zaharra” baiginion berdin, hau letretan erakasle ordukotz bertze ikastegi batean eta ni bezala “Lettres modernes”-etako agregazionearen beha (Normandiako unibersitate batean eremanak ditu kargua eta bizia), Limoges hiriko inguruetarik Parisera iganak; De. espāñoleko lizenziaduna, aita hurbil-hurbila Saint-Louis lizeko zaintzale nagusi: hau gizon bizi bat, ixtripuz ala gerlan okertua, Alemaner ihardokitzale izanik Gers Gaskoiniako departamendutik Parisera aldatua; athea eta komunista aithortua baitzen, irriz usu erran dauku nola, Auch-ko hiria Alemanek hustu eta, zeremonia ofizial zenbaitera joateko hango arxapezpikuarekin, biek besoz-beso jautsi zuten jendearen erdian karrika handia; Dub. edergintzetako “Beaux-Arts”-etan marrazki eta margazki ikasten, Montauban hiriarri hurbil den herrixka batekoa (ondoko urtean lanarte batez beribil “laurzaldizkoa”, 4 CV, bazuen M. J.-ekin bere etxera ereman ginituen bizpahirur egunendako), motozikleta gorri handi batean itzuli bat baino gehiago egiten baitzuen; Dug. “zaharra” ixtorioan, ordukotz ezkondua, anaia gazte bat bazuen ere zineman, berantago filma batzuek ezagun-arazia dutena: familia judio batekoak izanez aitamak Alemanian hilak zituzten eta berak umezurtz geldituak; R. P. filosofiako doktoragora ari zen, mutiko luze hits bat ethorkiz katalana: Françoise Sagan-en *Bonjour tristesse* agertu zelarik, *Les temps modernes* agerkariak emana zuen, eta urgulu zenbaitekin erakusten zuen berak, arrazoinekin zuen adinean, haren artikulu bat laudorioz hantua; ikasketak bururaturik Sueda-ra joan nahi ukan zuen.

Baziren erakasle-ordain batzu adinean jadanik aitzinatuak, eta uste dut gehienak han berean gelditu direla laneko dembora guzian, ezpaitzen Louis-le-Grand errex uzten, ez eta Paris ere bizipidea aski ona zen ber, eta hango lanetik kampo nahi zen bezenbat ikastaldi berezi ukanki, edo hango bereko ikasler, edo hiriko hainbertze ikastegi “pribatu”-etan (nihauri ere 1963-64-etan gertatu zautan bezala). Bo. Gers-koa hura ere, adineko gizona eta botoin xiloan ohorezko xingola gorriarekin, Alemaner ihardokitzalen buru izanik, ephe labur batez Gers-ko prefet izendaturik izana, gero bere emaztearekin erakaskuntzako karguetan sartzeko. Mi. zen zaharrena, jadanik erretretara hurbildua, sortzez eta izenez Iugozlabiarra zen, begitakoekilako gizon ezti bat, behin baino gehiagotan erran baitauta, Frantziara herriz aldaturik ezkondua baitzen, emaztea Euskalduna zuela, behin ere berekin hara ekharri gabe alta. Lehenbizian han zen oraino Mex. Geografia edo lurjakintzan ari, sortzez Frantzia-Iphartarra; gerla aitzineko beribil zahar “Torpedo trèfle” batean zabilan, eta emaztegeia, Errepublikako ofizioetako familia handi batekoa, han egin zuen. Batzuetan biak gurekin jiten ziren, Ba., De., eta bertze zenbait, Dub. bere moto gorrian (eta gehienetan hark eremaiten ninduen), zaldiz ibiltzera Saint-Rémy-lès-Chevreuse-erano. Agregaziona eginik laster joan zen eta berantago deputatu eta minixtro egona da.

M. J. ethorkiz Sedan hirikoa, filosofiako agregazioneari ari zen J. B. bezala, ukaitera heldu ahal izan gabe alta eta hortako entsegu jarraikirik egin ere gabe, behin Parisko bertze lize bateko zaintzale-nagusigoa ukanez geroz. Han bururatu du, gazte oraino, bizi laburregia, egia da zigarreta pipatzale azkarra zela. Uda hartan, Espainiaren ikusteko guraz, bere “laur zaldikoan” Ozaizerano jautsi

zen, eta hemendik itzuli bat egin ginuen Espainiako aldera, Iruñen gaindi Mediterrane bazterrera jautsiz Barzelonarano (bi izar bazituen hotel batean gelditurik gau bateko, zimitzak ohetan lotu zizauzkun, eta goizeko oren batean berean utzi behar ukan ginuen bertze norapait abiatzeko), eta handik Balenziarano.

Louis-le-Grand-en bazen, ikastetxe eta bertze landegi gehienetan bezala, alderdi komunixteko “karta” zutenen “zelula” zioten bilkura. Han edo berantago Nizan bere “zeluletako” bilkura horietara usu gomitatu naute lankide komunixtek. Baina ezpaitut behin ere sinetsi “ontasun guzien zozializatzeak”, erran nahi da Estatuaren meneko eta jabego oso eta bakarrean ezartzeak, orori zoriona ekhar zezokeela, hori baita oro har komunixmo politikoaren oinarri bakarra, eztut uste ukan gomitari erantzun behar nuela eta eztut nehoiz egin, lagun komunixtetan adixkide egiazkoak ukanik ere. Eztabada “gorria” zen orduan, berrikari eta agerkari ezkertiarretan, hea ideologia zozialixta arrazoinez argitu eta berritu behar zenez, Stalin eta haren ondokoak behar zen bezala salatu, ala ez. Hala zen ere iduriz gure ikastetxeko zelulan. Egun batez ene gambaran M. J.-ekin solasean ari nintzan, athean jo zelarik: gure zaintzale lagun aitzinean aipatuetarik hirur ziren, “zelularen” orde, ene aitzinean batere gorde gabe (hain zen elgarrekin ginuen laguntasuna egiazkoa, holakorik guti gertatu baita uste dutanaz), M. J.-ri galdez, ezpaitzen agian hango bilzarretara zenbait dembora hetan hurbiltzen, eta PCF Frantziako alderdi komunixtaren gogamen eta politikaren khitzikan agerian ari baitzen komunixta “intelektualetan” ainitzen moldean, alderdi komunixtaren sailean egon nahi zuenez, hunen erakaspen politiko edo “ideologia” osoa onhartuz eta hari jarraikiz, bere khitzikak ukatuz, ala alderditik berexi. M. J.-ek ihardetsi zuen, batere khexatu gabe, filosofo bezala, politikaren, politikarien edo nahi den gauzaren aztertze, komunixta guziak barne, gogoan libro eta arrazoinkatzea oso atxiki nahi zituela. Horra nun eta nola M. J. haizatua izan zen alderdi komunixtetik. M. J. etzen hortakotz ezkerreko alderditik batere urrundu, eta bi urte berantago gertatuko gira J.-B. eta bertze lagun batzuekin “Zozialixten alderdi batua” egin zenean horren lehenbiziko bilkuran. Aipamen bat ukana du zenbait urte berantago (ordukotz Paristik urrundua nintzan), W. Reich-en liburu batzuen itzulpena alemanetik frantzesera eginik eta lehen aldikotz argiraturik.

Auzoko ikastetxetako lagun batzuekin, edo Henri-IV edo Saint-Louis edo bertzetarik, usu biltzen gira Sorbona inguruko edandegi bat edo bertzera: “Café de la Sorbonne” delakoa izen bereko plazan dugu egun orotako bilgune ohituena, bekanago asti denean urrunxago joanez, emazte adineko batek Saint-Etienne-du-Mont elizaren beheko aldean, “Montagne Sainte Geneviève”-ko karrikaren izkinan atxikitzen duena. Huntara hurbilagoz Henri IV-etik jiten direnetan zen “VdB” giniona, izenaren laburpenez. Geografian ari zen, eta berantago Paris utzirik, J.-B.-ez bertzalde, aurkitu ahal ukan dutan hango lagunetarik bakarra izan da. Nizako unibersitatara joana zen bere emazte (marrazki erakaslea) eta bi haurrekin, han bizitegiz luzaz auzo izan baigira Cimiez-ko mendixkan, hura, ezkontza hautsirik, Lyon-era aldatu baino lehen. Br. aldiz, agregazionera heldu gabe uste dut, Paristarra, han berean gelditu zen, eta liburu argiratzeko etxe bat ukan baitu geroztik, aiphatua izan da eta batzuetan ikusi da ere

telebixtan mintzatzen. Z. ethorkiz Errusoa, filosofiako ikasketetan ari zen ere, mutiko ttipi mehar bat beti zerbait mirazko egintza gogoan eta mihian, ala ezagutzen zituen nexkatoez berak nahigabetan maitatua ziola, ala bizipide berri bati lotzeko nahikarian, ezpaitzuen diplomaduna izanik ere erakaskuntzako sail ofizialean sartu nahi; azkenik Sceaux-ko hirian “villa” eder huts bat alokatuz, ikastetxe pribatu bat hartan moldatu zuen. Gutartean zuzenbidean ari ziren bakarretan, X., zenbait urte berantago 1964-an Edgar Faure politikari “radikal” eta ordukotz adinekoarekin batean dretxoko agregazionea ukanik, hark gazterik, Genebako unibersitatean hautatu zuten, handik mintzatzen noizpait gero ikusi baita telebixtan.

Orduko lagun guzien artean gehienik eta luzaz ikusi eta elhekatu dutana, Parisen izan nizano eta gero hogeit bat urtez hurbil, Avignon-go ondoan Villes-sur-Auzon-en etxe berri bat egin zutelarik, Nizatik etxera biderdi egiteko han usu gelditu bainiz egun bat edo biendako, hanbat aldiz ikusi dutan J. B. filosofoa izana da. M. J.-ekin adixkide handi zen, biak komunixtetan apur bat egonik, urte hetan hainbertze “intelektual” bezala, ordukotz alderditik baztertuak. Urte zenbaitetako lagungoa “ofizialdua” zuen urte hetan, J., sortzez Meaux ondoko herrixka batean laboretxeko alaba (Berry-ko gasna hoberenetik egiten zuten), “Hôtel-Dieu”-an erizain zenarekin ezkonduz. Ezkontegunean borzkarren arrondizamenduko herriko-etxean lekukoak gutarik biga zituen J. B.-ek, eta J.ek bere bi ahizpak. Handik landa, Saint-Germain-des-Près-ko ostatu “Le Flore” hain ezagunera zerbaiten edatera, egiten dugun lagun multzo ttipia hek gomitaturiek, eztei orde, hara jautsi gira guziak oinez: Soufflot karrikatik abiatuz zeharka Luxembourg-eko baratze ‘ta Odeon-go antzoki bazterretik beheiti, ezta hain urrun.

1964-ko udan, nik armadako zerbitzua eginik eta agregazionea uztailean ukanik, Orzaizera gomitatu nituen eta agorrila gure etxean ereman zuten (nahiz etxea orduan lanetan eta antolatzen ari) bere S. alabarekin. J.-B.-ek, izpiritu handikoa eta bere gaian zinezko jakintsun izanik ere (zientzetako filosofiaren ixtorioa zuen), etzuen ukan ahala filosofiako agregazione osoa. Idazkian beti errex onhartua izan eta, ahozko etsamina bietan huts egina zuen. Jitez apur bat herabea eta hetsia, osagarritz aski ahula izanez betidanik, etsaminatzalez betea izaiten zen konkursoko mahiaren aitzinean behar bezala eta luzaz mintzatzeko (zenbait aldiz bazen epaimahian hamar bat jende, eta filosofiako “jury” hura, Bachelard anderea buru, delako Gaston B. omen handikoaren alaba, ideologiako alderditasunez, eta politikakoaz ere, bereziki garratza zela zioten), ahalak joaiten zizazkon. Hortakotz, agregazionean hartzen direnen multzoa zenbakiz hetsia baita, zaluagoek, ez beti hoberenek, aitzinatzen zuten. Horrela “bi-admissible” lerro bereziarekin gelditurik, baina dotoragoa eginik, zenbait urteren buruko CNRS-ean sartua zen eta ukana zuen ikhertzetako buruzagitza bat, zientzetako filosofian (thesia Hobbes filosofo alemanaz egina zuen, agertu dituen bertze lanen artean). Bizia Paris eta Villes-sur-Auzon-en, Probenzako mahastien erdian egina zuten etxearen artean treinez bidaiari eremana du geroztik (beribila bereziki hastio zuen, eta etzuen berak ibiltzen), erretretaz azkenean guti gozaturik zorigaitzez.

*

Parisen bizia beti gertakariz ala ikusgarriz aberatsa baldin bada, hala zen ere urte hetan. Politika eta ikusgarria aski bitxiki elgarri lotu ziren Kruxtxef, Stalin gaitzaren salatzalea, ainitzen ustez sortaldeko erresumetako komunismoaren berritzalea – nahiz Hungarian eta gero bertze erresuma batzuetan gertatu ziren jazarraldiak bortizki gaztigatu dituen - Parisera ikustaldi ofizialez ethorri zenean. De Gaulle-ek eta biek beribil handi ideki batean Champs-Élysées-etako ibilbide miragarria Triunfako Arkura buruz igan zutelarik, eguraldi ederren batez, bandera gorriak (Errusia komunixtekoak) eta hirur koloretakoak aldizka hagen puntan haizera jantzan, jendea hoin ikusgarri bereziko bi aldetan tinki metatua, gehienak (Parisen eta ondoan ziren komunixta ainitzak bereziki) esku zartaka, ikusteak zinez balio zuen.

Gertakari horren inguruan Paris eta Mozturen artean egin ziren harremanetan, Parisera ethorri zen Bolxoi antzokiko eta orduan gai hortan munduan den omen handiena zuen dantzaritaldea. Operan eman zuten Txaikofzuren *Beltxargen aintzira* (“Lac des cygnes”) osoa. Antzoki hortan aski usu bainindabilan orduan (Mozart, Beethoven-en *Fidelio*, Berlioz-en eta R. Strauss-en operak, Gluck-enak emaiten zirenean ezpaldin banituen huts egiten, operako musika gehiena guti laket izana zata beti), harat eremanak nituen J. B. senar-emazteak, M. F. eta bertze batzu. Ezpainen ere jantzako ikusgarrian batere ezagunak ala hain guti, aho batez miretsi zen jantzari multzo handiaren urrats, piko, jestu ala jauzietako berdin eta batasun hain betegina, eta Parisen Operako orkestra hoberenatarik orduan orai bezala. Urte hetan eman zen Strauss-en *Salomé*, biziki ohargarri iduritu zizatana: Jeanne Rhodes andere eder mintzo lodi azkar batekoa zen kantari lehena, “Salomé” errege Herodesen emaztearen alaba, “zazpi oihaletako” jantza hura zinez miresgarriki emaiten zuen. Parisera arteo, opera guti nuen ikusia, Baionan 1952-an edo 53-an Gounod-en *Faust* biziki balditurik utzi ninduen, lehentasunaz musika eta ikusgarri molde hortarako ukan dutan ixuriaz baino gehiago, eta Bordeleko antzoki miragarrian Wagner-en *Parsifal*, E. Ludwig orkestraren buru, bi orenetan hasirik zazpietarano arratsalde oso bat musika eta kantu, Parisen ere atseginekin ikusi dutan Wagner-en opera bakarra. Baina musika sinfonikora biziki ixuriago nintzan eta hala gelditu. Usu joaiten zen “Concerts du Conservatoire” izeneko orkestraren entzutera, orduan Parisko hoberena, edo entzunkizun handira igande arratsaldetan, edo, gozagariago zizatan (eta merkeago ere!) ebiakoitz goizetan igandeko horren azken errepikapenera.

De Gaulle-ek gorbenura heldu eta, eskundarren ustez, “Aljeria frantzes” hitzemana zuen, eta hartako zuten ere hautatua, Errepublikaren hausteko irriskutan. 1958-ko “Je vous ai compris” hura gogoan atxikia zuten. Nahi zuenak berehala entzuna zuen bizkitartean bakera buruz ari zela, azpiz bada azpiz lehenik, gero ageri-agerian “autodétermination” hitzaz baliatuz. Ondorioz Aljeran gauzak etzoazin hobeki, eta azkenean Salan paraxutitzen jenerala bertze aitzindaririkide handi batzuekin jazarraldira bapatez abiatu zen: Korzika jazarr-arazirik, erresuman sartzeraz zoazin omen, airekoekin Parisko aireportuez jabetzeko

eta gobernuaren aurdikitzeko. Gaua eroria, entzun zen Debré lehen minixtroa telebixta eta irratietan jendeari – etzen orduan eskunik ez ezkerrik aiphu - hel egiten, apur bat irriegangarriki minixtro eskundar horren ahoan (kargua utzi zuen zenbait ilabete berantago bakeko antolamenduak zinez hasi zirenean, De Gaulle-ren ganik urrundu gabe alta), ezpaitugu geroztik argiki jakin zinez ala alegiaz (zer egin zaitekeen harmarik gabe harmadunen aitzinean?), aireportu horietako bidera abia zadin jazartuen geldi-araztera “zaldiz, oinez ala beribilez” (“à pied, à cheval, en voiture...”).

Hamekak inguruan, Louis-le-Grand-en ikasle guziak lokhartuak, eta nihaur handienen etzandegiaren zain, etzatera abian nintzan, berri horrekin lagun bat jin zizatarik ikasletan adituenetarik zenbait, oro hogeitaz goitikoak eta “Eskola handietako” konkursotakoak baitziren, iratzarri behar zela zer gerta ere. Hala eginik, bertze lagun batek hartu zuen ene lekua, eta “scooter” batekin izan ginen goizeko oren batean Parisen itzuli baten egiten: iduriz guzia lo zagon eta ixil, karriketari nehor ez, minixtrotegi eta gambaren aitzinean hala ere armadako tank batzu bere kanoi luzekin ixil-ixila geldituak... Ondoriorik etzuen ukan, De Gaulle-ek, bera jeneral izanki eta ezin gehiago gaitzitua, “jeneralen laurnazko bat” (“un quarteron de généraux”), gobernuaz jabetzera lagunduak zuten hek berak, bortizki salatu behar ukan zuen. Aljerian zen “contingent”-eko soldado aldeari hel egin zen irratietarik, eta jazarraldiak berehala ophor egin. OAS izenaz ezagutu izan den multzoak legeari uko egin zuen alta, hetan armadako aitzindari andana bat eta eskun muturrekoak, De Gaulle bera ondoko urtean lehergailu bat bidean ezarririk hil nahi ukan baitzuten. Ukaldiak huts egin zuen hor ere, eta 1962-ko hastapenean (De Gaulle-ren erreferendum bati baia eman daukotan aldi bakarra, orduan nihaur ere armadan, gero erranen dutan bezala), Aljeria, gerla hilgarri bezain luze ‘ta debaldekoa bururaturik, bere gain jarriko da azkenean. Ezkinen alta oraino hortara helduak.

Arratsetan usu auhal ondo ala aitzin, asti den ber eta Parisen eman ditutan urte horietan, hirurzpalauren lagun jausten gira Saint-Séverin karrikarano, orduan ezpaitzen orai den bezala “turixten” biltzeko edozein moldetako saldegi eta oxtatuxkaz betea, baina hango antzoki ttipi eta zinemako salez bertzalde, arratsean berant idekirik egoiten baitzen *La Joie de lire* izeneko liburu saldegia. Izen hori gerla demboran jadanik ezaguna zen saldegitik atxikia zuen hortan urte guti lehenago jarria zen jabeak, lehenik Monsieur-le-Prince karrikan ezarria zuenetik horrara aldaturik: gehienetan jabe horren izenetik erraiten ginakon “Librairie Maspero” edo xoilki “chez Maspero”. Bazabilan han ainitz ezkertiar eta komunixta, jabea bera ephe guti batez alderdi hortan egonik alde batetik, baina gehiago Aljeriako gerlari kontra egiten zuten guzien bilgune bat bezala baitzen, gerla hori gerla zela aithortu nahi etzuen gobernuarekin ardura aharran eta auzitan, hortaz egiten ziren liburu eta agerkari guzien errex irakurtzeko eta ukaiteko leku hoberena Parisen, nahiz orotako liburu eta bereziki filosofian edo literaturan agertzen zirenetarik bazen nahikoa.

Louis-le-Grand-eko jandegian bazkari auhariak, han egiten ditugunean, eztabada bizian joaiten dira. Gehienak “l’appel des 121” delakoari jarraikiak ginazkon. Debré minixtroak sortuak zituen *harki* delako soldado aljeriar

Frantziaren aldekoak aintzek bezala biziki gaizki ikusten ginituen orduan eta gero, ezin gaizkiago gertatu baitira bakea egin zenean eta ondotik ere berrogei urtez goiti oraino. Bada hala ere gutartean aski gogamen ezperdin, Aljeriaz, gerlaz, gobernuaz ala politikako bertze gaiez luzaz arrazoinkatzeko. Egun batez ethorri zaiku, bere armadako egonaldia bururaturik (ala “permisonez”?), hara deitua izan aitzin gutarik batzuen lankide izana zen D. nizatarra, ordukotz geografiako agregazionea ukanik, armadan aitzindarietako “lotenent-orde” lerrora heldua (*Lieutenant en Algérie* J.-J. Servan-Shreiber-en liburuak harrabots handia egina zuen gerla hori salatuz). Joan aitzin ezkerrekoa izana baldin bazen, hango propagandak osoki bildua zuen. Hasten zaiku sinets-arazi nahiz zinez armada zela Aljerian nagusi, “fellagha” erahiltzaleak garhaituak, laster Frantziako legearen azpiratuak izanen direla, eta hala behar dutela ere. Orhoit niz aitzinatzen zauzkun arrazoin guziak aski bortizki aurdiki ginazkola, eztabada horietan trebatuak baiginen, hala nola nun, bazkaria bururatu orduko, armadak orduan eta berantago ere 1962-eko bakerano aitzinatzen zituen gogoetetan apur bat durduzatua gertatu baitzen, eta azkenean osoki aldatua gero jakin zen bezala (hura ere Nizako unibersitatean zen urte zenbait berantago hiri hartara izendatua izan nintzalarik, baina gazterik hil erretretara hurbildu ere gabe).

*

Aste ondarretan, berdin noiztenka erditan, joaiten da bazkariz, Sorbonako eta ondoko ikastegietago erakasle aintz bezala, auzoko ostatu batzuetara. Eguerditan jende aintz bada Monsieur-le-Prince karrikako “Polidor” izenekoan, jateko sala handia baita eta jateko ona aski merke emaiten (orai ere omen), etxekanderea, emazte azkar arteko bat, begitako gotor batzuekin paperra eskuan mahiz mahi inguruka jangaien hartzen. Usuago goaz gu auhariz, ikastaldi ala bertze lanez artekatuak ezpagira, orduak duen errextasunaren gatik. Jateko onaren maitale giren batzuek baditugu, karioegira jo gabe, han hurbil, auhaltzeko gure mahi hautetsiak. Hetara joaiten da asteen behin bederen beti, batzuetan bizpahirur aldiz gure molsa ahulxkoek iharduk dezaten: Saint-Germain-go merkatu sahetsean “Zurgingen” izena duenera (“Les charpentiers”), estai-azpiko jandegira jausten da mailetan itzulikatuz haragi eta behiki hoberenetik jateko; batzuetan Saint-Etienne-du-Mont elizaren beheko aldean “Baratzea” (“Le Jardin”) izenakora, kozinan eta zerbitzuan bizpahirur emazte, jende ezti ixil baina bizi gozagarri batzu amalabak iduri, eta usu mahietan zinema ala antzokietako jokari ezagun zenbait...

Laketenik zizaukuna, hartara laurzpabortz edo gehiago joaiten baiginen, mahi bat aitzinetik begiraturik, “Chez Berthe” zen, hau ere Monsieur-le-Prince karrikan. Hor lehen estaian jaten zen, mahi guziak oihal xuri ederrez estaliak, jatekoa beti hoberenetik. Bazuten bigarren estaiako sala bat bilkura eta aphairu handiago batzuek. Beheretik entzuten zen ebiakoitz arrats batzuek hango gomitek zadukaten harrabots handiaren oiharzun bat, aski azkarra, mintzo, oiuhu, eskuzarta: norbaitek igaiten ikusirik ala ostalariak erranik, jakin zen Le Pen zela hara jiten bere inguruko “Aljeria frantsesaz” buru berotuekin. Eztu balio

hemen errepikatzea guziek bereziki hastio ginituela haren alderdia eta politika, eta berezikiago hura bera: orduan begi bat beltzez estalirik zabilan, Aljerian paraxutixtetan torturatzen ari izana zelako eta beti jarraikia zakon aiphamenarekin. Noiztenka baginoaz in ere Saint-Germain auzoan “Komedia zaharreko karrikan” den Procope ostatura, ez baitezpada janari hoberenaren eske (nahiz etzen batere gaizki), baina, XVIII-garren mendeko “filosofo” batzuen bildoki hautatua izanik, han baitzabilan halako literaturako usain bat bezala airean, murrutako margazki eta potretetan, larru gorritzko jarlekuetan eta mublerian, ikus baitateke, bereziki, egia ala ez, “Voltaire-ren mahia” diotena.

Ortzirale ‘ta gehiago ebiakoitz arratsetan Paristar ainitzen athermaldi ohikoa hiriak dituen hainbertze gauazko “bar” eta jostalekuetara egiten da, hetan ari diren mota orotako kantari, musikari, komedialarier beha gauaren erdia errex iragaiten baita. Gure aldetik guti da atzerritarrendako beti ikusgarrienak direnenatara (“Eihera Gorri” aipatua ala bertze...) zangorik ere sartzten duenik. Behin dugu, uste dut Lakanal-go urtean, gutarik norbaiten bestaz, urte-betetez edo halako, auhari aphaindu bat jantzaldiarekin egin “Gau-inhara” (*La Chauve-souris*) zeritzon gauazko ostatuan, tzigano arrabitalari andana bat tauladan edo gure beharrietara ere batzuetan bat edo bertze jausten, esku zalu batez diru paper baten biltzeko. Bertze aldi bakar batez lagun batzuek ereman naute ere Santa-Genofeva-Mendiko karrikan zen dantzoki bitxira, mukurru betea bereziki emaztez, jende andana bat masketan gorderik, guziak taulada gora batean dilindan bezala zagon orkestraren soinuari jantzan, tinki eta metatuak, uhain baten harat-hunatean ezтики higitzen.

Bertze batzu gogokoago zizazkun. Noiz nahi joaiten zen, bat edo bertzera aste ondar oroz gehienetan, edateko bat hartuz musika eta kantu, batzuetan ere komedia moldeko jostagailu labur batzu entzun zaitezkeen hirurzpala ur lekuetara, denak Auzo Latinean edo hurbil, urrunenak Saint-Germain-go aldean: eliza horren sahetseko Jacob karrikan, *Le Bar Vert*, gure erakasle-lagun L.-ren amak atxikitzen zuen, sortzez Bellocq hirixka biarnesekoa eta izenez ezin gaskoinagoa, azken edari bat hartzen baitzen han, “barraren” inguruan gehinetan zutik, ikusgarritako kantari ezagun bat mahien aitzinean gitarra eskuan. Handik hurbil Zequanako karrikan, *Galerie 57*, zenbaki hortako etxe behean baitzen (1961-ko urrietan, ordukotz zaintzalegoa utzirik Louis-le-Grand-eko erakasle-lagun izendatua, armadara deitu aitzin, bizitegia han berean 55-ean nuen, XVIII-garren mendeko etxe-aitzin harrizko eder batekin "Hôtel Louis XV" izena ukana zuena eta Wagner omen Parisen zelarik han egona). Baziren han ikus eta entzuteko bereziki jostagarri zirenak orduan, eta hortako sala beti mukurru bete-betea: Darras eta Noiret bi komedialariek, berantago aiphathuenerik izan baldin badira orduan oraino gazte 'ta antzokietan ez hainbat ezagunek emaiten zuten elgarrizketa bat urragarria, “Racine et Louis XIV”: orok entzuten zuten De Gaulle eta Malraux haren kulturako minixtroaren trufa gozagarri bezain arina zela, *Le Canard enchaîné* astekariak San-Simun orhoitzapenlariaren estiloan emaiten zuen “La Cour” artikulu luzaz jarraiki denaren antzeko ikusgarri horrek, De Gaulle-ren inguruan Frantziako gobernu berriak hartua zuen (eta geroztik behin ere galdu ez tuen) ospe ‘ta

handieria hein on batean irriegangarria arinki salatzen zuen; Pierre Doris-ek emaiten zituen, harmonium tipi bat eskuaz joiten zuela alegia elizako kantuetan, athermaldi batzu gordin-biziak, jendea esku-zartaka loriatua.

Monsieur-le-Prince karrikan da *L'escale*, sala ttipi hertsia bat hau ere beti mukurru, jendea tinkan doi-doia jarria, ikusgarria Hego-Amerikako Guarani-en kantari eta musikariak; ari dira españolez, harpa indiarra (hain laket zizatana orduan), xirula, gitarrak joz airoski, eta kantariak “ponxo” margo bizidunak bizkarrean eta lastozko xapel zabalak buruan. Kuban Castro-ren jazarraldia berri-berri zen, orok orduan handizki laudatzen baitzuten Batista tiranoaren gobernu usteldua aurdikirik; beharrietan atxiki dut nola aldi batez bersu errepika guziak hetarik batek hitz hautan bururatzen zituen: “Este Batista de m...!”

Sorbonako eta Louis-le-Grand-eko bertze aldean, Descartes karrikako gainean, bada berriz Urrezko Zaldia (*Le Cheval d'Or*), lehenagoko harakindegia bat, etxaitzinean zaldi buru urreztatu batek urrundik erakusten. Idekia den arrats oroz orduan kantu frantzesean hoberenendako ginaduzkan batzu entzuten dira: emaztetan A. G. lehenagoko karrika kantu paristarretan ari (A. Bruant eta bertze) mintzo gotor azkar batekin, geroztik leku hartarik kampo guti ezagutu dena alta; arrakasta handiena ukana dute aldiz, eta oraino ere batzuetan entzun daitezke: Ricet Barrié, mintzo mehar batekin mandolina eskuan (“*J’suis la servant’ du chatiau...*”), izena ahatzia daukotan bat beti beltzez jantzia eta itxuraz ilun, kantatzen zuena biziz eta azpi entzunaz urragarri zuelarik (“*...j’aim’ pas les rhododendrons..., la cantharide insecticide...*”); eta ororen gainetik hain gai bitxi ustegabekoetan, hitz eta hizki jokoz (“*...avanie et framboises..., angevine de poitrine...*”) moldatzen zituen kantuetan, itxuraz edergilea baino gehiago karrika zoko batetik jalgia zen erromesa iduri, Bobby Lapointe.

Zinema eta antzoki egiazkoetan, Auzo Latinean berean Saint-Séverin inguruan ziren sala ttipietan, edo Ulm karriko zinematekan, bada ere zer ikus. Ezkinabiltzan batere orduan egiten ziren filma berrien ondotik, gehienak molde amerikarrean, aitzineko zinemalari zaharrak berraurkitzen ari ziren ordua baitzen: Buñuel, Bardem, Eisenstein, Renoir. Antzokietan, lehenik auzo hartan berean “Noctambules” antzoki ttipi-ttipian, ikusten ziren, orduan oraino aski berri, Ionesco-ren *Kaderak* eta *Kantarisa garsoildua*, urteak eta urteak leku berean iraun baitute eta oraino irauten. Odeon-go antzokian eman zen lehen aldikotz egile beraren *Les Rhinocéros* komedia: tauladako oihalen artetik agertzen dira basa-ihizi izigarri horien buruak higitzen, bere beharri handi, mutur luze ‘ta sudurreko adarrarekin, “ideologia totalixtaren” itxura laztagarri izan nahi dutenak, nahiz apur bat irrigarri. Eztakit orai zeren ikustera nindoan “Sarah Bernhardt Antzoki”-ra sartzean (orai “Hiriko antzokia”), Orzaiztar bat aspaldian ez ikusia, zerbitzuan airekoetan zen J. E. aurkitu eta mintzatu nuen igande arratsalde batez.

Ospe gehiago bazen Trocadero-ko palazio azpian jarria zen TNP (“Théâtre National Populaire”) delakoan, J. Vilar buru. Sartzeko xilintxak jorik, jendea mailaldeari beheti abiatzen da, trompeten soinuak gogo-beharriak hartzen dituela halako zeremonia handi batera sartzean bezala, ikuslea mailetan emeki antzokira jausten ari den batean. Izan da han hainbat ikusgarri handi, berri (Brecht-

en *Kledazko inguru kaukasiarra*, Pirandello-ren *Henri IV* – Alemaniako emperadore baten izena, ezpaitzakien bera zenez erotua ala bertzeak...) ala zahar: Marivaux, Corneille. Hor ikusi zen azken aldikotz agertzen Gérard Philippe komedialari jendeaz hain maitatua, Musset-en *Marianaren burutaldi*-etan, komedia erromantiko aldi berean alai eta garratza, zenbait ilabete berantago gazterik bapatez hil baitzen. Mediterrane aldera jautsi nintzalarik bizpahirur urte berantago, izan ginen adixkide batzu, halako “beila” batean, Saint-Tropez-ko ondoan Ramatuelle-en ehortzia den haren hil-harriaren ikusten... Aljeriako gerlak zuen sortu orduan, hanbat harrabots egin baitzuen, eta geroztik gertakariaren araura osoki ahatzi baita ere, J.-P. Sartre-ren *Les séquestrés d’Altona* tragedia: lehenbiziko ikustaldiko lekuak hartuak ginituen bizpahirurek, sala bete-betea, jokari lehena Serge Reggiani, usu *L’Escale*-ean ikusten zena gu bezala Guaranien entzuten, eta Sartre bera han begitako lodi batzuekin, lehenbiziko lerroan.

*

Ainitzek igurikatzen zuten “Lettres Modernes” delakoetako agregazionea egin zen azkenean 1960-ko ostaroan lehen aldikotz. Idazkiko etsaminetako idekia zuten sala mukurru betean, ikus zaitekeen abantzu gazte bezenbat buru erdi-zuritu, eta berdin gehiago, “Capes”-arekin, agregazione horren aidurutan, aspaldidanik erakasle zirenak. Aithor dut Auzo Latineko bizian gustaturik edo bertzela, behin ere enizala konkurso hortara agertua, enuela izena emana ere, kolegioetan frantzeseko erakasle eskasez urte zenbaitez izena eman zuten hoberenak, denak lizenziadunak alabaina, etsaminarik batere gabe hartu baitzituzten omen. Agregazionea ukan zutenetan (Ba. gure zaintzale lagunaren anaia zaharrena hetan), hastapenean eta konkursora lehen aldiko girenatarik biziki guti sartu zen urte hartan, eta aski guti oraino ondokoan ere. Eta heinera heltzeko uste nuen urte hastapenean, azkenean Aljeriako gauzak bururatzera zoazilarik zorionez, eta zerbitzua, hogeita-laur ilabetetarano luzatua izanik laburtzen hasia beharrik, armadara deitu ninduten. Arte hortan izana zen oraino gertakari, Aljeriako gerlan, eta ondorioz Frantziako politikan.

Ezkerreko alderdira zinez emanak ziren multzo bakar eta banakatu batzu, alde batetik ainitz Aljeriako gerlari ihardokitzeko eta ere gu gehienak bezala De Gaulle-ren gobernu moldeari, alderdi berezi batean sartuak izan gabe ginaudelarik lagun batzuekin, bertzetik edo alderdi komunixtetik ihes eginak edo haizatuak (gorago M. J. lagunarekin ikusi den moldean), Frantzian aski argiki “neo-stalinixta” aithortzen zen alderdi horri ez gehiago jarraiki nahiz, ez eta, ondorioz, politikako gauzen eta theorien argitzeko ezinari ezpada debekuari, azkenik ere Guy Mollet-en SFIO alderdi zozialixta zaharreko andana bat horren politika ezin jasana zutenak Aljeriako gerla, bururatzeko orde azkartua zuenaz geroz eta De Gaulle-ren gobernuan barne (nahiz baginakien ainitzek bakerako bidea, mila sino eta estakuruen erdian, hartua zela), horiek oro, hastapenean moldakuntza politikoaz eta gogoz hain ezberdinak, azkenean elgarretara hurbildu ziren, bildu eta ooren

buruan batu. Horrela sortu zen egun batez “Zozialixten alderdi batua” (“Parti socialiste unifié”, laburpenez PSU).

Egun batez, diot, ezen 1961-eko hastapenean (ezpada aitzineko urteko azken egunetan) bilkura bat egin zen Ulm karrikako Eskola Normalean. Tauladako mahian ziren Edourd Depreux zozialixta, Sceaux-ko auzaphez eta deputatua, Poperen komunixta izana, han ere bertze izen batekin (orduan zergetako ikhertzale zen oraino eta gazte) Michel Rocard, laster PSU horren burua hartuko zuena, bizpahirur oraino, sala ez hain handia bete-betea. Argitu zuten alderdi berriaren politikak zer izan behar zuen, ala gobernuan zen SFIO-ari ala alderdi komunixtari buruz, ala De Gaulle-ren gobernu moldeari (ezkertiarrek eta demokrata errepublikatar ainitzek ere guti onhartua zuten V-garren Errepublika, are gutiago presidentaren indarrak azkartu nahi ukan zituelarik, bi gambarak kongresoan bilduz egin orde, hautatzea jende osoaren eskuan ezarriz, gambararen boterea ttipituz, hortako ala bertzela erreferendumaz baliatuz, laster 1962-an egin zuen bezala, azkenean ezker aldeko ala bertze egiazko demokratekin osoki hautsiz), Aljeriako egitekoetan eta zabalkiako kolonietan, ala doi-doi batasunera abiatua zen Europari buruz, Errusia komunixtari eta bortxaz menean zaduzkan erresumeri. Entzuler hel egin zen bere gogoetak eman zitzaten, eta ene sahetsean J. B. xutitu zen, erranez, samintasun batekin beti egiten zuen bezala, alderdi berriak beharko zuela, eta hartan sartuko zen jende bakoitzak, oroz gainetik eta lehen lehenik politika hunkitzen zuen edozein gauzetako eztabatzeko eta behar zen oroz agerian kritikatzeko gogoia libro atxiki. Erran gabe doa han ziren guziak, bereziki komunixta ala bertze alderdi zaharretarik hartako bereko jalgi edo bazterturik, galde horrekin bat zirela. PSU alderdi berria sortua zen. Berehala han berean hasi zen izen emaita, eta, lagunuen oldeak eremanik ala, ni ere han ziren lagunekin alderdi berrian sartu nintzan, bizian egin dutan aldi bakarra. Ilabete zenbaiten buruko, agertu zen ezkerreko alderdi berriak, zituen xede argi eta hoberenak aitzinaturik ere, jende guti bilduko zuela. 1961-ko hazaro hastapenean armadako zerbitzura nahitez abiatu behar ukan nuenean, sakelan nuen PSU-ko karta. Derradan berehala ondoko urtean berean, Parisko bilkuretarik urrun han Tuniziako harroka mutur batera eremana, ikusiz alde batetik Aljeriako bakea zinez egiten ari, bertzetik alderdi berriak arrakasta ttipia zuela, etzela erdaraz “groupuscule” dioten alderdixka baten neurritik goitituko, enuen ene karta berritu. Nechoiz geroztik eztut politikako alderdi batean sartzeko gutiziarik ukan, gogoz batere aldatu gabe alta, eta bereziki De Gaulle-ren politika gero eta gehiago eskundarrari ihardokitzetik gelditu gabe.

1961-ko urria zen, eta Louis-le-Grand-eko erakasle-lagun ordaingoa ukana nuen, Zekuana-ko karrikako 55-ean alokatzen nuen bizitegian egonki, Aljeriarrek Parisen egin zuten manifestaldia gertatu zenean. Arratsalde hastapena bururatzeraz zozan eta banindoan goiza lizean emanik ene kargu bera zuen lagun batekin San-Migelgo plazarano, handik zeharka Saint-André-des-Arts (idazkera zaharrean “Arcs” zen, eta euskaraz eman behar baliz “San-Andres-Arkuetakoa” lizateke) karrikan gaindi etxera sartzeko, bapatean laurzpabortz polizariak harmak eskuan inguratu ginitutezlarik: paperrak erakutsi eta utzi ginituzten, eta gutarik

bakoitzak bere aldera jarraiki zuen. Bertzerik jeusi enintzan orduan ohartu. Biharamunean zen bakarrik jakin arrastirian eta gauaz bortizkeria handiak egin zirela, berrikari batzuek salatu baitzituzten, aski ahulki uste dut, ezpaitira orai berriki baizik bere hedadura osoan ezagutu: berrehun bat Aljeriar diote hilak, gorputzak urera egotziak, Papon Parisko prefetaren manu-pean. Ene lagunkide (luzaz deputatu egona den hura bera) baten emaztegaia familiaz harekin adixkide handi zen, ez oro alderdi berekoak izanik ere Errepublikako kargu gotor batzuetan elgar ezagaturik. Behin ere ezpadut Papon hori hurbildik ikusi, derradan andere haren bidez ukaiten ginituela artetan kittorik, antzokietan beti Parisko prefetari begiratzen zazkon egongia hetarik bat edo bertze, beretarik nehork joan nahi etzuenean gure lagunari uzten baitzauzkoten, eta hunek batzuetan guri emaiten. Hori bera gertatua zen halabeharrez zenbait egun lehenago, hirurzpalaurre elgarrekin izan baiginen Champs-Elysées-ko Antzokian emaiten zen musikaldi sinfoniko baten entzuten, Parisko prefetaren egongian.

Etzen alta gehiago ez agregazione ez musikaz mintzatzeko aldi. Hazaroaren leheneko Tarbeko paraxutizten erreximendu batera joateko manua ethorri zen. Ene liburu eta puskak bildu nituen beraz, utzi Zekuana-ko karrika, Auzo Latina, eta Louis-le-Grand: hango buruzagiari, gizon aski ixil eta itxuraz mokor bat, joan nindakon kargua utzi behar nuela erraitera, eta jakinez galdea “1er Hussards” erreximendura nuela, mintzatu zizatan zenbait minutaz atseginekin irakurria zuen Giono-ren “Le hussard bleu” elhaberriaz. Hari goraintzien egitean, banakien eta hark ere, zerbitzura joaiten ziren ikastetxe publikoetako erakasle guziak bezala, soldadogotik landa leku berera itzuliko nintzala, hala gertatu baitzen, bi urte abantzu berantago, 1963-ko ostaroan.

*

6. Tarben eta Tunizian gaindi

Etxera itzuli bat liburu eta gauzen han uzteko, eta Tarbeko treina hartu nuen. Baionatik alde hortara burdinbidezko bidaia luze zen orduan (ezta geroztik biziki laburtu), eta deituak ziren soldado gehienak jadanik lekuratuak. Bertze batzuekin azkenetarik gertatu nintzan han gure beha gara aitzinean zagon kamiun moldeko beribil oihalkiz eztali eta gibelera ideki batera igaiten, azpi-aitzindari bat gure izenak paper batean marratuz oihuka. “Quartier Larrey” (Napoleonen aroan armadetako mediku handi baten izena) kaserna handian zen gure erreximendua, hiri barnetik ez urrun. Banakien han hurbil zaldizkoen kaserna ttipian nuela ere anaia gazteagoa, hark ezpaitzuen “sursis” delakorik, zerbitzuan jadanik aitzinatua. Eta zenbait aldiz elgar ikusi dugu, etxeko berriak emaiten zautan (aita orduan biziki gaizki ginuen), hura bizpahirur ilabeteren buruko Aljeriara igorria izan baino lehen.

Leku hotz hartan egoiteak, “klasak” dioten lehenbiziko sei ilabetetan, negu osoa eta gehixago 1962-ko jorraileroan, gozagarririk jeus etzuen, aroaren aldetik baizik ezpaliz ere, beti hozpila izana bainiz, han gehienetan

mugimendutan izana gatik. Tarbeko hiria Bigorra-ko mendi hegi gora haren oinean da, zeru-izarren ikerlari jakintsunak han aspaldidanik jarriak, mendia elhurpean luzaz egoiten: hala dut ikusi abantzu han egon nizan guzian, noiz gure etzandegiko leiho goretarik, noiz, argia baino biziki lehenago jeikitzen baitzen igandetan salbu, ingurunetan egiten ginituen urratsaldi eta indar-jokoetan. Baionan egina nuen “préparation militaire” dioten delako ikastaldi laburrean salbu, soldadoko gauzez gehiago batere axolatua izan gabe, paraxutizten erreximendu aiphamenez bortitza zioten hortara, utzia nuen lekutik eta nituen aburuekin, “antimilitarixta” hutsa bilakatua sartu nintzan. Errex asma daiteke soldado eman ditutan abantzu bi urtek enindutela den gutienik armadetan orduan zuten gogora hurbildu. Gainera han biziki jende estimagarri guti dut aurkitu oro har, ala aitzindarietan, ala ene solado lagunetan: ni bezalako “sursis”-dun bakar batzu ezpada, abantzu guziak doi-doia hogei urtetara heltzen, gehienak aitzindarien eta haien azpiko “brigadier” (“zaldizko”-en erreximenduetan horrela deitzen dira bertzetan “kaporal” direnak, ezpaitute hortako espantu guti) eta bertzen esku eta larderia-pean hez eta molda errexak bezain, bonet gorri motz xingola belztun batek buru sahetsean utzia bezala emaiten dauen urgulu bitxira eta orduan norbait izaitera helduak zirela uste ukaitera ereman eta bil errexak. “Zaldizko” erreximenduetan baldin bazen, izenak dion bezala, “Uzardetako Erreximendu lehena”, eta hortakotz erran den izen bereziekin (kaporalak “brigadier” bezala axudantak “lotenent” dira...), aitzindarien soingaineko edo papoko lerro seinaleak zuri eta zilhar kolore ziren, eta ez oinezkoetan bezala hori. Goizetan korroilan egiten den bandera goititzean, erreximendu osoa lerrokatua, kapitain edo koronel bat edo bertze ikusten da bere zaldi galtza harro eta bota beltz luzetan, zaharoa eskuan, ezpaiginakien zaldi lasterraldi bat eginik edo egitekotan, ala espantu xoilez zen jantzi mota hortan jarria.

Lehenbiziko egintza, jantzitegian soinekoak ukan orduko, ile moztea da: ahal bezain labur eta gaizki egiten dute, eta gero berehala argazki bat, hartan ile apur bat nasaia dutenek (eta oraino banuen aski) bere burua osoki bertzelakatua aurkitzen baitute, galeriano baten itxurari hurbil batzuetan... Gero etzandegietara eremaiten da: hango zola zurezkoa aitzineko soldado multzoek utzia zuten abantzu xehakaturik, taulak litsetan higitu eta erraustuaren bortxaz; hura behar zen leundu, ziratu, ahal zen bezain dirdira ederrenean ezarri. Egun erdia edo osoa lan hortan emaiten dute denek, belhauriko, izertuak, gibelean aitzindari azpiko eta brigadier batzu oihuka; ezpada haien gostuko berriz has bizpahirur aldiz. Hori zen, bertze ainitz gaixtakeria ttipien artean, egiazko “hezkuntza” bat, hitzak euskaraz, ohian zaldi eta aberendako, duen erran nahi zuzenean. Norbait zerbaiten erraitera menturatzan bazen, edo bertze arrazoin beharrezkorik batere gabe berdin, behar ziren “pompes” zioten indarrezko ariketak egin lurrera beso-zangoen gainean luzaturik, hamar, hogei, hogei-ta-hamar. Goizetan eta arratsetan brigadierek egiten dute harmairuen ikherraldia: han den gutieneko estakurua hatzemana edo berdin berek asmatua duteneko, esku batez oihuka guzia lurrera aurdikitzen dute, eta behar dira gauzak, soineko, garbitzeko, batzuetan zerbait jateko, ahal den hobeki berriz plegatu, brigadier txarpila (etxean erraiten zen bezala)

delakoen oi-hu-marraketan. “Peloton” zeritzoten soldadotalde bakoitzetako azpi-aitzindari batzu ofizioz armadakoak baldin baziren, delako “kaporal” edo “brigadier” hek, bere “galon” ttipiak ukanik, jin berriak edo “urdinak” bezala zerbitzura deitu soldadoetarik zirela ezin sinetsia iduritzen zizakon ainitzi, soldadoko aldiaren bururatzera helduak izanik ere, bere zozoan eta aitzindarier gustatzeko, ezin ausartago eta gaixtoago bilakatuak.

Lehenik moldatu ziren “peloton”-ak zeritzoten soldado multzoak. Lehenbizikoa erresalbuko aitzindari (EOR) izan nahi zuten eta hortako onhartuak zirenekin egina zen, guziak ikaskuntzako eta batzu unibersitateko diplomadunak. Bazen hetan goizik agregazionea ukana zuen matematikalari gazte bat. Zenbait egunen buruan beheragoko “peloton” batera jautsia ikusi zenean, batzuek erran zuten “komunista”- omen zelakotz (edo egiazki hala?); eta gero berehala aste baten buruko berriz lehenbiziko lerroan ezarri zuten, eta uste dut egiazki jitez hoberenetarik zela. Erreximenduko koronel aitzindariak eta komandant aitzindari ordeak (gero komandant hura bera aurkituko nuen Tunizian Bizerte-en, hango gerla laburraren ondotik ezarria zuten harma orotako erreximenduaren buru) bere bulegora deitu ginituzten egun batez bederazka. Hek han zauden bere mahien gibelean jarririk, eta gu aitzinean, molde militarrean agurra aldizka sartzean eginik, zutik. Nik dakita zer galderen artean, ene ethorkiaz, diplomez, ukanak nituen erakaskuntzako lanez, galdegin zautaten hea “armadak zer baliagarri ekharriko zatan nuen uste”. Aljeriako gerlaren kontrako deliberatua izanik ordu arteo, eta hortakotz ala jitez (bien gatik badidurit), agregazionera lan egitetik moztua izaitiaz aski khexu bertzalde, jakinez hor bi urte bederen osoki galduko zirela (gero Aljeriako bakearekin apur bat laburtu bazen ere), badakit erran nauela hitzez-hitz “enuela uste armadako egonalditik ezer baliagarriren irabazteko heinean eta izanaran nintzala.” Aitzindari ikasletan sartzeari eza gogo berean emana nuen.

Bi urte galduko baziren ene ikasketetako, etziren ororen buruan osoki debaldekoak izan. Aztal-beharri ondoko zauri batek debekatzen zautan soldado egintzetako eta bereziki paraxutetan jauzi egiteko behar ziren oinetako goitiko lodien ezartzea. Tolosako eritegi batera joan arazi ninduten hango armadako mediku batek ikhertzera, baina eninduten bortxaz han atxiki nahi ukan eta joan bezala itzuli nintzan Tarbera. Alta aithortuko dut ukaiten ginuen “soldata” ezin ttipiagorekin, eta diruz biziki xuhur, dolutu zatala zenbait aldiz jauzi egilek ukaiten zuten sari pollit hartarik gabe egoitea. Dena den, ezarri ginituzten, ni eta bertze andana bat, segetari bilakatzeko moldatua zen bigarren pelotonean. Eta hala dut doi bat ikasi izkiriatzeko mekanikaren erabiltzen, nehork ezpaitzuen oraino orduan ordenadorerik aiphu, eta hori gero eta gehiago baliatu ahal ukan baitut, gaitzetik ere on bat athera daitekeela, lehenagoko moralixten errana phorogatuz.

Tarbeko paraxutizten gogoia osoki Aljeriako gerlari emana zen, hartan lehenbiziko egitekoa eskuan baitzuten. Ordukotz Aljeriarren bere gain jartzeko De Gaulle-ek nahi ukana zuen “erreferendum”-a egina edo egitekotan (1962-ko hastapenetan gertatu baitzen, eta berriz ere erranen dut De Gaulle-ri baia emana daukotan aldi bakarra), erreximenduko aitzindari bulegora zerbaitetara joana

nintzan batez, ikusi nuen paper luze bat hitz larriz izkiriaturia, haren mahi gibealeko leiho bazterrean itzaturik, erdaraz zer zion sartzean berean errex ikusten eta irakurtzen baitzen: “Frantziak Aljeriaren ez uzteko dituen 10 (edo 12?) arrazoinak”. Gure etzandegi edo pelotoneko soldado lagunetan badira Aljeriarrak: ez Arabak edo Kabilak, hek peloton berezi batera bilduak baitituzte, nahiz batzu badiren ere kasernako zerbitzuetan, sukalde ‘ta bertze, baina “Oin beltzak” izendatzen ziren ethorkiz Europatarrak. Hek bere nagusigoa Aljeria “frantzesak” ziotenean atxiki nahi zuten, eta paraxutistak zaintzale hoberenak zituztela jakinez, bazen hetarik andana bat Tarbeko kasernan. Ezta han politikaz eztabadatzen, aburu bereko edo hurbileko direla segur den bakar batzuekin ezpada. Aski zen batzuetan De Gaulle-ren Aljeriako politikari jarraitzen zela batek edo bertzeak erraitea – nik hasteko egiten enuena – erasion ixil-arazteko bakoitzak berea atxikitzen bazuen ere. Baina astezken oroz, Baionan hamasei urtetan hasirik errana dutan bezala, banindoa jalgitzeko uzten zaukuten “kartier libro”-etan ene betiko “Ahate gatinatua” edo bertze moldez *Le Canard enchaîné* astekariaren eroatera. Arrats batez ohe gainean utzia nuen beharrezko zerbaiten egitera joaiteko, eta itzuli nintzanean urratua aurkitzen dut. Berehala oihuz hasten niz, nork egin duen galdez: Aljeriako Europatar hetarik bat zen, jadanik adin batekoa hura ere, desenkusa labur bat egin baitzautan erranez ustez eta “kaseta zahar bat zen” hartua zuela. Erran nuen aski goraki, bertze lagun batzuen atseginetan, berrikari hori etzela Frantzian ehon debekatua (egiaz nehor etzen egitera menturatu), batere enuela sinesten, baina aldi hortako desenkusa onhartzen nuela. Gezur hutsa zuen, baina etzen holakorik berriz gertatu, eta armadan egon nizan guzian ene “Ahatea” erosi dut eta ororen jakinean irakurri. Enintzan ere hortako bakarra ez orduan ez gero Tunizian.

Asti zenean, enuen agregazionea osoki ahazten: urteko egitarauko liburuak hartuak nituen Paristik abiatzean, baina artetan irakurketa edo bertze lan zenbait lotzen ahal baldin bazen, izkirioz gauza guti egin zaitekeen. Gure batalluneko lotenanta hortan ari nintzala ohartu zen, eta oraino asma eztezaketan arrazoin batez, eskaini zautan, etxetik emaztearekin zerbait ikusgarrietara joan behar zuen arratsalde ‘ta gau hastetan, berak haren etxera eremanik, “baby-sitter” moldean han zenbait orenendako egoitea oraino ohakoan zuten haur ttipiaren zain: han ene liburuetan kasernan baino errexago lan egin nezakeen, banuen edateko nahikoa eskupean, eta baia gogotik eman nuen. Hek etxetik abiatu baino lehen bazen eztabadatzeko astia, eta ari ginen batzuetan politikaz, Aljeriakoaz bereziki, eta ere Kruxtxef-en Errusiakoaz, armadan Aljeriako gerla, zinez ala estakuruz, komunismaren kontrakoa baitzadukaten batzuek. PSU alderdiko karta enuen, gorago erran den bezala, 1962-an berritu, ikusiz alderdi horren indarra etzela “alderdixka” batenetik goitituko. Halere enituen batere ene gogoetak gordetzen, edo lotenent harekin mintzatzean edo haren emaztearekin (hura baino zenbait urtez gazteagoa zen, andere pollita eta gixakoa), argi-argiki erakusten nuen ene politikazko aburuak ezkerrekoak zirela. Uste dut oro har, ezpaitziren armadan politikako gauzak hain xeheki ikusten, komunixtarendako nadukatela. Eta laster erakutsi zuten.

“Klasetako” sei ilabeteak bururatzera joanki, gutartean ari ginen hea norat igorriko ginituzten Tarbeko kasernatik landa, eta bakoitzak nora joitea hautatuko zuen ahal ukan balu. Aljeriara joaiterik etzutenetan arrazoin baten edo bertzeko, edo nik bezala anaia bat jadanik han ukanez edo bertzela, ofizioa erakaskuntza zuten batzuek nahiko zuten zerbitzua armadako ikastetxe zenbaitetan jarraiki, batzuek ukaiten baitzuten ordu hartan zinez estimagarri zen abantail hori. Bertze lagun batzuekin galdea emana nuen Les Andelys-ko hirian zen ikastetxera joaiteko hautatua izaiteko. Erran behar dut, ustez bederen, abantzu hortako baia ukana nuela ene lotenant haren ganik (behin biziki berantago treinan ikusi dut: enau ezagutu, ez nik ere hura). Baina soldadoen galde horiek armadako lerro goragoetan erabakitzen baitira, etzen batere hala gertatu. 1962-ko jorrailera heltzean, sei ilabeteak eginik etxera igorri ginituztenean aste batendako, ikasi nuen, kaserna hartako eta bertze batzuetako lagun zenbaitekin, behar ginuela Tolosako kaserna batera abiatu, eta handik Tuniziako Bizerte-ra.

Tunizia Frantziak bere gain utzirik, Bourguiba Frantzian preso egon ondoan buruzagi jarri zenean eta “bey” izeneko hango errege aurdikirik nagusi bakar, Frantziako armadak Bizerte-ko hiria atxikia zuen, han zen portuaren gatik, “gerla hotza” azkar, Aljeriako gerla ez oraino bururatua. Aitzineko urtean izana zen alta Bizerteko gerla labur bat, Bourguibaren armadak hiriaz eta portuaz nagusitu nahiz Frantziako soldadoak jaukitu zituenean. Frantzesek jazarleak laster eta errex garhaitu zituzten, baina hilak izanak ziren eta zenbait ilabetez gauzak bortitzean gelditu. Frantziako erreximendu harma orotako batek bazaduzkan beraz geroztik hiria eta portua.

*

Hiruzpalaur egun eman ziren Tolosako kasernatik, han gurekin joan behar zuten lagun berriak ezagutu baintuen eta zenbaitekin berehala adixkidantzak egin, Marzellara heltzeko, untzia han behar baitzen hartu. Untzi hori armadek itsasoaren iragaiteko zerabiltzaten “zola zabal” hetarik bat zen (Frantziako ibai batzuen izenak emanak zitzezteen, hari “Argence”), erran nahi da gillarik etzutela eta beraz itsasoko ekaitzen menean, eta Mediterranekoak, itsaso gehienetan hain ezti eta berdina, bereziki bortitzak izaiten dira. Hala gertatuko zen guretako: gau osoa eman ginuen uhainek bortizki leriatsuak, leku berean itzulika, aitzinatu gabe. Eta ni, bereziki itsasoko gaitzari aher, berehala eritu, xutik gehiago ezin egoiterano; etzan behar ukan nuen, etzanik gaitza eztitzen baita, eta iragaite guzian hala egon (hobeki joan zen ondoko urtean, aro eder batez handik etxera itzultzeko berriz Marzellaranoko itsas-bidaia egin behar ukan nuenean). Uste baino egun bat berantago heldu ginen beraz Bizerteko portura.

Hiriko gune eta inguru guziak soldadoez atxikiak ziren, aitzineko urteko gerla laburra oraino gogoetan, Bourguiba-ren gobernuarekin antolamendu berririk ez eginik, oro han *statu quo* delakoan geldituak oraino ephe zenbaitendako. Untzitik jautsi eta gure hornimenduko zakua eskuan, eremanak izan ginen mendian aski gora jarria zen kaserna batera, han jantzi berriak emanez erreximendu

berriaren seinalekin (“Harma orotako seigarrena” zen), bonet gorrien orde urdinak Tolosan berean emanak baitzauzkuten uste dut. Handik banakatu ginituzten egon behar ginuen lekuetara: batzu han berean (“alerta” egiten zenean, aldi bat edo bi, hara behar zen lasterrez bildu), bertze batzu beheiti portura (jostatzeko eta bidaiatzeko, Tunizera edo bertzetara, leku hoberena da), eta bizpahirur ni barne han berean itsas-bazterreko mendi hegian eraikia zen “Camp du Nador” ttipira. Leku hura guzia baserri hutsa zen: lurra ondartzez gorri oraino azken eurietarik iztiletan, belarra metra erdi batez bederen gora eta loretan, ilabete bat barne guziak behar zuelarik zumeldu eta horitu hango iguzki beroan, eta lekuak murriz eta gorri gelditu ondoko buruil-urriletan lehenbiziko euri erauntsiak (“la tempête” zioten erdaraz bapateko aro aldatze horri) erori arteo.

“Camp du Nador” hori harresi gora batzuek hesten zuten kaserna ttipi bat zen iduriz; baina egiazki, nahiz leku bitxian, Bizerte guziko soldadoendako Frantziatik jin-arazten ziren gauza berezi, ikuzgai, edari, jateko (kasernetako aphairuetakoak salbu) eta bertze gauzen bil eta saldegia, hauen bulego eta segetaritegiarekin, G. kapitain korzikarra buru, harekin azpi-aitzindari bat. Frantzian armadako saldegietan manatzen ziren gauza guziak kamiun batzuek hara bildurik, handik ziren saltzen eta bertze kasernetara banakatzen. Hortako baziren bizpahirur soldado segetarigoan ari, orduan zerbitzua bururatzen ari zuen errient gazte bat segetari buru, etxera sartzeko ezin egonean: bizpahirur ilabeteren buruko joana zen, eta haren orde izendatu ninduten, urtearen buruko “brigadier-chef” lerrora goitituz (ttipienaren gainekoa doi-doia, eta eniz geroztik batere armadako lerroan aitzinatu ez eta nahi ukan ere). Bertze hiruzpalaur soldadoek egiten zituzten gainerateko lanak, zaintzen, garbitzen, kamiun eta beribilak ibiltzen, hirira joan-jinak behar zenean egiten, edo hornimendu guzien hartzera eta handik goiti ekhartzera, behar zenean aitzindariak eremaiten bilkuretara edo segetariak behereko bulegoetara: orotara kapitain buruzagiarekin eta haren ordainarekin hamar bat gizon, elgarrekin beti omere ona atxiki baiginuen. Jatekoa ondoko kasernatik ekhartzen zaukuten.

Hainbertze edari eta janari eskupean, “bar” bat soldado batek bazatxikala edan nahi zuenarendako, gure kaserna ttipitik noiz nahi atheraiak, armadan datekeen bizi errexenatarik batez gozatzen ginela aithortu behar da. Kapitain korzikarrak, aski eroa izanik ere, besta batzuen egitera uzten gitu, eta batzuetan bera barne. Hala gertatua da bereziki 1962-ko Eguberri gauan. Goiti ekharriak zituen gurekin auhaltzera emaztea, hirian erriensa baitzen, eta orhoit niz “petite” ziola gure aitzinean ere, eta alaba, erdaraz Eguberriko kantu bat eman-arazi baitzaukon mintzo-azkartzekotarik. Argazki batek erakusten gitu han mahi luze baten inguruan kantuz, aitzinean Mum “xingola gorri” xampana batoilak nasaiki, ondoan koñakakoak, basoak eskuan. Usu egiten duen bezala, gutara bildua da erreximenduko omonierra, edaria aski maite zuen gizon tipito bat ohi den bezala soldado jantzitan, ez aipamen hoberenekoa hortako ala bertze; bazuen aski urgulu artetan norbaiten ttipitzeko, baziolarik, han egon zen Tarbe ondoko aphezgai bati, aztalak goitituz, hura “prelata” zela eta ez nor nahi! Erran behar dut hainbat jan eta edan zela gau hartan, nun ahatzi ere baitut ordu batetik hara zer gertatu zen, guziak

hein batean mozkorturik (nihauri gertatu zatan aldi bakar-bakarretarik, eta ustez azkenal), etzan baiginen goizaldera, eta biharamun goizean berant jeiki arraitzeko buruko minarekin...

Kasernako janaria ezpaitzauku beti gostuko, gertatzen da handik hurbil den “gurbi” dioten baserriko etxola aphen ttipi, sasiz inguratua zen batera joaiten girela bi urratsez bidexka hertsu bati beheiti. Hartan, abantzu sasipean bizi den gizon batek gogotik saltzen dauzku eta merke, artetan oilasko zenbait, usuago arraultzeak. Gure kasernako guziek ezagutzen dute ‘ta aski elhaide, bereziki kapitainak: uste dut ere hau, bere kargua kolonietan eremanik, hika mintzo zizakola, batzuetan hitz bat edo bertze erraiten zaukola ere araban, nahiz osoki gutiesten zituen Arabak eta kolonietako bertze jendeak. Tuniziar hori, erdi laborari erdi erromes, gizon azki gozoa zen bertzela, frantzes gaizki eta guti mintzo bazuen ere. Nahiz etxean bazituen emaztea eta familia, guti dauzkogu ikusi; gu hara jaustera utzi baino nahiago zuen, uste dut, gure kasernarano berak jin arraultzeak oihal batean edo zerabilan zaia zurail zabalaren sakelan.

Gerlarekin zenbait ilabete lehenago Tuniziarren eta Frantzesen artean phiztu zen haserrea ezitzen hasia zen ordukotz. Alta soldadoer hiriko “medina” edo azoka arabera joaita debekatzen zizeen oraino. Hala ere ainitz bazoan, asti zenean eta aste ondarretan, portu inguruan hiri “frantzes” zenerano, batzuetan urrunago Tunizera edo Kartagora; han dirua zutenek erosten zituzten, Frantziara igortzeko, ala han burdina landuz egiten ziren muble batzu, ala tapiza, ala bertze orhoitzapen. Nihaurek ere aski usu jautsi behar ukan dut Bizerteko hirira, bidariak baininderaman beribilez, ez saldegietara edo zenbait bezala aste ondarretako gau batzuez hango josta-leku bekanetara, baina gure hornimenduak behar direnean untzietarik karga-arazi, gauzak manatu eta hortako bulegoetara paperreriak ereman, kasernan mekanikaz izkiriaturik eta gure kapitainaren izenpean. Batzuetan ere izan niz ezagutza egina nuen soldado (azpi-aitzindari ala lotenant-orde zenez ahatzi dut) ezkondu baten etxera: emaztearekin hiriko etxe aphen leiho urdinekilako bat – han guziak bezala – emana zaukoten, eta filosofiako agregazionera ari baitzen, lan azterketa bekan batzu egiten ginituen, elgarrenak zuzenduz ahal bazen, hara gomitatua nintzalarik. Hala ere, 1962-ko urte hartan etsaminetara joaitiaz etsitu nuen azkenean, nahiz hortako baimena ukan nezakeen, debaldetan izanen zelakotz, eta hark ere uste dut.

Bertzela Nador-en giren gutiek bizia aski errexa dugu. Egia da badela artetan gure kapitain korzikarrekin aharra zenbait (noizpait zerbaitetan ez haren gostuko izanik, enekin ari zen segeratari laguntzale bati erran omen zaukon, dardariak mihi puntatik luzatuz Korzikako zaharren aran: “*Ha! O. c’est le plus mauvais soldat de l’armée française!*”, orduan halako laudorio irrigarri bat bezala hartu bainuen), baina bertze kasernetako egitekoetarik arinduak, multzo ttipia elgarrekin omere onean, bada ere asti zenbait han berean agregazioneko lanetara abantzu egun oroz, lan jarraikirik ezin bada ere, behako baten emaitako. Etzandegi handirik ezpaitzen han bertze kasernetan bezala, oheak barne ttipi batzuetan ezarriak dira, gehienak binazka, batzu berexik; nihaurena gure segeretarien barnean berean da, burdinazko harmairu handi batzuen gibelean. Baditugu irratia (ez

telebixtarik) eta lana utzi orduko, ezpazen ingurunetara atheratzeko aro edo astirik, musika entzun daiteke, eta berriak.

Aljeriako gerla erreferendum-aren ondotik bururatzen ari, soldadogoa ere neurri berean laburtzen hasia, Frantziako berrier ere jarraitzen da. Horrela entzun zen egun batez, Tuniziako irratia frantzesez emaiten zituen berrietan, Debré lehen minixtroak kargua utzi ondoan (nahiz De Gaulle-ren aldeko mina hastapenetik, etzuen biziki onhartu Aljeriaren jartzea bere gain, minixtrogoa atxiki zuen aldi guzian horren kontra ahal zuena eginik, “harki” delako Aljeriarrak soldado ezarririk Frantzesen alde haien zorigaitzetan, errana den bezala, eta V-garren errepublikako konstituzio berri erdi-“monarkixta” ezarririk), De Gaulle-ek bere nahitara eta gambaraz axolatu gabe, beti egin duen bezala, lehen minixtro berria hautatu zuenean, nehor gutik baitzakien nor zen, entzun zen irratiko andere batek erraiten deputatuen gambaran mintzatu berri zela “PAMPIDOU” Jauna, gu guzien irri karkailetan. Alabaina, De Gaulle-ren segetari izanik lehenago eta Rotschild-en bankoan, erakaskuntzako Ulm karriko “Eskola normal” aiphatutik agregazionearekin lehena atheraia, baina lan hori laster utzirik, behin ere ez deputatu hautatua ez politikan ezaguna izan gabe, nehor gutik izen hori entzuna, are gutiago Tuniziako “frantximantek” (gure aldetan zioten bezala euskara jakin gabe frantzesez mintzo zirener).

Hirira baino gustagarriago izan zaiku han eman dugun 1962-ko uda osoan, bertze hirurzpala lagunekin ebiakoitz-igandetan, armadan dioten moldean “kartierra libro” baiginuen gehienetan, bazkal orduko edo jan-edanak eremanez, gure harresi goretarik athera eta mendixkako alde zutari beheiti zuzen itsasora emaiten zuen bidexkatik jaustea. Ondartzea beherean begiek ikus ahala luze da, itsasoa Korzikan eta Niza aldean bezala hain garbi, zola argi eta barna ageri, gu salbu jenderik ez batere, mainuak beti goxo berantago Probenza aldean luzaz ezagutu dutan Mediterraneko ur abantzu epholean. Gure kaserna ttipian baginuen, nundik hara bildua eztatik, zaldi zahar ile harro bat (argazkietan ikusten da), artetan, gainera zalthuts iganik, ingurunetan itzuli labur baten egiteko, eta lagun batek (Tarbe ondokoa zen eta ni haratu eta urte erditan joana) zuen zakur eme gotor beltz zaharrak egin baitzuen ume andana bat, hetarik zenbait atxiki ginituen han berean, “mazkota” gisan, bakotzak berea hezi eta hazi; nihaurena, behin ere ukan dutan ihizi lagun bakarra, “Dolly” izendatua nuen, zinez xakur ezitia eta gixakoa eta hura ere han da azgazki batean ene sahetsean, beharriak xut..., ezpaitakit orai hea haurzaroan etxean ginituen ihiztor beltz hetarik zerbait gogoratzen zautanez ohargabeen.

*

Soldadogoa Bizerte-en bazoan horrela, 1963-ko agregazioneko izena Parisera emana nuen, ikustera bederen joatekotan, zerbitzua enekin hasia zutenak etsaminako ostaro-ekhainak baino lehen armadatik liberatzen baziren ere, doi-doiatarik gertatu zena. Anaia ordukotz Aljerian egonik etxera itzulia zen (etziren bi anaia batean Aljeriara igortzen, eta hura jadanik 1962 hastapenean han

zelakotz niz omen, jakin dutanaz, Bizerte-n egon). Ephailean telefona ukaldi batek deitu ninduen aitzindari-ordearen bulegora, etzizatan berehala mintzatzera menturatu: aita, ordukotz handizki eritua, galdu ginuela zen mezua. Paperrak berehala eginik, etxera joaiteko baimenarekin hamabortz egunendako, Tuniziatik abiatu nintzan beraz. Laster egin behar zen ehortzera bederen heldua izaiteko; baina armadak Tuniziatik Frantziara jiteko zituen bide moldeak, ahal zen laburrenak izanik ere, luze ziren. Frantziara zoan lehenbiziko airekoa hartu nuen biharamunean berean; geldi-aldi bat egiten zuen Korzikan den Solenzara-n, gero handik Salon-de-Provence-ra jausten zen; han behar zen, armadako aireportuan ohi diren paper eta urratsak eginik, burdin-bideko gararano joan, airekorik ezpaitzen egun hetan (eta bertzetan ere uste dut ez edo guti) Baiona aldera jiten; Tolosara buruz zoan lehenbiziko treina igurikaturik (eta gero ere batzuetan hortaz amets egin dut), bidaia luze enhoagarri baten ondotik (Frantzian daitekeen luzena zen liña hori, eta apur bat lehiatua izanik ere geroztik, hala gelditua da oraino), Tarbe ‘ta Pauen gaindi Baionara heldu, eta hor oraino Orzaizera zeraman treinarra igan... Hots, Bizerte-tik abiatuz geroz eta Probenzatik Euskal-Herrirako bidaiari, hirurzpalaurren egun eta gau iraganak. Etxean ahal bezenbat igurikatua ninduten, baina garara bila ethorria zitzatan suhiak ikasi zautan, gehiago ezin luzatuz, ehortzeari bezperan egin behar izanak zituztela. Etxekoekin egoiteko ukanak nituen hamabortz egunen buruko, bide berdin luze beretik, Bizerte-ra itzulia nintzan.

Gobernamendua azkenean, ezinbertzean baina De Gaulle-ek iduriz hastetik ikusia zuen bezala, urrats handiz abiatua zen Aljeriako bakera, eta Aljeriaren bere gain uztera, ondorioak ezpaziren gero ez errexak ez dolu eta bortizkeria gabeak izan ere, ez han ez hemen. Zerbitzua hastean uste ginuen baino laburrago izan baitzen horren gatik, Aljeriako gerla aitzinean bezala hemezortzi ilabeteren buruan soldadoen liberatzea deliberatu zen, eta gertatu zen enekin batean sartuak zirenekin lehenbizikoetarik izan nintzala, behar zen baino ilabete zenbait lehenago, laburpen hortaz baliatzen. Ostara jadanik aitzinatzen hasia, udako aroa abiatua zen itsasoz haraindian, belartzeak ohi bezala horitzen. Han ginen hamar edo hamabi gizonetarik hirurzpalaurren baginan Nadorko egoitza uzten ginuenak, urte osoa eta zenbait egun gehiago han eremanik. Gure kapitain ohi bitxi korzikarra, erretretara abian zen hura ere. Kapitain ohia diot, ezen zenbait egun lehenago guziak bere bulegora bilduak ginituen, ukana baitzuen (segeretari nagusi bezala eskutitzeria eni heldu zizatan) khexu apur batekin igurikatzen zuen berria, azken mugan baitzen hortako, goien aitzindarietako lerrora izendatzen zuen erabakia: hiritik deitua zuen bere andrea sartu zeneko, guziak zutik, berehala erran zauzkon ahazten eztitutan hitz hauk: “*Petite, je suis accrrroché au tableau!*”, alabaina “komandant” zen orai, eta armadako bere bizi luzearen bururatzeko orduan emana zaukoten, aski usu egiten den bezala, lerro ohoragarri hori.

Gure abiatzekotan aphairu ttipi bat egin zen Nadorrean, gutartean, ezpaitzen hartara komandant berria agertu. Azken eguna phusken biltzen, haiek in adixkidantzak eginak ginituener goraintzi erraiten iragan zen, batzu han gelditzeaz hek edo berexete hortaz gogoia apur bat ilun, behin betiko uztea baitzen (eztut geroztik, salbu bati hitz bat egun zenbaiten buruan diru ordaintze ttipi batez,

armadako lagun hetarik ehon ikusi, ez aiphatzen entzun ere), eta azken gaua hiriko kaserna batean iraganik, goizaldera untzia hartu ginuen. Hara urte bat edo gehixago aitzinean eremana ninduen bezalakoetarik zen, “Argence” hura bera uste dut, geroago Probenzan ikusiko dutan ibai ttipiaren izenekoa. Baina zer eguraldi miragarria orduan, Mediterranea oihala bezain leun, “oliozkoa” zinez, etzen orduan itsasoko gaitzaz eritzekorik, egun osoa zubian uhainer beha, batzuekin eta bertzeekin solasean. Multzo ttipi bat gertatu gira zubi gainean iguzkitara eztabada filosofikoan, politikara bakoitzaren aburuen ezjakinean guti menturatuz, hetan orhoit niz jadanik “dominikanoetan” sartua zen fraile gazte bat aski jakintsuna, Nadorrean ezagutua nuen Tarbe aldekoa zen aphezgai bat, bertzeak osoki ni bezala guziak edo gehienak sineste gabekoak, moralaz, ezkontzaz eta atseginaz; eta hortan aphezzeria khitzikatzen bada ere, ezta gure dominikanoa batere durduzatzen. Untziz egin dutan azken bidaiia horren buruan, Marzellatik Salon-de-Provence-ra kamiunetan eremanik, hiri hau utzi ginuen armada eta kasernetako biziaz, eta han ikusiak ginituen gauza gehienez, orhoitzapen zenbait ezpada, den gutieneko dolurik gabe.

Hortik bakoitza, hiriko jantzietan zorionekin (“permissionetan” ere soldadoek behar zuten oraino armadako jantzietan ibili), bere aldera banakatu zen. Eta nihaur, bizpahirur egun doidoia etxekeekin egonik, ostaro erditako berriz Parisera heldua niz, Louis-le-Grand-eko erakasle-lagun lekua, zuzen eta legezko zen bezala armadako zerbitzu aitzinean nuen hura bera, berriz hartua dut. Bila aste bat edo biga Saint-André-des-Arts (lehenago erran den bezala elizarekin aspaldidanik barreatu "arkuetakoa" izana) karrikako eta izen bereko hotel batean egonik, bizitegia ere hatzemana dut azkenean San Luis Irlan, Paristik 1964-ko uztaile ondarrean joan arteo atxiki baitut eta halako bihotz hauste ttipi batekin utzi, hain zizatan leku gozagarria. Agregazioneko izkiriozko etsamina guzietara izan nintzan, Bizerte-en biziki guti – eta gai batzuetan batere ez – landurik ere, beraz ukaiteko usterik batere gabe, berriz behar baitzen alta gauzak nola zoazin ikusi, eta, erdaraz erraiten den bezala, “mainuan berriz sartu”.

*

7. 1963-ko udatik 64-kora Parisen

Bi urte abantzu horietan - eta unibersitateko aro neurriari buruz, urritik ostarora, banadukan arrazoinekin bi urte oso nituela galduak -, etzen gauza guti aldaturik, Paristik 1961-ko urri azkenean abiatua nintzanez geroz, ez bakarrik Aljeriako bakearen egiteak, “Pampidou”-ren gobernu berriak baino gehiago, gogoak bertzelakatuak zituelakotz, airea nolazpait arindua. Aitzinean ezagunak nituen lankiden erdia bederen handik joana zen, batzu Capes-a edo agregazionea ukanik hara izendatuak ziren leku berrietara, Paristik urrun gehienetan; are gutiago ziren zaintzaletan aitzineko urtetan ezagunak nituenak han berean geldituak. Hala ere aitzineko lankidetarik batzu berraurkitu nituen, loturaren egiteko aski: etzen Louis-le-Grand-eko erakasle-lagungoa errex uzten, hiri nagusitik urrun gehienetan,

probinziako “zoko” batzuetara joaiteko. Ezpaziren han lanean ari, hurbil zauden ere, Auzo Latinean bizi, M. J. Saint-Séverin karrikako bizitegi ttipi bat harturik, J. B. bere emaztearekin Gay-Lussac karrikako bertze batean, eta lagun berri batzu ere egin nituen, agregazioneko kursoetan ezaguturik ala bertzela. Derradan berehala Parisek oso-osoan hartu ninduela berriz, eta agregazioneko lanari serioски lotu nintzala, hura ukaiten banu nora joaitea hautatuko nuen buruari batere eman gabe.

Berriz ere azkarki senditu dut orduan Parisen bizitzeak, eta urte hetan orai baino azkarkiago etzelakotz aireko ala TGV-ez hoin errex lekuz eta herriz aldatzen, jendeari bademon “munduaren erdian” bizi delako sendimendu hura, ezpaitu guti emaiten biziko zorionari. Etxeko gauzetarik – jendetarik ere – urrun luzaz egoiteak eta gertatuak ziren aldamenek hein batean baztertua ninduten, eta udako zati bat etxean eman badut beti bezala treinez joanik 1963-an eta aldiz beribilez 1964-tik hara, eniz bi urte horietan Paristik biziki urrundu ez Eguberriko ez, are gutiago, Bazkoko lanartetan (baziren orduan hamabortz egun orotan), behar baitzen ere agregazioneko galdua nuena berriz bildu eta ahal bazen hobetu. Egia da enintzala tinkoki jarraitzen Sorbonako ikastaldier, ezpada hizkuntzako batzuer (G. Antoine, J.-Cl- Chevalier, Gougenheim), behin ere huts egin gabe alta latinean ezin hobea eta Aro-Zaharreko jakintsun handi zen P. Grimal beti omere bereko eta gozagarriaren ikastaldiak, literaturan gutiago (salbu arteka A. Adam, P. Sherer, J. Deloffre) ezpaitzataten beti nahi nuen guzia ekhartzen. Agregazioneko lan baliagarriena, bereziki izkirioko (ahozko entsegu lanak hiruzpalaur ikaslekiderekin bildurik egiten ziren elgar zuzenduz), Parisen izanik ere ene karguaren gatik errex ukaiten nituen korrespondanziazko ikaskuntzetakoa zen. Baziren hor gai guzietako lanak, ezin hobeki eta zorrozki zuzenduak.

Etzen alta agregazionekoa, lizeko kargu aski arinarekin batean, asteen hiruzpalaur egun erdiez egiten zena, orduan ukan dutan egiteko bakarra. Parisen ikastetxe pribatu (ez guziak hemen bezala katolikoak) ainitz bada, eta hetan erakasle galdea azkar. Aspaldidanik Louis-le-Grand-en zen lagun batek emaiten zituen espanyoleko ikastaldiak “Cours Nadaud” izeneko hetarik batean; erran zautan 1963-ko urriko frantzeseko erakasle galdez zaudela, ene izena han aiphatua zuela, eta lan horren hartzera sustatu ninduen. Nahiz ni bizi nintzan lekutik apur bat urrun zen, Père Lachaise ilherri ezagun hetako ondoan, baina metroz Parisen alde orotara ibiltzea hain errex, lan hori hartu nuen, lizean nuen zerbitzuaren gainera. Beribil baten erostea gogoan bainuen, etzen hortako, eta bereaz ere, diru laguntza hori gutiestekoa. Ttipia izanik ere ikastetxe hark bazuen Parisen halako arrakasta bat, ikasleak kolegioko lehen mailekoak baziren ere, laugarrenekoak eta hirugarrenekoak, eta kurso ttipi horietako erakaslegoa ez izanik ere ene gostukoena (bigarrenetik beherago erakaskuntzan ari izan nizan urte bakarra da). Urtea bururatu zenean lan hortaz apur bat akhitua nintzan, eta hango jendeak, andere buruzagi begitarte ideki gozo bat bereziki, gurekin beti gogo hoberenekoak izan badira, ikasletan ontsa ari zen guti zela iduritzen zata, batzu ingurunetakoak ikastetxe haren aipamenak ekharriak (Akademia Frantzeseko gizon ezagun baten alababitziaz orhoit niz), dirudunak gehienak ezpaitzen orduan ikastetxe pribatua merke.

*

Ikastetxe hartara joaitea metroz egin behar bazen, lizetik ene bizitegirakoa bide laburrez eta oinez egin nezakeen: han berean Jondoni Jakobe karrika izkinan, Frantziako Kolegioaren behean, har Eskoletako karrika Cardinal Lemoine karrikarano, han ezker itzul eta urrats zenbaiten buruan heltzen da La Tournelle-ko zubira, santa Jenofevaren harrizko guzaiduri handi batek urrundik ezagun-arazten baitu, eta handik berehala San Luis-ko irlaren erdira sartzen da. Jende ezagun eta dirudun andana bat beti bizi izan baita irla hartan, Pariseren erdi-erdian den leku ixilena eta atsedeneko hoberena, jende ezagunak aurki zaitezkeen, saldegietan nor ogi, esne, haragi erosten, hala nola M. Morgan komedialaria oraino bere ederrenean (bizitegia Bourbon kaian zuen), ostatueta, edo ibilki. Arrats ezti batez, hamekak hiria eta etzatera joan aitzinean han hurbil bizi zen adixkide batekin oraino Pont-Marie-ko izkinan solasean, ikusi ginuen Pompidou lehen minixtroa, taxi batek zubi buruan utzirik, bere larruzko zakua besapean, han berean bertze aldeko kaian zuen bizitegira oinez sartzen, eta nahiz gu doi bat erdi-irri trufari bat ezpainetan, ezpaitzen orduko gobernua batere gure aldekoa, burua behekituz agur bat igorri zaukun. Irlaren inguruaren egitea kaia bazterretik bereziki laket zizatan arrastirian, jende gehiena bizitegietara sartua denean.

Irla hortako bizitegi gehienak XVII-garrenean eraiki ziren, geroztik guti aldaztu. Eguraldietan leihoak arrastirira idekirik uzten baitituzte, bidetik ikus daitezke egoitzetan molde frantzeseko tronadura batzu miragarriki zizelkatuak eta margoztatuak. Baina gehienetan haren ikusteko itzuli berezi labur bat egin dutan egoitza, ene bizitegitik bi urratsetan baitzen (baina etxe eder horien ondoan hau XX-garren mende erditsuko eraikuntza berria bezain itsusia iduritzen zizatan, azpian jaben “kinkalleriako” saldegiarekin!), XIX-garren mendean “Hôtel Pimodan” zeritzoten hura da. Ur bazterreko karrikara emaiten du harresi gora eder batekin, laur izkinetako harri pikatu leunduetan, burdina landuekilako galeria bat ibaialdara aitzinatzen. Baudelaire poeta handi hura han egona zen, eta beti uste ukan dut hango bereko orhoitzapenak gogoan, diru eskasez edo bertzela bizitegi ezin ederrago hura utzi behar ukan baitzuen, egin zuela gero *Bildutasun* (“Recueillement”) izeneko hamalaurkun hunkigarria. Hartan bere bihotz-minari, “oinazeari”, da mintzo bi laurkUNETAN:

*Ezti hadi Oinazea! Nahi buen Arratsa,
Horra nun den, jausten ari...*

Gero, hiri handiko atsegin harrabostunetarik urruntzen duela lehenbiziko hirurkunerano iraganez -

Emadan eskua, haugi, Oinazea, hunara,

Hetarik urrun. - , erakusten dauzko hirurkUNETAN, ametsetako andere batzuen itxuran, orhoitzapenak gogoratzen dauzkon iduri maitatuak, ibaian leinuratzen den “Hôtel Pimodan” haren gogamen batean bezala:

*(Hetarik urrun.) Ikuskin gurtzen Urt(e) iraganak
Zeruko galerietan, noizko zaietan soinak;
Jalgitzen uren barnetik irriñoz Urrikia;*

hori guzia gauaren urrats ixil eta hilkorra laguntzen duen iguzkiaren azken argian, zubi baten azpian etzatera doala:

*Hiltzera den Iguzkia lokbartzan arkupean,
Eta, hil-mihise luze(a) Orienten herrestan,
Entzun ezan, maite(a) entzun, abian Gau ezta.*

Baudelaire, Parisko neurtizlari eta ibiltaria, agregazioneko ahozkoan urteko programatik kampoko aztergai ukan bainuen geroxago, frantzeseko neurtizlarietan aurkitzen den hoberenatarik batendako eduki badut ere beti, enintzan batere orduan, are gutiago geroztik, gogo ilun erromantiko hortara bereziki ixuria. Etziren bertzela ere hiri nagusiko jostagailuak, ikus eta entzunkizunak eskas. Lehenago bezala, musikaldietan nintzan usu, batzuetan operan, antzokietan ere. Auhaltzera biltzen ginen, noiz gutarik baten bizitegira, han astiz edo politikaz edo bertze zerbaitez luzaz eztabatzen, noiz, aste oroz bederen, bizpahiruretan berdin, aitzinean gindabilan auzoko ostatueta. Aire hartzeko batzuetan egiten ginuen athermaldia, Boulogne-ko oihanean den aintziran untzi ttipietan ibiltzeko zen, han argazki batzu hartuz. Noiz edo noiz izan gira ere “L’orée du bois” izeneko ostatu aipatu hartan: khonduak atxikitzen zituena sortzez Orzaizeko andere bat zen, ni haren anaia gaztekin ibilia Baionako lizean.

Zaldiz ibiltzera joateko “Vallée de Chevreuse” izeneko ibar eder hartara gutizia ezpanuen eskas, etziren han, aldiz, lehenago eremaiten ginituzten lagunak, astia ere hartu behar egitekoen artetik. Alta gogoan naduzkan oraino bizpahirur urte aitzinean oraino zaldiz igaiteko hara egin itzuliak, hetaz halako urriki apur batekin, haina zen gozagarri ibar hortako landa luze ‘ta oihan sahetsetan eta batzuetan barnean lauhazkan joatea: zaldiak zuhatz baten azpitik itzultzean abar apha bati kokaturik utzi ninduen egun batez, bertze lagun bat ur erreka baten iragaitean bereak hartara aurdiki... Bapatez heltzen zen Dampierre-ko jauregiaren gainaldeko ordokira, San-Simunek bere *Orhoitzapen* miresgarrietan – frantzeseko hitz laxoan egin den lan handienatarik dela uste ukan dut beti - ainitz aiphatzen duen gorteko adixkide mina zuen Chevreuse-ko dukearen etxea zena orduan. Munho baten hegira heldurik gelditaldi bat egiten zen han, daitekeen ikuspegi miragarrienari beha, parkearen itzulia zaldien urratsean egin baino lehen. Han berean da, bere bothere osoan eta aitasainduari gustatzeko, “Port-Royal des Champs” Luis XIV-garrenak eta Parisko arxapezpikuak aurdik-arazi zuten serora jansenixten komentuaeren lekua. Lekua diot, ezen osoki barreatu zuten, ez harria harriaren gainean utzi, eremu guzia ahalgearriki suntsitu. Zimenduak dira bakarrik ikusten, zurezko iragarki batzuetan erraiten dutela nun zer zen, eta horien artean aski gogoetagarri zen “Racine-ren bidexka” bat. Paristik urrundu baino lehen, beribila ukan nuenean, azken itzuli bat egin dut hara, oraino badutan argazki bat harturik, leku orhoitgarri horier beha egoiteko. Artetan joaiten zen J.-B.-ek bere emaztearekin, hau handik hurbilekoa baitzen, zenbait demboraz atxiki zuen bizitegirano, Meaux-ko hirian, Bossuet Luis XIV-garren aroko pheredikari ospetsu haren apezpikutegia izana, Condom Gaskoiniako hiria (hor behin ere egun bat egon izana gabe omen) utzi ondoan ukan zuelarik, gorteari hurbilago izaitekotan.

*

Urtearen bururatzeko, bi etsamina mota banituen, osoki ezperdinak egia erran: agregazionea alde batetik, eta ez gauza ttipia ez izkirioko egiten ziren bortz lan ezberdinetan (frantzesean bi idatzaldi handi, filologia, latina, espanyola), ez, hortan onhartua baldin bazen bakarrik, uztail osoa hartzen zuten ahozkoetan. Bigarren etsamina beribileko permisa zen, han berean Eskoletako karrikan ikasten nuena, aski arinki, orduan egiten zen bezala. Ukan dutan lehenbiziko beribila erosirik ostaroan, ekhain hastapenean ukan nituen biak, entseguak entsegua laguntzen baitu agian, eta lanak lana: permis hori eta agregazioneko izkirioa. Derradan ene lagun zenbait hortaz apur bat ustegabetu zela. “Le Monde” berrikaria Parisko karriketari arratsaldeko bi orenetan saltzen baitzen, Courtine-ek kozinaz eta ostatuez egiten zuen artikulura nindoala berehala ikusten zuten, berrikari hortako artikulua hoberena zela niola batzuetan, ene filosofo lagunaren serioetik apur bat urrunduz bezala: ezkertiar andana Auzo Latinean, zozialixten eta kominixta staliniarrekin hautsirik, PSU delakoa gauza ttipia bilakatua, “situationnisme” izeneko gogamen politikoari emaiten ari zen, eta ene lagun gizon ala emaztetan berdin, baina hek luzaz eztabadan entzunik ere, ni ez. Hots, ostatu on, ikuskizun eta bertze athermaldietan ene bulegoan bezain usu ikusten nindutelakotz, trufa arin batean bezala “Sybarita”-ren izen goiti jostagarria emana zautaten, eta aithortu behar dut oraino etzizatala batere gaizki!

Bi ilabete abantzu baziren izkiriotik ahozkoa. Gero ahozko zazpi etsaminek uztail azkenerano bazirauten, bakoitza bertzetik egun bat edo bertzez artekatu. Beribilaren eremaita ohian uzten nuen La Tournelle-ko zubitik Louis-le-Grand-erano, eta Parisen berean edo inguruetan athermaldi zenbaiten egitetik (beribila karrika bazterretan errex uzten zen oraino leku gehienetan) gehiago behar baitzen tresnaren beraren aski trebeki erabiltzeko, beribilean ordukotz trebatua zen lankide batekin (aspaldidanik Paristarra izanik ere, ethorkiz Bretoina zen) abiatu nintzan itzuli baten egitera Liger ibaiaren aldera. Bidea ezta luze eta orduan beribil guti. Beauce-ko ibar aberatsean behera zuzen, jausten da Chartres-rano. Aitzineko neguan izana nintzan, andere lagun batzuekin hetarik baten beribilean, hango katedral eder haren ehun eta zortzigarren urtaburuko arrats batez eman zen Beethoven-en *Missa solemnis*-aren entzuten: lehen lerroan ikusten zen Pompidou lehen minixtroa bere ezkontidearekin.

Handik laster, inguruan berean, edo ibai handira hurbilduz eta hau iraganik ere, aurkitzen dira omen handikoena arrazoinekin duten Liger-ko jauregi ederrak. Barnean zituzten edergailuen ikusten ibili gabe egun hartan, asti eskasez, eta beribilezko itzuliaren ahal bezenbat luzatzekotan, eta gauko, Le Mans-etik goiti, berriz Parisera itzuliak izaiteko, ikusi ginituen horrela, ikusi bakarrik eta lasterrez, argazki zenbaiten hartzeko astia doi-doia hartuz, Amboise, Blois, Chambord, Cheverny, Fontainebleau, hemen luzaxago geldituz: zaldi oinpeko burdinaren iduriko mailalde ohargarriari begi ukaldi bat, eta itzuli labur bat oihanean, bere harroka handi biribil zuri hain bitxiekin. Flaubert-ek *L'Education sentimentale* elhaberrian luzaz erakusten du oihan hori, eta iduriz liburu hortako maitasunaren

aphaintzeko bezala, baina egiazki, idazlearen eskutitzetarik dakiguna hitzez hitz, zuhatz bakoitzean “bere buruaren urkatzeko” gogoarekin. Eztakit batere gauza hori gogoratu zizakunez orduan eta aipatu zenez. Bertzela ere, bereziki ikusi nahi nuena, lehen-lehenik eta Chartres-tik jalgi orduko, Talcy-ko jauregia zen, guti ezaguna egia erran, eta ere XVI-garrenean izana zenetik biziki ttipitua eta laburtua, erlisionekeo gerlen ondorioz uste dut. Aitzineko urte batez agregazioneko emanak zituzten Ronsard-en hamalaurkUNETAN *Sonnets pour Hélène* izenekoak, ondu zituen azkenetarik, orotako ederrenak guzien ustez.

Baina Ronsard-ek, maitasunezko hamalaurkUNETAN hasi zenean, “Hélène de Surgères” hori Medici-ko Katalina erregina amaren gortean ezaguturik, egiaz edo alegiaz apur bat maitatu baino lehenago, lehenbiziko *Maitasunak* (berrehun eta hogeita bat orotara) “Cassandre”-ri eskainiak zauzkon 1556-an. Cassandre andere hori, erreginarekin batean edo lehenago, Firenzatik jina zen Salviati dirulariaren eta Talcy-ko jauregi hortan jarria zenaren alaba izana zen. Ronsard-ek hortik hurbil, gorrea Blois-en zenean (“... *Maitasunak zauztan uste gabean, Cassandre-ren begi-ederrak erakutsi, Blois-era gorrearekin joaitean...*” baitio berak zenbait urte berantago), ikusia omen zuen, 1546-ko jorrailaren hogeita batean:

*Mila bortz ehun berrogei-ta seigarrenean
Eder gaixto batek ber'ilekin bihotza
(Ezpaitakit gehiag(o) eder ala gaitza)
Garaziez hartu 't' estekatu zautanean ...*

Itzulpen labur hori doakola Berphizteko mende bortitz bezain gogamenez eta mota orotako edergintzaz aberats horri, eta orduko poetetan lehenbiziko aiphamena zuenari, ohore ‘ta miresmenezko agur baten ordainez.

Hamaseigarrenekoa zen ere, baina lehenbiziko zatikoa, Ronsard bigarrenekoa delarik, Nabarrako Margarita lehena, François I-ren arreba, “Valois-ko Margarita”, Henri Labrit-en emaztea, eta ez hunen iloba izen berekoa, berantago Henri IV-garrenaren lehenbiziko ezkontzako, erdaraz “Reine Margot” dioten hura. 1963-64-etan agregazioneko ezarria zen Nabarrako Margarita-ren *Zazpiegunetakoa* (frantzesez *Heptaméron* Italiako Boccaccio-ren moldean izendatua baita). Gertatu zen ahozkoan bilduma hortako zati bat ukanik aztergaitako, nahiz egun hartan bereziki akhitua, aski ontsa heldu zizatala. Liburu hortan, Biarnoko bortuetara Sarrance-en beilan izanik itzultzean uren ganditzeak erregina bere ingurukoekin geldi-arazirik, hasten dira izen berezi batzuen azpian, bakoitza bere aldiari elgarri maitasunezko ixtorio erraiten. Horietan batzuek Nabarrako gorrea zaharrean, Iruñen, Oliten gertatu ziren ixtorioak badematzate – egiaz ala alegiazkoak zer neurritan nehork jakin gabe hor ere, literaturan usu bezala –, agian senarraren familiako Labritarrenganik, edo zenbait urte lehenago haiekin batean Iruñeko gorrea behin betikotz utzi behar ukan zutenen ganik entzunik, Fernando Katholikoaren armadak erresuma zimarkuz eta gerlaz ebatsi baino lehen, 1512-an, gure erresuma osoaren (Nabarraren, diot) buru zirenean. Hogeita bat urte gerla, hartze, uzte, irabazte ‘ta galtzeren buruan, erresuma zatitu zen, eta 1530-ean, Karlos “Quinto” emperadorea azkenean etsiturik bezala, gure Baxe-Nabarra xoila eta hertsia egiazko “Nabarrako erresuma” bere gain gelditu. Paristik jalgirik uztail

azkenean, gehiago ez itultzekotan, beribilez egin ditutan lehenbiziko itzuliak, eta urte zenbaitz jarraiki, orduan sortu zuten mugaz haraindiko leku horietara beretara izan dira.

Uztaileko azken egun batez agertu ziren gure agregazioneko ondorioak: 31 ginen gizonetan Frantzia guziko, eta, onhartu direnen izenak hoberenetik hasiz azken onharturano jautsiz emaiten baitira, enuen ez hoilatzeke ez dolutzeko arrazoinik batere aurkitu, 15-garrena agertzen nintzalakotz! Gero, lerro berean, epailen buruzagiak (latinean “Orotako inspektore” Cart zen urte hartan, gizon azki mintza errexeta eta gogo onekoa) hartzen zituen agregatu berri guziak bat bertzearen ondotik, eta orduan oraino libro ziren lekuetan hautua emaiten. Ene aldia jin orduko hamalaur hautatuak ziren beraz, eztaikit ene gostuko hoberenak ala ez, ororen nahikariak ezpaitira berdinak. Lehenbiziko gogoia Euskal-Herrira hurbiltzea ukan banuen ere, etzen alde hortara den gutieneko lekurik, eta hurbilena urrunxko, Châteauroux-ko hiria. Mediterraneako eskualde iguzkitsua soldado zerbitzuan ezagutua nuen, eta ezpazen gure eskualdetara hurbiltze hoberik, Parisko aro eta harrabotsetarik zenbait urtez bederen (baina betikotz gertatu zen!) ihes egitea hobe zizatan. Marzellan bazen leku bat, baina hiri horrek aspaldidanik zuen aiphu doi bat bortitz eta gaixtoak apur bat lotsatu ninduen, gero egiazki ezagutu dutanean, usu izan bainiz ikustez eta hango ostatu batzuetan aphairuz ere, orduan ez hautaturik aski khexu izan bainiz, berantegi ...; ezen, nolakoa den batere jakin gabe, auzo hiria duen Toulon-go “Dumont d’Urville” izeneko lize handian zen leku bat nuen hartu. Hirur mila ikasle hurbil bazituen eta mail guzietakoak, erakasleak ehunez goiti, hara buruilean heldu nintzanean jakin nuen bezala.

*

8. Itsasalde urdinean

“Itsasalde urdina” dioten hartara joaitea, Toulon-dik Italiako mugara Menton-erano Mediterraneako bazter guzia hartzen baitu, gutziagarri bezain gustagarri iduritu zizatan oro har. Laster ohartu behar izan zen alta Toulon-ek etzuela bere baitarik jendearen eta bereziki erakasle gazte baten luzaz atxikitzeke gauza handirik, ez eta oraino geroztik lan eta gastu handitan egin diren ondartzeko artifizial hetarik. Inguruko eta Probenzakoko herrietara joaiten zen beraz astia zen orduko, lanarte ala asteondar: edo Maures-etako oihanean zehar Saint-Tropez-ko ondartz eta jostagailuetara (1968-ko uztail osoa, ostail-ekhainetan izan ziren politikako nahasmen bizietarik landa, han eman ginuen ikastegiko lagun batzuekin itsas-mainuetako etxe bat alokaturik Ramatuelle-en), edo itzuli bat arratsaldetan gehienik Marzellako hiri handi bezain gogo onekora. Egia da Toulon-en eman ditutan laur urtetan adixkide onak ukan ditutala, ala ikastegian ala hirian. Baina jende gehiena itsasoari eta bereziki armadako untzieriari esker bizi zen, hiria “itsas-prefetura” izanez (Orzaizeko Antoine Sala amirala buru egona zen gerla ondoan zenbait urtez), eta ni armadako jende ‘ta gogoaz jadanik ase. Laur urte bururatu gabe, 1968-ko ostaro-ekhainetan Frantziak ezagutu zituen gertakari hek ere baino

lehen, gure lizea ilabete osoan halako jazarmen batean atxiki baitzuten, Niza-ra joatea galdegina dut. Bazen han unibersitate berri bat hasten ari, bertze lagun batzu jadanik hara izendatuak, eta 1969-ko urrian Nizako errient eta kolegioko lehen maileko ikaslen moldatzeko ikastegian sartu nintzan, eta han egon niz, Unibersitatean ikastaldi batzu artetik emanez, frantzeseko erakasle, literatura eta gramatika, latineko ere apur bat, hamalaur urtez.

Nizako hiria Toulon-gotik osoki bertzelakoa da, eta urtetik urtera itsas-bazter horrek metatzen ari zuen jendeak azkenean asperturik utzi baldin badut egun batez, eta Bordeleko unibersitatera aldatzea hautatu eta ukan, euskarazko thesisa hasirik (eta Montpellier-en Frantziako literaturan hartua nuen gaia hasi orduko utzirik...), hamalaur bat urtez zituen errextasunez baliatu niz gibel gogamenik gabe. Mende bat zuen, doi-doia, Frantziako bilakatua zela 1860-an (beraz Baxe-Nabarra 1791-ean “agorriko laurko gau” aipatu hartan, nahi ala ez egina izana zen baino mende bat hurbil berantago), Napoleon III-garrenak Italiako errege erresumaren batzen lagundurik egin ziren antolamenduetan. Saboiako duken kondate bat izana zen lehenago (ohartu nintzan hortakotz eskudoa, bere mendi eta arranoarekin, Orzaizkoaren egite handikoa zuela!), eta horiek Italiako erretatea bildu zutenean, italiarra bilakaturik egona.

XVII-garren mende aitzineko eraikuntzetarik guti atxiki du hiriak, bi lekuetan ezpada. Lehenik “Gazteluko munoa” diotena, hura noizpait izanik hiri zaharraren bihotza bera, eta den lekuan, betidanik Probenzako eta laster Frantziako mugan berean (Var ibaiak egiten du muga hori, gero horren izena urrunagoko departamenduari eman izan bada ere), itsasoa ere zaindu behar, azpian beti baliatzen den “Portu zaharra”. Badu aspaldi harroka zut eta gora horrek eztuela gaztelurik. Luis XIV-garrenak Saboiarekin ukan zuen gerlan, Frantzesek azpitik zilaturik jauz-arazi zuten, eta bolbora hornimendu guziak han baitziren, bapatez osoan erre zen. Ikus daitezkeen gauza bakarrak, harresi mots ondarkin batzu dira lurrean zenbait zehetan gora, eta hetan bereziki erakusten da kathedrale erroman zaharraren egitura. Baina, usu bezala, lehenagoko hil-herriak oraino muno haren aldapan geldituak dira, beherago dagon “Hiri zaharra” diotenetik zenbait urratsetan. Behere hortan egin zen gero, bertze eliza andana baten erdian, kathedrale berria, eliza guziak bezala (bada ainitz) XVII-XVIII garren mendetako estilo “jesuitiko” edo “barrokoa” zeritzon hartan eraikia. Derradan kathedralea izana gatik, eraikuntzaren ederraz eztela hurbiltzen ere aro berekoa den Bordeleko Andredona-Maria harri zizelkatuzko eliza miragarrira (bitxi dena: hunek aitzinean du “Niza-ko hotela” zioten etxe ederra!). Bertze eliza handi ala ttipietan, eta bada andana, “Jesu-koa” Erromako eliza bat iduri (baditu “Santa Rita” dioten sainduaren aldarea eta gizaiduria, beti aitzinean hiriko emazte andana batekin zirio phizten eta othoitzean...), edo merkatu ondoko kapera biribil urreztatu mirazkoan, badira gauza ohargarriagoak.

Elizetarik bertzalde ikusgarri da erakustoki bilakatua den ara italiarreko Lascaris palazioa. Iruñeko artxiboetan aurkituak eta argitaraziak nituen Erdi-Aroko euskal-izenen aztertzen hastean – “Izenak badituzu, egizu thesisa bat” errana zautan Jean Haritschelhar-ek, hortan utzi bainuen Montpellier-ko

unibersitatean hasiera ninduanaren gaia! - , ohartu nintzan eskualde hartako jende-izen andana batek, “Gubernatis, Lascaris, Tomatis...” usu bataio izenak latinduz eginak, bazuela hemengo batzuen egite handia: Henriquiz, Ianiz, Periz, Sanchiz...

Sortzez Nizatarrak ziren gerlari Garibaldi eta Masséna-ri hartuak dira hiriko bi plaza nagusien izenak. Azken hunek hesten du aitzinean baratze batekin, edo hobeki itsas-bazterrera idekitzen, hiri zaharra, eta aldi berean, “Paillon” izeneko uhaitz ttipi orai bidez eta eraikuntzez estalia arteko (ur aste handietan batzuetan hiri beherera gainditu da), hiri berrirateko erdigunea egiten. Plaza hortan eta Portu zaharrera idekitzen denean, gazteluko munoaren bi aldetarik, eraikuntzak gorri ilun ezti batez dira margoztatuak, azpian Masséna plaza bezala ibiltzeko arkupekin. Horrela, barneko karrika hertsiekin, oihalak batzuetan leihoetarik dilindan idortzen, Nizako hiri zaharrak badatxika oraino lehenago Italiakoa izana delako hatza.

Ezta bizkitartean hango hizkuntza zaharra Italiakoa, baina Probenzakoari hurbil den okzitanoki bat, “nizarta” diotena, eta oraino omen bederatzi milako jende batek mintzo, gehienak hiri zaharretan eta batzu inguruetan bizi, eskualdeak aroaren eta itsasoaren gatik duen arrakasta handiak osoki frantzestu eta berriak ezituen baserri menditsuko herrixketan. Hiri berriak aldiz, aitzinetik “Angelesen ibilgunea” dioten itsasalde luzeko hotel (aipatuena “Negresco”), kazino (“Palais de la Méditerranée” delakoaren inguruan izan da azken urtetan alde hartan sortu den auzi luzenatarik bat), eta bizitegi aberats eta batzuetan bitxiakin, barnago saldegi handi eta berdina aberatsek betetzen dituzten karririk, ukana du, eta horren erraitea gustu du hango jendeak, eta hoilagarri, arrazoinez, “Paris-xipi” izengoitia. Lehenago Erruso dirudunen baitan arrakasta handia ukana du, katedral orthodoxa eder eta margo biziz aphaindu bat lekuko (badu zeremonietako molde errusoan kantatzen duen korala, eta jendea entzuterako badoako, Parisen Daru karririk katedralera doan bezala), eta oraiko Errusiar aberastu berrienean arrakasta berdina ba omen du.

Barnean mendi aldera, hemen hurbil-hurbila baita eta gora, igaitea zut, hiriak hartzen du Erromanoen aroko “Cemenelum” erdararen “Cimiez” bilakatu den izeneko auzoa, aro zaharretan hiri berezi izana. Gainean, ibilbide luze bati goiti joanik, bi aldetarik hiriak dituen egoitza gozagarri eta ainitzetan aberaski eraikiekin, baratze artekatuak – han eman ditut Nizan egona nizan hamalaur urte osoak -, zabalzara heltzean, aurkitzen dira hiri zahar haren ondarrak: anfiteatroa oraino zatiz zutik, udako ikusgarri eta musiakaldietako baliagarri, hiri zaharreko etxe, karrika, mainulekuak, aldiz, lurtean harresi ondarratarik baizik ez ageri. Baziren hemen ere, Nizan (izena grekako “Nike”-tik omen, “garhaipen” erran nahi baitu) Gazteluko munoan bezala, girixtinotasuneko lehen mendetan, laugarrenetik goiti, apezpikua eta katedralea, hunen harresi ondarrak oraino lurtean ageri; eta ba omen zuten artetan bi apezpikuek elgarrekin aharra eta auzi zenbait, bi apezpikutegiak bat bertzetik hoin hurbil izanki (eztira ere biziki urrun Grasse, Vence, Sospel, berdina lehenago apezpikutegi izanak), horrelako herri mendi harritsu eta emaitza, itsasokoak ezpada, hertsikoetan. Zaharkin horien erakustokia han berean da, estilo italiar klasikoko “villa” edo jauregi eder batean. Apur bat

beherago jarriak dira ere fraide “franxikano”, serora “klariza” eta komentu, bere kapera ttipiarekin. Handik goiti mendi hutsa, eta lepho bat laster iraganik, elhurrak larrazkenean goizik eta primaderan berant arteo, lerragune ‘ta jostaleku.

*

Niza Italiako bidean, Menton mugako hiri ttipi pollitera heldu baino lehen, iragaiten den Frantziako azken hiri handia da; edo bederen hara heldu nintzanean hala zen, beribillbide berria hiritik bazter eta goraxago gaitzeko lan eta gastuetan egin aitzinean. Errepideak hirian sartu behar zuen, erditik zeharkatuz, gaitzeko kamiun zerrenda khetan, beribilak artetik ahal bezala, Cimiez-ko behere aldean burdinbidera heltzean itzuliz, orduan izan zaitekeen aire zikindueneko gunea egiten zutela. Gero bidea hirur besotan banakatzen da: gainean mendian aski gora aldapa hautsiz egina, “korniza handia” diotena, ikuspegi ideki eta zabal batzuekin, itsasora eta behereko herrietara, gero artekoa, herrixka eta etxen artetik harahunaka (handik etxera jaustean zen ixtripuz hil Grace Kelly Monaco-ko prinzesa); beherean aphaltua, itsas-bazterren arau inguruka hau, mendi eta harrokkak itsasora zuzen goratik eroriz ahal bezala itzulikatu behar izan baitira eta batzuetan zilatu, herriz-herri. Aurkitzen dira Villefranche bere itsas-inguru abantzu hetsi beteginarekin, ondoan Saint-Jean-Cap-Ferrat, lur-beso luze bat itsasoan barna sartzen dena, Nizako bertze aldetik Antibes-koa egiten den bezala, bi lekuak oihanpetan etxe eta “villa” ederrenekin (aipatuena “Kerilos” Greziako eraikuntza zaharren moldekoa da), jende aberatsendako hotel handi eta ostatu, untzien ezartzeko portuak orotan, beti bete-beteak, orotan ere ondartze inguru-erdi moldeko aski ttipi batzu, goizik epheltzen den itsaso hartan hauteko mainu leku.

Nizan ala hiri ttipi horietan, Italiara buruz, lur egitura harritsu, aldizka zut eta konkor izana gatik hiritik jalgi orduko eta hirietako auzoaldetan beretan, hemengo mendi aldapa eztiatarik ezin ezperdinago, lekuek omen handia ukana dute goizik, eta atzerritarren arrakasta, Angelesena eta Errusoena bereziki. Eta orotako aipatuena Monaco prinzipate ttipia, hain ttipia nun San-Simun orhoitzapenlariak orduan hango prinzearen urguluaz eta beregain nahiaz trufan, Valentinois-ko duke ‘ta pare bezala gortean lerrokide baitzuen, baitio arrazoin zenbaitekin “sakelako mokanesa” bezain handi dela, eta erditik “kampora thu” egin daitekeela. Eremua ezin hertsiago du, mendiaren eta itsasoaren artean (itsaso gainera harri eta lurra garraia bortxaz apur bat irabazi badute ere), hala nola nun beti aberastuz eta atzerritar aberatsez betez, ezpaita han hogeita hamar milaz goitiko biziliarretan sei mila herritar baizik, eraikuntzek gero eta gorago joan behar ukan baitute, eta lehenago zitroin, iranja eta olibondo beteak ziren landa bero hertsien lekua hartu hain gaizki “dorreak” zeritzoten eraikuntza mehar luze itsusiek. Eztu beraz hango hiri nagusi eta bakarrak, bere “Monte-Carlo” izen italiarrarekin, leku hertsia eta ezin ttipiengo bat baizik atxiki zinez ikus eta gozagarri denik: “harroka” diotena bere jauregiarekin eta hartara deraman “hiri zahar” hertsia. Kathedrale berri ezer zinez ederrik gabeko baten ondoan (printzek ukana dute aski berriki Erromatik apezpiku katedera bat), jauregiko zabaltzaren sahetsean,

etxe pollit multzo batek egiten ditu bizpahirur karrika ttipi, oro margo eztiz aphainduak, horail, gorraxta, berde arin, Italiako moldean, eta hetan abantzu athe bezenbat ostatuxka eta “pizzeria”, auhariko jendez bete-beteak, gehienak gazte, ainitz Italiar han bizi edo auzotik bi errota itzulitan ethorriak.

Jendea gehienik hara ekharri duena, Estatuko zergarik ez ukaitez bertzalde, diru joko leku izaitea da. Jokoetako “Casino” bat egina zuten XIX-garren mende azkenera bere operako sala ederrarekin, Garnier Parisko operaren eraikitzaleari berari manaturik. Guzia, Biarritz, Cannes eta itsasaldetako udalierren, eta gehiago orduan menturaz, ezen lehenago neguko baitziren hara jiten ipharralde hotzetako jende handiak, negularren atsegineko, eta zuten diru soberakinaren biltzeko: han ala hemen, bat baino gehiagok du bere fortuna apurtu, eta batzuetan oso-osoan agortu. Frantziako erresumatik berex baita, “diru mekanika” delakoak prinzipatean goizik alhan ziren, ez bakarrik Casino-ko saletan, baina, Amerikako diruekin omen eta Amerikako moldean, han eraiki zen “Loew” hotel handian. Lagun batzuekin lehen aldikotz ikusi nuenean, bazen burxoratzekoa, jendeak metan, zahar eta gazte, alta iduriz zahar eta emazte adineko ainitzago hetan, monera xehea eskuan, mekanika hetan sar eta eskukaldi batez gider batetik itzul-araziz, batzuetan, bekan, monera meta bat jalgitzen burdina harrabots baten klixkaldi jarraiki batean, baina gehienetan batetik bertzera jauzika, hea zeinek zituen aberastuko, edo bederen galdua zutenaz ordainduko. Geroztik diru mekanika horiek orotara hedatu dira, jendea gero eta gehiago bildu dute, gau osoak hetan, nahiz guti edo batere ez aberastu.

Monakotik hara, mugara heltzean berean Menton hiri ttipi pollitak baditu aro ezin eztiagoaren, eta Frantzian den eztiaren abantailak: orotan iranja eta zitroin-ondoa, landare ‘ta baratze, hartakotz egiten baita primadera oroz “zitroinaren besta” handi bat, orgak hori-horia zitroinez aphainduak eta estaliak karriketan ibilki. Hango hilerrietarako itzulia egin behar da: nun nahi Errusiako printze ‘ta izen handien hobi ederki zizelkatuak (badute Biarritz Donamartekoen egite), ezen ordu batez bulharretarik eri ziren “poitrinerrak”, ustez sendatzera, hara igorriak ziren. Eritasun horrek mendiko haize mehe ‘ta hotxa nahi du, sano eta garbi delakotz, hartako dira “sanatorium” izeneko “sendategi” edo eritegiak egin mendialdetan, Alpetan gora, edo hemen ere, nahiz beherago, Urzua eta Mundarrainen arteko azken aldapetan, baina itsasotik aski urrun, Kambon - eta amatxiri entzun dut erraiten Orzaize ere aipatu zela... -, ez Menton-en eta halako itsas-bazterrek duten aro heze ‘ta ezta. Errusiako gazte handi hek, sendatzeko orde, berehala hiltzen ziren, hilerrietako hainbat harridazkiek dioten bezala. Mentonen, itsaso bazterraz bertzalde bere ondartzeko garbi, arin eta argiarekin (Nizakoan ezta uharri biribil eta aski gotorrik baizik), ikus daitezke plaza ttipi baten bi aldetarik bekoz beko bi eliza eder, hango estilo barroko aphainean eraikiak, bi kofradia ala komentuenak izanak agian.

Nizatik ala Menton-dik mendi aldera, hango “hergaraia” erran daitekeenean, bideak badoaz herri edo hiri ttipietan goiti, bazterretan utziz, hemen Contes, Levens, hor, Italiako Cuneo eta Turino hiri nagusirano (Saboiako duken hiri nagusia eta Italiako erregen lehenbizikoa) deraman errepidean edo hurbil,

L'Escarène, Lucéram, biziki herri pollita bere karrika hertsu eta etxe aphaindu mendi mazela zutean kokatuekin, batzuek baderakutsatela athe gaineko harrian, hemen bezalatsu, eraiki edo berreraiki diren urtea; gorago Sospel, Breil, Saorge, La Brigue, Tende. Hirixka bitxia da Tende, mugarakoan azkena: heldu baino lehenxago bidetik agertzen da mendi aldapari lotua bezala iguzkitara luzatzen, etxeak karrika bat edo bien aldetan hego aldera itzuliak. Ohartu nintzan arthaldeak, ez handienetarik, hiriko etxe batzuen zolan sartzen zirela oraino, eta selauruak bazituztela hegaztegipe batzuetan, airera idekiak, belar idorrek metan karrikatik ageri. Herri horiek abantzu guziek badaduzkate eliza barroko moldekoak, ez beraz hain zahar, XVII-XVIII-garren mendetan berreraikiak iduri, ala ixtripu edo gerla zenbaiten ondotik, ala jendeak eta buruzagiak (Saboiaiko duke Italiako errege bilakatu zena, elizako kargudunak) aberasturik. Eliza hek badaduzkate gehienetan bi edergailu, berezi bezain hargarri: begien atseginarendako debozionario bezenbat, Brea margolari handiaren erretaula eta margazkiak; beharriarendako organo batzu biziki gustagarriak, nahiz ez handiak: eztira hetan bakarrik elizako organo gehienetan aurkitzen diren soinu eta "joko" ohikoak, baitituzte oraino xori kantu egitekoak, atabal eta zinbala egiazkoak, xilintxa eta bertze. Hortako hetan emaiten diren musikaldiek - mezek eztakit, ezpaitut entzun - arrakasta aski handia dute.

Herri horiek batzuetan ikusi ahal baditut, ezta beti eta baitezpada bidaia hutsez eta atseginez izan, hori gertatu bada ere noiz edo noiz, baina badituztelakotz bigarren maileko ikastetxe edo "kolegio" batzu. Bidea neke, luze eta itzulikari izana gatik, eta neguko ilabetetan elhurrak edo hormaz hartua, erakaskuntzako ari ziren gure ikasle zenbaitek urtean bizpahiruretan hetan eman behar zuten ilabete bat erakasle konseilari baten menez, ikaslen aitzinean eta ikastaldietan hunekin trebatuz, eta behar zen egiten zuten lanari behatu eta ahal bazen hori zuzendu urteburuan egiten zuten etsaminako. Urtean behin udara heltzean, lanak bururatuxeak, ikaslekin egiten zen athermaldiko, egun osoa hartuz, izan gira alde hetan gora "Miretako mendia" ("mont des Merveilles") diotenaren ikustera: harroka zuri garbi, urrunera leun iduri batzu Aro-zaharreko jende marra eta margazki bitxiz barna zizelkatuak, egiazko izkiriorik batere gabe alta, izenak dion leku eta gauza mixteriozko bat, han duela laur edo bost mila urte bizi izana den jende ez ezaguna bezala.

Nizatik herri barnera burdin bidez abiatzeko, Parisko treinen gara nagusitik bertzalde, bada gara ttipi berezi bat Digne-ko hirira buruz Var urrekaren luzara deraman "Train des pignes" ("Leher-hazietakoa") deritzotenarendako: noizpaiteko karrosa apha eta zabal bitxi bat zen, mekanika khetan, burdinbide hertsu batean harrabots, inharrosaldi eta kurrinka. Hiriari eta departamenduari ainitz gostatzen omen zako, eta noiztenka ekhenduko delako berria zabaldu da, baina udalierren gatik edo, azkenean atxikia dute 'ta telebixtak erakutsi duenaz berritua. Hasteko handik ere egin dugu itzuli bat edo bertze, gure ikaslekin batean urte oroz egiten zen athermaldi hetan, margazki batzuen hartzeko eta aphairu egiteko estakuru, baina ere ixtorioko erakasle lagun batek emaiten zituen xehetasunen entzuten. Digne-ko hirira hel baino lehen, herri ttipi batzuetan iragaiten da: Carros, Villars, Touët, Puget-Théniers, Entrevaux... Azken hau

(hemengo “Ibarrarte” balio du) da menturaz ohargarriena, lehenago apezpikutegi izana ere kathedrale erromaniko bat lekuko, aski handi hoin hiri ttipian, eta gaztela bat harroka muturrean zut noizpaitez geroz eta oraino aski berant soldadoez atxikirik izana. Uhaitza arku bakarra gora datxikan zubitik iragan eta bidexka hertsia bati goiti igaiten da gaztelurano, han bidearen eta ibaiaren zain egonki, lehenagoko etsaikeria eta gerlen ondarkin ohargarria.

Digne-ko hirira heltzeko iragan behar da oraino, Saint-André-des-Alpes hirixkan gandi, Verdon izeneko erreka: zenbait lekutan mendi harritsuak artekaka zilaturik, bi harresi goren zola-zolan urrun ikusten dira joaiten haren ur bizi urdin-muskerrak, eta badute Xuberoko Kakuetaeren zerbait egite, nahiz handiago eta eskualdea idekiago. Digne-ko hiriaz banajien gauza bakarra etzen batere hango eraikuntza edo ikuskarri bereziez, guti ditut ikusi eta gutiago gogoan atxiki. Baina hango kathedraleko kalonja izana zen XVII-garren mendean Gassendi filosofoa, Aro-Zaharreko filosofia atomixta berritu nahi ukan zuena, hortakotz Descartes-en etsai bezala baitadukate zenbaitek. Haren gogotik hurbil ziren aro klasiko hortako idazle nagusi batzu, eta hautan lehen-lehena La Fontaine alegialaria eta gogoz “epikurixta”. Alegietako azken liburuetan aurkitu da Gassendi-ren filosofiatik gogamen andana bat, hala nola VII-garren liburuko XVI-garrenean (*Ibizi bat ilargian*) (13-16):

*“Itxuraz nolakoa, badakusatan Ekhia?
Eztitu hemendik hirur oin neurtzen inguruan;
Gain hartan ikus baneza bere duen egoitzan,
Zer luket(e) ene begiek Naturaren begia?”*

*

Nizatik itsas-bazterrez, Italiako alderat orde, Var ibai lehenago Frantziako muga izana denaren ahakalde hertsia iraganik Saint-Laurent-du-Var herrira, eskun utziz Villeneuve-Loubet, La-Colle-sur-Loup (“otso” izen iduri hori menditik jausten diren uhaitz ttipietarik batena du), eta ezkerretik itsas-hegian harri eta lurra ekharriz zabaldua den aireportua, erresumako handienetarik bat, bideak baderama, Antibes eta Juan-les-Pins hirtean hara, oro ondartzeko, udalierren leku hautetsi, Cannes-ra eta gero Toulon eta Marzellara buruz. Errepide nazional 7 zaharraren gainera, lehenago Nizara heltzeko edo handik jalgitzeko bide bakarra, hain hertsia, lanjeros eta enhoagarri beribil eta kamiun ethengabeko zerrendetan, mendian itzulika, itsasalde urdinerako bide ohikoa oraino 1964-an hara nindoanean, beribilbide berria zilatu zen azkenean, Esterel-go mendi gorriaren erdi-erditik. Handik jaustean “Aingeruen (itsas-arrain batzu dira...) Bahia” agertzen da, ondartzeko itsaso urdin-urdinaren, erdaraz “Urdin handia” diotenaren inguruan. Hala zen bederen lehenago, ezen ikuspen gehiena eta ederrena moztu baitaukote geroztik hor berean, ur bazterrean egin diren eraikuntza gora bihurtu bitxi eta oro har, diren lekuan, ezin itxura gaitzagoko batzuek. Gutik egin du, leku miragarri horien zaintzeko lege 'ta arrazoin guziak izanik, eta goraki oihukaturik ere, ezpada

hemen Espainian Mediterrane hegiko hainbertze lekutan bezala, ingurumen arraroena behin betikotz osoki andeatu.

Nizatik alde hortara jendea bizi den lekua ahalago eta apur bat zabalago bada ere guneka, eta barnera mendia ez hain gora, eztira bideak Menton aldera baino biziki errexago, negu ala uda, udan are gutiago, ibilkari, beribil eta kamiun lerroak metan, noiz nahi geldituak. Herriak ere metan daude, artetan hutsuneak guti edo batere ez, bazterrean bezala barnera. Abantzu orotan bada, gehienak itsaso zabal urdinera so bezala dauden lekuen ideki gozagarriaz bertzalde, erakustoki ala ostatu hautatuz nahikoa. Horra lehenik Cagnes-ko mendixka, aro zahar ala berrietako edergailu eta margazkiekilako erakustoki ttipi bat badadukan gaztelu zaharraz koronatu; apur bat gorago Saint-Paul-de-Vence, leku lakekarrietarik bat, urrundik bere harresi gorez inguraturik (lehenago erresumako muga zen hemen) begia joiten baitu, ostatu on batzuekin, hetan aldi berean aro berrietako margazkien erakustoki bilakatu den “Urrezko urxo xuria” (“La Colombe d’or”: nahiz eztitutan han izan nizan aldi bakarretan nihaurek ikusi, Simone Signoret eta Yves Montand-en udako egoitza izana zen). Hurbil-hurbila du, leherdoi baten erdian abantzu gorderik, hego-aldeko zeru urdin argia gaintetik, Maeght familiaren emaitzaz eta haren izenarekin, XX-garren mendeko zenbait edergile handien (Miro, Giacometti) lanen orotako erakustokia. Hurbil-hurbila du Vence, lehen apezpikutegi izana (kathedralea ikusteko da). Hango apezpikugora izendatu zen XVII-garren mendean Sévigné-ko Andereak bere ezkutitz ezagunetan aiphatzen duen “Godeau des Marais” edo “le petit Godeau” (hiriko plaza batek badakhar oraino haren izena). Beherago dira Biot, XX-garren mende hastapenean margolari handien erroan ezarri zuten Fernand Léger-en lanen erakustokiarekin, eta Vallauris, hain luzaz Picasso-ren egoitza.

Alderdi hortako leku goren gorenean jarria da Grasse, itsas-bazterreko hiriak turismoari esker handitu baino lehen, eskualdeko hiri nagusi izana baita, estilo erromanikoan den kathedrale ilun handi bat lekuko, geroztik usain onen hiri nagusia Frantzian. Euskara irakurtzen dutenek izen hori gogoan dukete, ezen Jean Etchepare medikuak hor egon zelarik gaztaroan ikusi zuen han egiten duten lan berezia, erakutsiz, iduri elukeelarik, zein akhigarri den: loren uzta, orhoitzapen hori gogoan egin baitzuen gero *Buruchkak* liburuan ezarri zuen *Lilien usaina* izeneko kapitulua. Beherean hedatzen zako Frantziako Mediterrane-aldeak dadukan hiri ederren eta ezagunenetarik bat: Cannes. Lekuan dioten “Le Suquet” munho ttipian zen hirixka zaharra eliza baten dorreak erakusten du urrundik. Hiri berria, XIX-garren mendean hasi zen eraikitzen itsas-mainuetako ohidura zabaldu zenean. Alde hortako aro abantzu urte osoan ederrak itsasoaren ephelak bezainbat Europako aberatseria hunara ekharri zuen; eta etzako arrakasta geroztik handitu baizik. Hiria idekia bezala dago, hemen ere Nizakoaren iduriko itsas-bazter ezti ingurudun batean, “La Croisette” izeneko ibilbidera, eta azpian duen ondartzeko hori xehera. Hor eraiki dira aitzineko mendean Frantzian egin diren hotel handi eta aberatsenetarik batzu, munduan zehar ezagunak dituzten izen usu angelestu batzuekin: Carlton, Gray d’Albion, Majestic, Martinez, Sofitel..., denak bere itsas-bazter bereziekin, batzuek jateko ostatu gustagarriak ere.

Hemen jarri zen azkenean urte oroz zinemako bestaldi ospatua, ephe batez zalantzurik hea Cannes-en ala Biarritzen eginen zen, bi hiriak halako zein-gehiagoka batean bezala egon baitziren, jende handiak, dirudunak eta zinemalariak bien artean dudak, azkenean XX-garren mende erdiak, Europan ala Ameriketara eta bereziki hegoaldekoan, ekharri zituen gertakari latzek, aroaren goiti-beheitiak gainera, Biarritz aski urrun giblean utz-arazi baino lehen. Cannes-ek bazuen, horien guzian gainera, abantail handia: Biarritzek ez zuen hark bezalako portu handirik, ezin hobeki gerizatua itsaso ezti bateko bahian, hedatzeko errea, hala egin baita ere, eta bidaiatzeko unteiez bete, ttipi ala handi, baina handietan daitezkeen ederrenak, hagen oihan tinkia badoala kaian ikus ahala, itsas-haizera klixkatuz arinki joiten duten burdinki eta xilintxeekin. Hiritik hurbil bada oraino ikusteko eta atsegineko leku: ur bazterrean haratago baina hiriarri lotuak Mandelieu, La Napoule, eta unte bat hartuz batzen diren Lerins-ko bi irla ttipiak, gazteluez zainduak, batek baitu fraile komentua zahar-zahar bat.

Uda mina baino lehen, lekua jadanik udalarietarako mukurru betetzen ari, halako arintze bat sendi nuen alde hautara berriz abiatzean Esterel-go mendian zehar, geldi-aldi bat eginez alta, bidea luze baita, akhi eta enhoagarri, are gehiago beribilbide berria egin baino lehen, Probenza barneko hiri zenbaitetan. Geldigune hori usu Montpellier izan da, hain hiri eder, bizi eta gozagarria, herri-alde hortan azkarki ufatzen duen iphar-haize “mistral” izeneko hotza bortitzezi ezteanean, hartara joater nizan eta aspaldidanik Europan izan den unibersitate omen handienekoarekin. Orhoitzen da XVI-garren mendean Rabelais-ek, bere liburuetan euskara apur bat imprima-arazi duen lehenbizikoa Frantzian, han zuela medikuntza ikasi, eta hura baino lehen ala berantago bertze ainitzek.

Gero gertatu zen J. B. Parisko adixkide filosofoa bere familiarekin, J. emaztea eta S. alaba, hek ere Meaux-aldeko iphar haize eta lanho hotxetarik aro eder eta iguzki bila, handik hurbil jarri zela. Etziren alta, hainbertze Paristarrek ordukotz betetzen ari zituzten Luberon-go leku gozoetara joan, baina ez urrun, lehenik Carpentras-ko hiri-bazterrean, eta laster barnaxago Villes-sur-Auzon herrixkan eraik-arazi zuten etxera, malda eztiatiko mahastien erdian, mahiko mahats ala ere batzu arno aipatu emaile (Gigondas), bazterretan lerroka gerezi ondoak, han hemenka olibondo zahar batzuen orstatze xurailak (olioa hetaz egiten da oraino hango laboretxetan), bekanago haritzen ilunagoak, azpian onjo boila ezin kharioagoak biltzen baitzezte urtaro denean. Baina mendia hurbil dute, eta gora, “Ventoux” bere izen zuzenarekin. Ibarretan bakar-bakarrik, Alpetako lehenbiziko maila, gaina haizeak eta luzaz irauten duen elhurak osoki murriztua daukote, eta gainera heltzen denean, oihanetan itzulika doakon bide luzetik, beribiletarik jalgi orduko, jendea hotzak hartzen du, uda minean ere. Herri-alde hori guzia mendi hartarano, “Comtat Venaissin” izeneko erresuma edo “kondate” bat eginik, aitasaindu “frantzesek” Erroma utzi eta (Clément V-garrena “Beltran Agotekoa” Bordele ondokoa lehenik) atxikia zuten lehenago, Avignon-en jarri zirenean eta mende bat hurbil, XIV-garrena, han egon, orok dakiten jauregi handia eraik-arazirik, Rhodanu (edo “Errodanua”: le “Rhône”) ibai handiaren hegi gora batean. Horren iragaiteko eginga, badu aro hetako zubi bat, molde gothikoan, eder bezain

bitxia, egia erran zubi-erdi bat, ibaiaren erditan gora gelditzen baita, edo noizpait barreaturik, edo gaineratekoa zurez izanik eta ez berriturik.

Hunaratago gelditu niz ere batzuetan Nîmes-en, Erromanoen “Nemausus”, eskualde hori guzia Aro-Zaharreko hiri eta eraikuntza oraino bi mila urte ondoan miragarriez aberats baita. Hango hiri bazter batean jarria zen familiarekin lehenago Louis-le-Grand-en lankide ukana nuen B. “gaztea”, matematikalaria, emaztea agregazionea nik baino urte bat lehenago ukan eta hara izendatua izanik; hiri bazter batean etxe berri bat egina zuten hel ere. Urte batez itzuli bat egin zuten Orzaizera, eta oihal-etxe bat Irigoizbehereco “phentze zola” ginionean hedaturik, egun zenbait han egon. Bazkaltzeko, “biderdi” erraiten den bezala, baina arratsaldea eta beraz arratsaldeko bidaia egia erran goizekoa baino bietan luzeago, gelditu niz ere Beziers-en, edo Mediterranetik alde huntara hurbilduz Carcassonne-en, urrundik ikusten baitzazko lehenik, mendixka batean eraikiak, Erdi-Aroko hiria inguratzen daukoten harresi eta dorreak. Bada oraino eskualde hortan guzian XIII-garren mendean, erlisioneaz, egiazki ala ez, “heretikoak” bilakatuak zirelako estakuru, “Cathares” zeritzoten jendearen sarraski izigarriaren hatz eta orhoitzapen ainitz. Hortaz baliatu zen Frantziako errege – Luis IX-garren edo “saindu” hura – Tolosako kondateaz eta Béziers eta Carcassonne-ko bixkondatez osoki jabetzeko, hiri horren larderian atxikitzeko egin baitzizazkon ikusten diren harresi eta dorreak. Armadaren buru “Simon de Montfort” ezarria zuten, zenbait urte berantago Gaskoiniako “senescal” eta gobernadore aurkituko baita, Thibalt I Nabarrako erregek haren kontra Baxe-Nabarrako eremuetan jabegoaren atxikitzeko egin zuen gerla labur eta bortitzean. Béziers hartu zutenean, hiria suntsitu eta hango jende osoa, handi ala ttipi, ezpataz garbitu, batek soldadoer manatu omen zauen: “Hilzkitzue guziak, Jainkoak bereak ezagutuko ‘tu!’”

*

III. NABARBIDE

(Mugaren bi aldetan)

1. “Bihar Iruñerako ...”

1939-ko gerla aitzineko urte hetan, eta batzuetan ere berantago, gure eskualdetako amek, amatxiek, amañoek haurrak altzoan leriutzen zituztenean, usu kantatzen zuten oraino, laur mende iraganik Nabarrako erresuma iphar eta hego aldetara hautsia zela behin betikotz 1512-1530-ko gerlen ondotik, zinezko kantu zahar baten errepika haur:

Arri, arri manddoko
Bihar Iruñerako;
Handik zer ekharriko?
Zapat' eta gerriko.

Adinekoek baldin bazakiten “Iruñe” hori zer zen, abere tratulari eta merkatari zenbait salbu, guti ziren orduan, are gutiago emaztetan, Nabarrako erresuma zahar haren hiri nagusia, bazela salbu, apur bat ezagutzen zutenak. Eta gainera, Espainian Franco-ren alderdiak sortu zuen gerla zibilak 1936-tik 1939-ra eta haren ondorioek moztuak zituzten mende hastapenean oraino mugaz haraindikoekin atxikiak ziren lokarri gehienak. Gure aldetan Nabarrako erresumaren orhoitzapen guziak ezabatuak ziren, haurzaroko kantu hortan ezpada, eta urtean behin aiphatzen ziren ferietako (etxean ainitz lekutan bezala kantatzen zuten *Iragan Sanferminetan, Iruñeko ferietan...*).

Bertzela guretako “Espainia” zen han, ez urrun, baina mendiz haraindian. Gauza batzu baziren hortaz etxean erraiten zirenak: “Espainiako errege” ikusirik Baionan arkupeko karrikan xokolet hartzera jina, erregina bere hurrekin Hondarribiko edo Donostiako ondartzean (ala Biarritzekoan?) uda egun batez han ibilki amatxiri erakutsia, burrumba ukaldi batzu urrunean etxetik entzunak (batzuetan entzuten baitzen ere, mekanika harrabots guti zen aro hetan, “itsas-orroa”) eta norbaiti erraiten “Espainiako gerla zela”; eta orduan Orzaizen bizitzera jinik hemen ezkontzaz geldituak haraindiko bizpahirur gazte, aitzineko mendean gerla karlixten ondotik bertze batzuek egina zuten bezala alde huntako herrialde guzietara, Lapurditik Xuberorano. Berantago dut ikasi eskuneko herritar batzu Franco-ren alde jarri zirela: bi etxeko nagusiek ukana zuten izen goititako, oseba baten ganik jakin nuen bezala, “Franco eta Mola”, eta geroztik jakin dutana ere, mutikoen aphez eskola berriak sortu zituen kalapitetan (besta handia egina zuten ideki zelarik 1938-an, delako Ibarnegaray politikari eskundarraren hitzaldi batekin...), 1939-ko kantu batzuek aiphu zituzten...

Jokatzeko kartak, Euskal-Herri guzian bezala, “españolak” ziren, eta hurrek jokoak goizik ikasten zituzten etxekoekin, lehenik “hogeita hamarra” eta “ipurdi zikin” (arrosako bata zen karta hura, eta eskuan gelditzen zizakonak galtzen zuen jokaldia), gero “musa”. Hor ikusten ziren, “arrosa”, “kopa”, “ezpata” ala “bastoin”, laur “xango” edo nerabe zutik, “anddere” (izena karta frantseser harturik, ezen 11-ko “zaldunak” ziren horrela deitzen), eta 12-ko laur “errege”, gizon bizkor larderiadun batzu, bere jantzi zabal luze margo gorri-bizidunetan, urrezko koronak buruan. Eta han urrun, hegoalde usu argi hartan, etxetik ginakusan “Fuji-Yama” iduriko Auza (“Hauxu” zioten etxean) hirur kantoineko

mendi elhurtu haren giblean, asmatzen zen, literatura erromantiko frantsesik bazela ere jakin baino lehen, halako “oriente” batean (hegoaldera bada ere egoiazki...), “Espainiako errege” horien lur amets eta gogoetagarria.

Itsasalde Urdineko urte luzetan, doi-doia gertatu da Italian, aldi bat edo bertze San-Remorano, nehoiz ez haratago, itzuli labur bat egin badut, hango hiri omen handikoek eta edergintza lan mirazkoek joaiteko gura aldi bat baino gehiagotan eman baldin badautate ere... Urteko lana gelditua zeneko ekhain ondar edo uztail hastapenean, indar batek ereman nau beti (“orratza burdin-aitzak” bezala lerrake Oihenart olerkariak) etxeko aldera, bidaia batzuetan luzaturik ere bidenabar, aipatu diren Probenza eta Languedoc herrialdetako lekuetan geldituz egun bat edo bertze, edo lehia zenean oren zenbaitez bakarrik. Hara heldu orduko berehala abiatu niz, urte oroz, ez itsaso handiko mainuetara, horien aldia gero zen, baina, hirurzpalaurre asterendako, Garazin eta Orreagan gaindi gehienetan, bidea hobe baitzen, batzuetan Baigorri eta Aldudetik laburrenean, edo Izpegitik Baztanera jautsiz, Nabarrako hegoalde hartara buruz. Bidaia horiek ukan dute, urte andana batez, laneko arrazoin on bat, eta ez bakarrik lanarte 'ta bidaietako.

Etxera noizpait, 1970 inguruan edo lehenxago, ekharria zautaten Ahaize gure auzoaldeko etxen zerrenda bat, XVII-garren mendeko azken urtetako zergen banakatze bat etxez etxe, herriko zinegotzien konseiluaren manuz. Emaiten situen, zerga biltzeko kargua ukana zutenen izenaz (bat gure auzokoa) eta auzoan urteko zinegotzitako hautatuak ziren bienaz (bat gure etxeko nagusia) bertzalde, hiruretan hogeita hamar bat etxen izenak, zerga handiena ordaintzen zuten “aberatsenatarik” ttipienetarano. Urte hetan gure ixtorio zaharra guti agertua eta guti ezaguna zen, eta etxean entzunak ziren gertakari edo erran batzuetarik hara - “sukaldeko xurruta harrizkoa kampa agerian zuten etxeak zaharrenatarik zirela” zion amatxik -, nehork zer guti zakien gure aldeko etxen zahartasunaz eta iraupenaz. Paper horiek, laur mende iraganik, emaiten zituzten, ez batere noblezasuna Frantziako erregeen aroan atxikia edo bildua zutenen izenak, gure herrialdetako paper zaharrenak ezagutu eskasean, ezpaitzen orduan holakorik ezagutzen, eta bertzeak nahi zituenak irakur baitzezazkeen liburu batzuetan (Haristoy edo bertze, nahiz ordukotz aspaldidanik agortuak eta ez ororen meneko), baina orduan zutik eta jendeztatuak ziren etxe guzien izenak, eta abantzu guziak oraino han ziren. Gauza horrek hein batean ustegabeturik, artikulu bat moldatua nuen eta bien ararteko mediku ezagun baten bitartez Jean Haritschelhar-ek Baionako erakustokiko *Bulletin* hartan agerr-arazi zuen, egiten nuen lehenbiziko artikuluatarik bat izan baitzen. Baina XVII-garren mendean han zirenez geroz, eta, Frantziako erresumari lotu baino lehen, XVI-garren mende hastapeneko gerlen ondotik, lehenago Nabarra guziko hiri nagusia Iruñe izana zela jakinez, eta gure eskualdetako etxen bizi luzeaz gorago joaitekotz, Iruñeko artxiboetara jo behar zen.

Hango “Hirur erregeren” hotel handian zenbait egunendako jarririk, urte zenbaitez gero ere egin dutan bezala, hiriko eraikuntza ohargarrienen ikusteko arteak hartuz, banindoan artxiboetara, eta nik dakita nola, orduan haien buruzagi zen Florencio Idoateren bulegoan gertatu. Gizon gozagarria iduritu zitzatan, osoki “Nabartarra” (nik “aquí en España?” erran ordu batez, berehala

zuzendu ninduen: “aquí en Nabarra!”), eta gure eskualdeko etxen zerrenda zaharrik bazenez han aipatu orduko, erran zautan berehala 1366-ko “florin”-etako zergaren banakatzeko aitorenseme ‘ta laborari etxen zerrenda, herriz herri, nun aurki, eta haren ondotik 1350-ko diruen zergakoa (“monedage” erdaraz), eta hortarik katalogoetan mihatuz, errex ukan nuen ere 1412-koa, eta gainera, guziak han berean fotokopiatuz, hala egiten baitzen orduan, XIII, XIV eta XV mendetako gure eskualdez, Orzaizeko ala bertze, ari zen paperreria aberatsa. Horra nola, ustegabetarik, gauza ainitz hala gertatzen baita, ukan nituen ehork oraino ezagutzen etzituen dokumentoak, ez eta Erdi-Aroko leku eta jenden izenez thesis bat egin berria zuen Eugène Goyhenechek ere. Bazen hor, egin nituen artikuluez bertzalde, lan gotorragoko baten gaia, thesis batena, Jean Haritschelar-ek berehala hartara sustatu baininduen. Horrela hasi zen, eta paperrak eta dokumentoak urtetan zehar bilduz ondu, Montpellier-en hartua eta hasia nuen gaia utzirik, Erdi-Aroko etxen euskal izenen thesisa, Bordele III-ko unibersitateko euskal ikaskuntzetan.

*

Iruñeko hiriak duen ikuskarri ezagunena, delako San-Ferminetako feria du. Erran behar dut ez tatala aldi bakar batez baizik ikusi. Etzoan oraino orduan besta hartara, gero, muga osoki ideki ondoan, Franco-ren ondotik Espainia demokraziara itzuli eta Europako batasunera sartzen ari, urte oroz abiatu den atzerritar jende elementua. Izana nintzan jadanik aldi batez lehenago zezen lasterraldi batera, 1959-an Parisko lagun batekin Espainiara eginga nuen lehenbiziko itzulian, feriatik bertzerik ikusi gabe. Eztut geroztik zezen lasterrik aldi bat edo bietan baizik ikusi, hainbertze zauri, sarraski eta odolek laster gohainditu baininduten. Hogei bat urte hurbil berantago, Orzaizetik lagun batzuekin eguneko hara joanik, orhoit niz besta hartako omore onak, alegerak, hainbertze jenderekin bortizkeriarik batere gabeak, aski loriaturik utzi nindutela.

Besta den handi eta ederrena baino gehiago, Iruñera eta ingurunetara udan urtez eta urtez ereman nauena bertzerik zen: artxiboetako ikherreraldietan jarraitzea lehenik, eta ere nahi bainuen ikusi zer gelditzen zen irakurtzen nituen paper eta liburuek, usu laudorio handitan, aipatzen zituzten Erdi-Aroko ederlan, eraikuntza, leku eta lekukotasunetarik, erresuma zahar hark oraino erakuts zezazkeen hatzatarik, ez bakarrik paperretan, baina egiazki eta zutik. Iruñeko hiria lehenago ere literatura frantzesak aipatua bazuen, Valois-ko Margarita erreginaren *Zazpiegunetako*-an lehengo gorteko gertakari zenbait eta harekin izena bakarrik, San-Simunek bere embaxada handian Espainiako errege Filipe V-garrenaren gortera XVIII-garren mende hastapenean eginga zuen itzulian xehekiago (erakutsi zauzkoten hango gaztelu eta harresiak eta miretsi zituen, baina ez hainbat hartaz espantu handiak eginik jan-arazi zauzkoten arrain tripak), Victor Hugo-k, 1843-an eginga zuen bidaiako liburuan da aurkitzen lehenagoko ixorioan leku aski handi bat ukana zuen erresumako hiri nagusi horren erakuspide egiazkoa.

1830-an hanbat harrabotsen erdian Parisko Antzoki frantzesen eman-arazia zuen *Hernani* “drama” moldatu zuenean, ixtoriotik neurri batean

urruntzen bada ere, Errege “katholikoek” eta Nabarraren arteko gerla hura gogoan zukeen. Hernani, Espainiako korona Emperadoreari berriz hartu nahi daukon printze jazartuak guti badu ikusteko Joanes Labrit Nabarrako errege zuzen bezain ahularekin, eta Hernani izeneko herria Gipuzkoa osoa bezala aspaldi danik (1200-an) Gaztelaren meneko jarria, gauza horiek eta berak Espainain haurzoaroan aita han Napoleonen armadako jeneral izanik egina zuen bidaia gogoan zituzkeen Iruñera heltzean diolarik: *“Ene haurzaroan ikusi dutan Espainia guzua agertzen zata hemen lebenbiziko idi-orga ikusi dutan egunean bezala. Bizitik hogei-ta-hamar urte ezabatzen zaxkit; berriz haur ttipi bilakatzen niz...”*. Erromantismako Espainia gogoan, Nabarrako ixtorio berezia baino gehiago, etzakoketen ikasi hiriaren euskal izena, Erdi-Aroan hainbat aldiz latindurik paperretan aipatua izanik ere (“Iruina” latinkietako molde zaharretan), ezen nahasten da hiriaren izenaz dionean: *“Baskonen hiria batzuen araura Pompelon izenarekin; hiri erromatarra bertze batzuenara Pompeiuz-ek egina”*. Aro zaharrena ahazirik edo jakin gabe, hemen ere gogoan duen Erdi-Aroa azken mendetako baitu, bere *Notre-Dame de Paris* elhaberrian bezala, erresumako ixtorioaren laburpena eta nortasuna aski zuzen emaiten ditu, dionean: *“Iruñe gaur-egun hiri nabartarra da, Evreux-ko etxeak hiri gothiko bilakatu duena, Austriako etxeak hiri gaztelatar, eta iguzkiak abantzuz Orienteko hiri.”*

“Iguzkia”, ezen Hugo-k uzten zituen Lapurdi eta Gipuzkoako aro hezetik landa, Iruñera heltzean agorrileko 11-an, Nabarra gehienean bezala Mediterrane aldeko uda beroa eta aro idorra zituen aurkitzen, eskualdearen, zuhaztien, alhorren itxura berri bat, hanbat aldiz Orreagako lephotik jausten hasi orduko, hemengo uda usu hedoitsu eta bustietarik ihes egitean, nor nahik Hugo-k bezain azkarki senditzen baitu aldamen ustegabeko hori: *“Parisen euria duzuen aldi berean, nik hemen iguzkia dut, zeru urdina, eta behar diren hedoiak, zuzen-zuzena, miragarriko kehe batzuen egiteko mendietan.”*

*

Oraiko bidaiariari bezala, lehen begi ukhaldian Iruñeko eraikuntzak guti ohargarri iduritu baldin bazizazkon Hugo-ri, etxeak margoz, galeriaz, erridauez argiturik ere *“beltzak”*, bitxiki aldi berean *“airos eta biphil”*, ikusi zituen geroztik hiriak galdu eta aldatu dituen gauza batzu, eta bereziki *“adarailu idorrezko dorre laur kantoineko handizki egin bat”*, gogoaren phizteko behar zuen guziarekin *“hamahirugarren mendea molde arabiarrek bertzelakaturik”*, hari zatxikon XVII-garreneko athe handi aphaindua – *“Filipe IV-garrenaren estiloko athe harri handi batek aberaski betetzen du dorre horren azpia...”* - ikus baitaiteke aldiz oraino hiriko parke handira sartzean ezarria. Hortik hara gehienak erlisioneakoak diren eraikuntza eder eta zaharren bilatzeak guti askietsirik utzi baldin bazuen ibiltzale erromantika, Iruñeko elizek bereziki hala egin zuten, eta kathedraleak berak hastapenean. Hain itsusiak iduritu zitazkon eliza hortako aitzinaren aphaintzeko orduko “moda berrian” XVIII-garren mendean ezarri zituzten aitzineko dorreak (*“Karlos III-garrenaren aroko bi ezkiladorre higugarri...”*), nun gibelera itzultzekotan izan baitzen, *beteginki haserreturik* dio berak:

“Nola! nion, horra zer egin duten Filipe II-garrenaren gaztelua eraikitzen ikusia duen kathedrale abantzu erroman hartarik, Loiolako Iñazio arkabuz frantzes batek zauritzen, eta Evreux-ko Karlos Nabarrako erregek hain eder aurkitua zuena nun bere hiltobia hartan ezarri nahi ukana baitzuen!”

Buruaren itzultzean ohartu zen, zorionez, bazirela *aitzineko harresi gora beltzen gibelean*, estilo gothika garreztatuan eginak ziren leiho eta dorre tipi batzu, bazterreko athe bat XV-garren mendekoa, eta hortik sartu. Iruñeko kathedrale erroman zaharra eroririk, XIV-XV-garren mendetako zuen alabaina ikusten Hugok, eta oraino XVIII-garreneko molde mundutarrean egina zen sankristaua, eta hortakotz zukeen, eliza baten barnean, maltzurki miretsi: *“Dante da kalostran, Pompadour-ko Anderea sankristauan (...) Sankristanak bekatuta gomitatzen du, kalostrak penitentiara.”* Kalostrak, egiazki miragarria harri aphainki landuen goratasunean, ikuslea ustegabetzen badu beti, Hugok aurkitua zuen bere amets gothikoen hazteko bertze ederlan bat, aitzinean aipatua zuen Nabarrako errege Karlos III-garren “noblea” deritzoten haren hil-hobia, bere emazte erreginaren sahetsean etzanik zizelkatua den harbiziko gizaidurian, xeheki erakusten baitu orduan zuen itxuran, eta orai ikus daitekeen leku berean:

“Hamaborzkarren mendeko hil-hobi adoragarri bat da, Bruges-en izaiteko on lizatekeena, Flandre-ko Maria eta Karlos Beldurgabearenen ondoan, Dijon-en Burgoñako duken hil-hobiekin, edo Brou-en Saboiako dukenekin. Gaia ezta aldatzen, baina hain da xoil eta eder! Errege bere lehoinarekin, erregina erbi-xakurrarekin, elgarren sahetsean etzanak dira, korona buruan, harbiziko obe batean, ezkontide hil-hobi hunkigarria, haien inguruan itzulia badagiela, lan hautekoeneko zizelkadura ttipi batzuen azpian, itxuraño lerro batek nigarretan...”

Nihaurek ere hil-hobi horri behatu dut kathedralearen ikusten izan nizan aldi oroz, lanaren miresteke bezainbat, orhoituz 1425-ean hil baino zenbait urte lehenago, Orzaizeko jende ‘ta zinegotzietatik auzi luze baten ondotik, errege horrek emana zuela 1418-an Orzaizekoek Nabarrako Estatuarekin eta Erretatearekin handik goiti ukanen zituzten eginbide ‘ta zerga guzien “pribilejio” edo lege berezia: aretxe larru gaitzeko bat betetzen duen eskutitz bat da gaztelera izkiriatura, egun batez osoan hartu bainuen argazkiz, eta geroztik etxean atxiki: *Guk Karlos, Nabarrako errege, Nemoux-ko duke, eskutitz hau irakurriko dituzten guzietan, Agur!...*

Ezta aldiz gehiago han ikusten, eta musikaren maitale bezala baderraket “zorigaitzez”, Iruñeko kathedralean V. Hugok miretsi zuen organo ederra: *“Organo albise zabal bat bada, azken mendeko moldean, biziki aberatsa eta urreztatua, lehor guzia azpian hartzen duena eta ez andeatzen. Gainean irakurzen da bertzela ere Espainiako organo guzietan ezarria den berset hau: Laudate Deum in chordis et organo. Beherago urtea: Ano 1742.”*

Herriko baratze handia, erdi-erdian eta itzalpean – behar da ere itzala iguzkia ardura samin den leku horietan! – ostatu bazkaltzeko gozagarri batekin, Espainiako erregek bermoldatu zituzten harresi eta gazteluak inguruan, kathedralea, erakustoki bat Erromanoen aroko harridazki, mozaika, kathedrale zaharreko zutabeburu erromanez ohargarria, horra, eraikuntza berri eta “Gazteluko

plaza” dioten erdigunearekin, arkupeak inguruan, Iruñek gaur-egun begietako miresmenari eskain dezokeen hoberena. Ezta hainbertze nahi bada, oro har, hanbateko aipamena ukan eta atxikia duen hiri nagusi batendako. Bizkitartean, Hugok xoilki bezain zorrozki errana zuen gogoko askieste hura egia da: *“Iruñek hitz emaiten duen baino gehiago emaiten du.”* Hara heldu orduko, beti senditu dut gure lehengo hiri-nagusiaren ikusteak emaiten duen (eni bezala bertze zenbaiti ere entzun dauetanaz) halako etxekotasunezko sendimendu berezi bat, ez Baionak ez Donostiak ez Euskal-Herriko bertze hiri edozeinek phizten eztutena, eta agian gure erresuma zaharraz entzuna eta irakurria dugun guziaren ondorioa. Bizkitartean “Baxe-Nabarra” XVI-garren mendean sortuz geroz batzuek “Nabarra-garaia” deritzoten herriak badu bertze ikusgarririk, egiazki eta batzuetan Iruñekoek baino gehiago ustegabeturik uzten baitute: komentu, hiri, jauregi.

2. Komentu eta eliza...

Orreaga

Espainia beherea mahometanoen azpian egon zen mende zerrenda luzean, 711-tik XII-garren mendera eremu gehiengan, eta Al-Andaluztik gelditu Granadako erresuma ttipia 1492-rano, Nabarran eta iphar-mendien aldeko ibarretan, erlisione girixtinoaren geriza leku bakarrak hastapenean, komentu eta eliza ainitz egin zen. Ibañetako lephotik jausten hasi orduko, burdinzurizko hegaztegi eder baino bitxiago batzuer ohartzen zaie bapatez, zuhatzen eta mendiko izurduren artetik, Luzaideko etxeak utziz geroz aurkitzen den lehenbiziko eraikuntza: Orreagako komentua. Ezta zaharrena Nabarran, beilarien eta ibiltzalen ostatu xoil izanik hastean, ezpaitzen handitu, eta biziki aberastu ere, XII-garren mendea jadanik aitzinatua, 1136 ingurutik harat, erregek abantailez hornitu zutenean baizik. Leku hotz eta gora hortan, Karlos Handiaren armada Frantziara itzultzen ari zen, Errolande Britainiako markesa azken zaintzaletako lerroen buru, Mairuek bazadukaten Zaragoza debaldetan setiaturik, baina Iruñeko harresiak aurdik-arazirik, ingurune hortako jendeak Lephoederrera heltzean ustegabetarik jaukitu eta suntsitu zutenean: 775-ko agorrila zen. Gertakari hori bermoldatuz egin zen gero, XI-garren mende ondarrera, frantzes zaharreko “kantu” aiphatuenetarik bat, *Errolanden kantua*. Gauzak gertatu ziren moldetik osoki aldatuak baldin badira hor, Frantzia beheretik heldu ziren bidariek, ala Konpostelako beilari, ala armada, ala tratu eta merkatulari, bazakiten “Garaziko portua” zioten mendi iragaiteko neke bezain lanjeros horren berri: *“Gora dira mendiak, ilun ibarrak...”*

Errege Zantxo “azkarrak” (“hetsiak” dio ere Oihenartek) ainitz lagundu zuen bere aitak handiturik utzia zaukon komentu hori, eta ikusgarri da oraino eliza gothika aski ttipi baina aphainaren ondoan, kalostrapeko kapera batean erakutsia den haren gizaiduria, hil-hobi berritu baten gainean etzanik, korona buruan, ezpata sahetsean, zango bat bertzaren gainera bitxiki emana (minbizia ba omen zuen batean), bi metra gorako gizon gaitzeko bat: “azkarra” edo soineko handitasun hortaz, edo Las Navas de Tolosa-ko gudu handian, 1212-an, Mairuen armadaren garhaitzeko egintza bereziaz agian. Ezen Espainian Mairu horiek hartua

zuten eremuaz bertze errege girixtinoak emeki emeki jabetzen ari ziren batean, bere erresumako zati gotor bat galdua zuen ordukotz, jendakiaz hurbil-hurbila zuen Gaztelako erregek Gipuzkoa osoa eta Arabako zati bat Gazteizekin (hiriaren setiatzeak bederatzi ilabete hartu omen zituen) ekhendurik 1200-ean, erresuma zaharra horrela ttipituz lehen baina ez azken aldikotz, mende baten buruko Bizkaia eta Araba osoa galdurik gelditu behar baitzuen Nabarrako erresumak.

Aspaldidanik uste da errege horrek ezarri zituela, delako La Navas de Tolosako guduaren orhoitzapenez, Nabarrako eskudoan diren gatinak. Dudarik ezta batere jendeari han edo hemen, eta orai Orreagan, gudu hartan erregek ezpataz moztu hek berak direla erranez erakusten diren gatina horiek eztutela zazpi edo zortzi mende iraganik. 1648-an A. Oihenarti Iruñeko artxiboetara sartzeko galdea hark egin eta (Agaramuntarren ixtorioko zion) ezaren emaiteko aitzinatu zen arrazoin bat, gatina horien ixtorio edo hobeki leienda onhartzen etzuela izan zen (bertzea Nabarrako errege legezkoen alderdikoa zela, eta ez erresumaz zuzengabe jabetuak ziren Espainiakoen). Hugo bera, eta aitzinean San-Simungo duke orhoitzapenlaria, ohartuak ziren bazela hor jendearen enganatzeko gezur huts bat. Hunek holaxe dio, 1722-an Espainiako embaxada berezitik itzultzean erakutsi zauzkoten gauzez: *“Erakutsi zauzkuten Errolanden ezpata eta horrelako erlika elhaberriko ainitz.”* Bertzeak, mende bat iraganik berantago, Iruñeko kathedraleko burdin-sare bat ikusi zuenean delako gatinez egina zela zion latinezko idazkiarekin: *“Alabaina gatina horren burdinarekin egin da sare hori. Horra bederen zer daukon agertzen iragaileari eta zer dion burdin-sare horren gainean ezarria den idazkiak (...) Ezzer eztut laurkun horri ibardesteko, sare lana hamalaur-garren mendekoa dela baiarik eta batere ez hamahirurgarrenekoa...”* Gai beraz eta ixtorioko egiaren gain emaiten diren ametseriez bururatzeko, erran behar da oraino badirela XI-XII-garren mendetan zizelaz marrazkitu diren gudari nabartar batzuen eskudoetan, jadanik, eskudo berrian agertzen diren "gatina" horien eite handia duten itxura batzu, eta oro har, delako "gatinak" aspaldidanik erredoletan eta eskudoetan ezarria zen erdarazko *“rai d’escarboucles”* (“joiagorri arrai”) deritzoten hura bera dela, Oihenartek bere *Notitia*-n hain argiki erakutsia zuen gauza.

Lehenbiziko aldietan handik iragan nizanez geroztik, bideak berritu eta handitu baitira, mugaren iragaitea errextu, Kompostelako bidaiaria - edo nahi dutenendako “beila” -, oinez ala bertzela, modan jarri, neguko bizpahirur ilabetez ezpada, lekua luzaz egona zenetik bertzelakaturia da, ikuzpenez aski atsegingarri bilakaturia, han dabilan jendea azkarki ainiztu baita ere: etxeak, harresiak, inguruneak garbi, beribilen uzteko lekuak zabal, elizak kampotik duen itxura, mendi eta aldapa aldera ere, ikusgarri bere harresi zut gorekin. Hala ere itxuraz osoki bertzelakoa zatekeen, eliza bera salbu behar bada, Nabarrako gerlan (1512-1530) Gaztelarrek zatiz aurdiki eta berreraiki zuten aitzinean.

Komentutik beheraxago bada kapera ttipi erromaniko bat bere ithurriarekin, uste izan baita une batez Orreagako guduan (775) hil ziren Karlos-Handiaren armadako buruzagien ehorts lekua zatekeela, jakin delarik geroztik Bordeletik hurbil Belin-en ehortsia direla. Berehala, ixtorioz beteak dauden leku horiek utzi orduko, idekitzen da, zinez, Auriz-ko herrira zuzen eta eztiki jausten

den bidearen bi bazterretan, Orreagako ibar ordokia. Hortan ezarri zuen *Errolanden kantua* ondu zuen “Tuold” izenekoak Errolanden eta Mairuen (edo “Sarrazinen”) armaden gudu handia. Alabainan, ezpaitzen orduan egiazko ixtorioaren axola handirik ez eta ezagutza zuzenik, ospagarriago zen egiazko leku zabal bateko gudu handi eta luze bat, alde batetik Mairu mahometanoak, bertzetik Frantziako girixtinoak, egiazki lephora heltzeko erreka gaixto ilun batean ustegabetarik, Errolanden menean ezarria zen armada gibelak, eremaiten zituzten zama eta hornimenduekin ezin ihardokiz, jasan behar ukan zuen jaukitze ‘ta sarraski labur bezain bortitza baino. Jaukileak berak, ainitzek diotenaz, ingurunetako jendeak ziren, aspaldidanik Frantziakoak bezala girixtinoak, egintza hortako Iruñe inguruan, Ibero bazterrean eta Tudelan nagusi ziren “Baku-Kasi” girixtino izan eta mahometano bihurtuak ziren buruzagiekin baturik omen.

Ibarra zabal bada, Aurizko herriak berak aski erakusten du, uren ixurkiaz Mediterranea aldera itzuliak izanik ere, uhaitz eta latsak Iberora jausten, mendian gora girela oraino, hotza, horma, elhurrak usu, harrizko etxe laur kantoinekoek bereziki, hegaztegiak molde berean zut elhurralde guzietan bezala, leihoak, harri handi batzuekin inguruan, hertsi etxe zaharrenetan. Ordoki hortarik aski urrun jautsi behar da Iruñera buruz, “Erroko ibarra” deritzotenaren lehenbiziko herrien aurkitzeko. Bide gurutzeak, ezker bazterrerera utziz harroka eta oihanen artetik Zeraizu eta Erronkari aldera deraman adarra, hautua uzten du: edo eskun Bizkarretatik (bitxiki “Viscarret” molde hartua du erdalduz, ez uste lizatekeen bezala gaztelerara, baina urrungo bidari gehienek zerabilaten ohiko gaskoinera), edo ezker, bidea apur bat luzexago, Agoiztik. Eskualdearen itxura berehala aldatua da, lurra idor, landare ‘ta zuhatzak ttipiago, leherrak nagusi, gainetik zerua beti kasik argi eta iguzki, ezpaita atsegin ttipia Atlantika aldeko lanho eta euriatarik, usu udan ere ezin geldituetarik atheratzean.

*

Leire

Orreagako gothikotik Leire-ko erromanera aldatzeak baderama bertze mundu eta aro batzuetara. Iruñetik iragan nahi ezpada, Auriztik Agoizko bidea hartzen da eta aitzina Irunberriko hobira jausten, Iratiko uhaitzak badagien ur eremu hertsi bat harroken artean zilatu iduri. Handik hara Yesako herria iragan orduko izen bereko aintzira luzearen uren bazterretik abiatu eta, ageri dira ezkerretik komentuko hegaztegi eta dorreak, laster mila metraz gora doan mendiaren lehenbiziko ordokiko *leiborrean*: hitz hori bera da, azpiko eta inguruko erreka, lats eta lohietarik idorrean eraiki zen lekuaren eta komentuari izena, mendetan zehar latinduz eta aldatuz oraiko “Leire” eman baitu (norbaitek uste izan badu ere, Erdi-Aroko ohiduran latindu zen molde bakar bati behatuz, “legionari” erromatar zenbaiten ganik ukana zuela!). Hainbat aiphaturik izana da, IX-garren mendeaz geroz, Nabarrako erresumaren hastapenako aroetan oraino hurbilhurbileko eremuen jabe azkar zauden Mairuen jaukitzetan, herri horren bihotza eta horko erregen gerizaleku hautatua izanik, nun, aro horietako ixtoriotik zerbait

gogoan den ber, Iruñe utziz geroz bihotza ordurano hunki eztuen sendimendu bitxi batez hartua izaiten baita hara heltzean. Hortako zuten Errege Zantxo Handiak XI-garren mende hastapenan, orduan berreraiki baitzen eta errege handia hil eta hogeitatu urteren buruan 1057-an diotenaz konsekratu, aitzinekoek eta ondokoek, handizki lagundua orotako abantail eta emaitzaz, hango abadeari apezpiku baten ohore ‘ta lerroen emaiterano, errege hetarik batzuek han berean ehortziak izan nahi ukaiterano.

Alta lehenbiziko ikuspenak gogoan halako gose batean uzten du: eraikuntzak eta harresiak ba, baina uste zen baino ahalago, hertsiago ere, komentu zaharreneko etxekietarik ezpaita gauza guti baizik gelditzen, eliza salbu, batasuna duen egitura handirik begira ez jauzten, harriak halako gorrailek beltzaran batez, orai agerian emanak diren Iruñeko katedralean bezalatsu, baina argiagoko batzuekin nahasiak, iduriz berriak dituzten edo berdin berriagoak diren harresietan. Estilo erroman bera elizak du bakarrik argiki erakusten, kampotik harresien goratsun xoilak baino gehiago sortaldera dematen elizaburuko hirur inguru-erdiek, laur athek, sartaldeko sartze handiak bereziki, biziki antolatua izanik ere iduriz, bere gizaiduri luze guretako apur bat bitxiekin – estilo erromanean bereziak direla diote -, aro hartako, erran nahi da hemen XII-garren mendeko elizetan ikusten diren apostolu, saindu, jende, ihizi, suge ‘ta bertze, orduko erlisionearen erakaspenguzien bilduma bat, zizelkari ez ezagun batek edo batzuek arthoski, baina ere maltzurki eta batzuetan irrigarriki moldatuak; athe handi horrek eztuelarik alta Espainiako eliza erroman batzuek duten handitasun hura (eta Frantzia aldean ere: Moissac, Bordeleko Santa-Kurutze, Biarnoan Morlaas-koa bera, hunek ateko arku iguruan duen ahate lerro miragarriki zizelkatuarekin, eta bertze ainitz...). Hainbat urte iraganik, gudu, sute, eta edozein gauzek bere baitarik jasaiten duen zahartze ‘ta andeatze, eta ondorioz, ahale araura ez beti molde hoberenean berriak guzien ondotik, uste da, behar bada huts eginez, eta berantagoko eliza edo komentu handiago zenbait gogoan baita ere, hoin ospe handikoa izana den lekuak itxura handiago eta aberatsagoa behar zukeela.

Barnera sarturik “gaineko” eliza nagusiaren ikusteko, gogoan sendimendu beretan gelditzen da: XI-garren mendeko molde erromanari berehala ohartzeko bada elizaburuko hirur inguru-erdietara sartzea barnetik ikusiz khoroaren gibelean, begia joiten du ezberdintasun batek: erdiko handiaren bazterretako ttipiak ez neurri berean, eskuneko ezkerrekoa baino abantzu bietan hertsiago, goraz hein berera hurbiltzen bada ere; hetarik barnera harresia aldiz gora, kampotik ikusten den elizaburu zaharraren aphaltasuna zuzendu nahi izana baliz bezela, zerbait moldez “aberastu”, eliza gaina goitituz; harresi haren erdian leiho biribil bat, ttipi eliza zaharrenetako leiho eta athe guziak diren bezala, lehengo jendea ttipiagoko zelakotz baino segurrago etsai eta ohoinetarik errexkiago zaintzeko; “erdian” harresi haren, baina ez elizaren... Eta orduan da ohartzeko eliza gaina eztela bakarrik elizaburuko inguru-erdiek barnera duten itxura ezberdin hura baino heinez biziki gorago, leiho biribil ttipia, berantago eliza handietan “arrosa” deritzotenen handitasun eta aphaletik urrun, harresi goititu haren erdian bada, eztela, ezberdintasun horren ondorioz beraz, erdi-inguru ezberdinek eta bereziki erdiko

handienak badematen erdigunean, baina eskunago; handitze hori eta elizagain guzia horrekin molde gothikan dela, beraz hori guzia, aitzina eta atheak baino bi mendez bederen berantago, eztakigun gertakari edo ixtripu zenbaiten ondotik berriturik izana dela.

Gogoia apur bat asegaberik gelditu bada eliza barne horri azken behakoaren emaitan, Leireko elizak badadukan ohargarriena ikusteko da oraino: azpi-eliza. Horra zinez gainekoa zer moldekoa edo nolakoa izan nahi ukana zen erakusten duen egitura: berdintasun osoan luze bezain zabal, harri bakarrezko zutabe inguratu labur-labur batzu neurri osoko lerrotan, gaitzeko harri batzuez, gainean baditxikatela inguru-erdi erromanen indarrak eliza guziaren phizu izigarria, zutabe buruak xoilki bezain ohargarriki zizelkatuak, athe bazterretakoen molde berean. Hemen, orai, barne hortako hutsak eta hotzak hartzen dute, asma badateke ere noizpait, XI-garren mende hastapenean edo berdin apur bat lehenago – jakintsunek egituraz eta itxuraz bederen “arkaikoa” dela baitiote -, bazabiltzala hor fraideak, eta batzuetan errege ‘ta gorteak. Eta orduan da gogoan hartzen zerbait zinez berezi, handi, duen ospe guzia merezi duenaren aitzinean dela, eta Leireko komenturano joatea ezin hutsegina dela Nabarrako ixtorio zaharra begiez eta gogoaz hunki nahi baldin bada.

*

Zangoza eta Oliba

Leiretik berriz, sortaldetik Aragona eta Ipharretik Erronkari eta Zeraizuko uhaitzek bi aldetarik hartan batuz hazten duten Yesako aintzira bazterrera bi urratsez (erraiteko moldez, ala bi errota itzuliz) jautsi eta, handik harat Aragon izeneko lats bakarra baitoa beheiti eguerdi-aldera, baina beti, aphaltzen badira ere, mendien artean, hor berean da Erdi-Aroan hain aiphameneko izana den Zangozako hiria. Lehenago Erromanoek oraiko (XI-garrenekoa bada ere...) Loarreko gaztelutik hurbil zen “Calagurris Vasconum” izeneko hiri harriz azkartua bortizki setiatu eta suntsitu ondoan, “Baskonen herria” izana zen eremu menditsu hori eta jendea azkenean menperaturik, eremu hori zatitu zen eta, behar bada jadanik V-garren mendetik 711-rano iraun zuen Espainiako erretate agotaren aroan, segurkiago VIII-garren mendetik laster, erretate girixtinoen moldatzean, Nabarrako eta Aragonako bi erresumetan berexi. Gaztelakoa bezala, Aragonako lehenbiziko erret-korona Zantxo Handiaren semetarik batek ukana zuen XI-garren mende hastapenean, haurride ala jendaki, errege girixtino horiek guziak berehala eta horien ondokoak zein gehiagoka elgarren artean gerlan abiatu zirenean, Mairu etsaiak han hurbil oraino azkar zituztela ahatzirik edo axolatu gabe, artetan gezurrezko bake batzu eginez.

Zangoza, lehenago “Rocaforte” izeneko lekuan zen hiri zaharra handituz eta hedatuz, Aragonaren bazterrera jautsi zen eta beraz mugazain bilakatu, harresi eta gazteluz inguratu: Alfonso “Gudaria” dioten Aragonako eta Nabarrako errege, Mairuer Zaragoza eta bertze hanbat hiri eta eremu harturik, urte zenbaitez Zantxo Handia bezala “Espainia orotako Emperadore” izenarekin, Zangozan

egona zen, erret-jauregi bat eginik eta hiri berriari “forua”, erran nahi baita lege berria emanik. XII-garren mende hastapena zen ordukotz. Zangozako eliza nagusia “Santa Maria la Real” edo Erret-Andredona Maria ezin hutsegina da. Ageri da lehenbiziko eliza erromana, XI-garren mende azken edo XII-garren hastapenekoa (Alfonso Gudariaren dembora), berritu izan beharra dela hemen Leiren bezala, eta erroman moldekua gelditu denarekin batean ikusten dela gothikoa sortzen. Elizak, karrikatik ikusiz, zilo batean iduri du, ezpaitu hortakotz begietara hobeki baizik jauzten hanbat aipatu eta aztertu den athe nagusiak: zizelkadurak nasai baino gehiago metatuak iduri, batzu biziki ohargarriak bereziki sei zutabe-gizaiduri luze, zaiak ixurka jausten, gorago zenbait itxuraz bitxiagoak eta batzuetan moldagaitz utziak bezala, guzia bertze athe batzuek duten handitasun hartarik gabe alta, gauza batzu guti edo aski andeatuak ere. Diotenaz bi zizelkari jarraiki dira lan horietan. Athe gainak eztu inguru erdiko arku betea, baina molde gothikan jadanik, arku hautsia. Elizaburu ingurudunek, dorreak, barneko zutabe handiek bere buru arthoski zizelkatuekin bademate mirestekoa.

Zangozak bortizki jasan zuen XVI-garren mende hastapenean Nabarrako gerla, jendetan ala eraikuntzetan. Alta hemengo erret-palazioan sortua zen Joanes III Labrit Nabarrako azken errege zuzenaren semea, Henri II “Zangozako” diotena hain zuzen. Zorigaitzez erresumaz ber-jabetzeko aitaren ondotik 1521-ean hasi zuen gerlan, Frantziako erregek lagunduz armadaren buruzagi ezarria zuen Azparrozko jauna Logroñoren setiatzeko behar baino gehiago aitzinatu zen, han berandu, Gaztelakoer eta hauen lagun Gipuzkoar, Arabar, Bizkaitar eta bertzer biltzeko astia utziz, azkenean armada nabartarra errautsi baitzaukoten Noiangoko gudu izigarrian, eta bera preso hartu.

Komentuak usu eta hurbil zauden, oraino eliza erromanak, herri ttipienetan ere, usu diren bezala: aipatuena Aragonako aldean “San Juan de la Peña” diotena erdaraz (euskaraz izendatzen zenean, euskara Aragonan eta Jaca-ko hiri handian oraino mintzatu baita XIV-garren menderano, “Aitzetako Jondoni Johane” zatekeen), errege batzuen hil hobi, eta beherago Nabarran mugatik ez hain urrun, Aragon ibai bazterrean, “Oliba”-koa. Aragonatik aski usu iraganik ere, Zaragozan gaindi Barzelonako aldera edo, Soriatik Espainia barnera eta behereko itsas-bazterretara jautsiz, etzata gertatu Aragonako mendi aldetara igaitea, hainbat hiri eta gaztelu aipatu baldin bada hor ere, Jaca, Loarre, Huesca (Erromanoen aroko “Ozka” hura bera) eta bertze, ez eta ere “Aitzetako Jondoni Johane” hortarano. Zangozatik beheiti, Aragon ibaiari jarraikiz, Olibako komentura laster heltzen da. Orhoit niz hango gortera sartu orduko elizako athe nagusiak duen handitasunak begietan eta gogoan nola jaiten duen. Nahiz XII-garren mendean molde erromanean hasirik elizaburu inguru-erdidunek eta oraino barneko eta kalostrako zati batzuek baderakutsatenaz, XIII-garrena zen eta estilo gothika hedatzen ari zizterzianoen komentu eder hori bururatu edo zatiz bederen berritu zutenean. Atea gerizatzen duen arku hautsi handiak elizatzinean (edo hobeki gibelean, “aitzina” zuzenez aldareak barnetik iguzkira so dituzten elizaburuek baitagite), bi aldetara neurri berdinean hedatzen den harresi gora baten erdi-erdia hartzen du, eta begira harresi osoaren herenetik bat zuzen, bi aldetan bi arrosa

ederrekin. Ageri da hemen lanak manatu dituen kompas eskuan ari izan dela, zizterzianoen biphiltasun hautatu hura matematikaren zorrotasunaz egituratuz, abantzu murriztasunera eremanen ere.

Hurbilduz, etzatera doan iguzkitara harresi osoa Nabarrako zeru urdin bizian hori-gorrail urretatu batean agertzen baita eta harresietako izkinen eta zizelkadura ttipi lerroaren itzalak hertsienean, guziaren marrazkitzeko behar den hartan, ohartzen da athe iduriz handi bezain murriz hori, ikusi eta miretsi ditutan elizetan hemen baizik ezpainako ohartu, hamabi arku-hautsiek eta azpian bertze hainbertze zutaberdi xoilek eginga dutela, gainean haustura gothikoa doi-doia ageri, arku horien hariak bertze, zizelkadura ez iduririk batere gabe. Gorago behatu behar da Erdi-Aroko elizek hain gostuko zituzten zizelkadurak badirela ere ikusteko. Baina ezta hemen ez Leireko ez are gutiago Zangozako itxura metatu hetarik: athe gainean, arku hautsiaren azpian, ihizi gurutzadun ttipi bat inguru bikun batean hartua, bi bazterretan gizaiduri berdinean ttipi batzuekin; eta arkuen gainetik harresiaren aitzinatze zizelkatu zuzen baten azpian, lerroan, hamahirur buru, asma baitaiteke, bertze ainitzetan bezala (eta estilo erroman hutsean Zangozan), Andredona-Maria (eliza haren izenean da Zangozan bezala), bazterretan seinaka hamabi apostoluekin. Atheak bademan biphiltasun handi horren ondoan, kalostra gothikoa gozagarriago da, ez batere Iruñeko kathedralean aurkitzen den goratasun arinean, arkuak aski ahal ere, baina arku-erdien barneko harria gothiko gardun hartan aberaski landua, ez beti molde osoki berdinean. Frailen biltzeko sala leku aphaindu atsegingarri hortara idekitzen zen.

Aragon ibaiaren bazter horiek ukana dute aberastasunean ziren aro bat, Nabarra osoak, idor eta erre iduritzen bazauku ere gehienean orai, ukana duena ere, eta gure adinerano atxikia. Hor gaindi dabilanak usu iragan behar dituen hirur ibai nagusien izenak gogoan atxikiak nituen Baionako lizean C. espāñoleko irakurlearen ganik gaztelarazko erran zahar hau ikasirik (geroztik ehoiz ez tut entzun): “*Ega, Arga y Aragón hacen a Navarra varón*”, euskaraz holaxe bailizateke: “Egak, Argak eta Aragonak Nabarra badagite jaun eta nagusi.” Iberotik jinik ibai horier goiti sartuak zatezkeen Norman edo Viking-ak, Iruñeko harresietarano heldurik errege bat preso hartu zutenean eta zenbait egunez, diruz eta urrez ordaindu arteo, atxiki.

*

Lizarra

Iruñetik osoki bertze aldera abiatzen da, Arga Puente-la-Reina-n iraganik, lehenago orok dakiten Kompostelako beilarien bideko XI-garren mendean egin zen zubi hartan, orai zubi berrian, Egaren bazterreko ibar hertsu batean dagon Lizarrako hirira heltzeko. Lekuaren izena goizik, X-XI garren mendetan, irakur daiteke euskaraz ukan zuen molde lehenbizikoan: edo *lizarraga* (1079, 1084, 1098) iduriz ethorkiz molde zuzena bere *-aga* atzizki zaharrarekin ezpada ere izkiriaturik aurkitu den lehena, edo, agian ezpaitzen hitzaren bururapen hori erdaldunek bere hizkuntzetan ezagutzen zituztenatarik, apur bat aldaturik *lizarrara* (958, 1024, 1047...). Hizkuntza “ofiziala” aro hetan latina baitzen,

badiduri izen hori latindu nahi ukan zutela, eta, ainitzetan gertatu den bezala (Lapurdikoko Urkietaren izen zaharra zen “Urkueta” ahozkatze gaskoinean “Urcuit” bilakatu baitzen, Baionan apezpikute giko idazkari jakintsunek latindu zuten *urki* zuhartzaren izenez egin zela batere ohartu gabe, eta asmatu *auricocto*: “urre errea”...), gaizki egin: hemen ere *lizar* edo *leiz̄ar* zuhartzaren izena, arruntegia iduriturik hoin ospeko lekuarendako edo bertzela, hastapeneko *l-* hori moztuz, “izar” bilakatu zen erdaraz, eta hori latineko *stella*-ra berehala itzuli: “Stella, Steylla” (1076...), hortik baitator gaztelera ahozkatuz oraiko “Estella”. Erdaltze horrek bazuen hemen arrazoin berezi bezain azkar bat, ezen hastapeneko herri ttipi hura, Mairuak haizatzen ari zituzten arau ainitz leku bezala, Nabarrako erregek XI-garren mendean handitu nahi ukan baitzuten eta jendeztatu atzeritik, erran nahi da Frantziatik, “frankoak” izendatu ziren jendeak lege berezi batzuetako abantailen bidez hara ekharr-araziz. Horrela Lizarraga edo laburtuz Lizarra Nabarrako “franko” horien hiri nagusi bilakatu zen.

Etzen alta ukan zuten bizi leku bakarra, jakina baita, behazunez, “burguak” zeritzoten Iruñeko bi auzotan jarri zirela, eta bertze leku batzuetan ere. XIII-garren mendean Thibalt I Xampañako konde ‘ta Nabarrako errege izan zenak aitzineko lege berezi gehienak bilduz izkiria-arazi zuen *Nabarrako Foru zaharra* izeneko bilduman, erresumako jendea laur multzotan banakatzen da: Nabartarrak, Frankoak (biak batzuetan “gixtinoak” izendatuak Foru hortan), Juduak eta Mairuak. Franko horiek etziren hizkuntza euskara zuten Nabartar euskaldunak bezala, ala aitoren seme ala laborari eta menpeko, lurraren jabe ‘ta lantzale, baina hiriko ofizio eta salerospenari emanak. Etziren ere lekuko jendekin beti ontsa akomeatu. Hortik sortu zen XIII-garren mendea bururatzen ari zelarik eta erresuma errege adinekorik gabe (Henri Lehena Thibalt II-garrenaren anaia gazterik hilik erresuma haren alaba Juana nexka ttipiaren gainera erori zen, hau gero Frantziako errege “Filipe Ederra” diotenarekin ezkondu baitzen), “Iruñeko Burguetako gerla”. Anartean Lizarra, erregen lege berezien laguntzarekin, Kompostelako beilarien geldi-lekuak ekhartzen zuen salerospenarekin, aberastu zen. XI-XII-garren mendetan Nabarrako erregek bazuten han oraino ikus daitekeen erret-jauregia.

Nabarrako eskualde horrek guziak, Zantxo Handiak bermoldatu zuen Kompostelako bideari zor dauko, neurri handi batean, elizaz eta komentuz ukana eta atxikia duen aberastasuna. Lizarratik hurbil aurkitzen dira Erdi-Aroan hanbateko aiphamena zuten Iratxe ‘ta Iranzuko komentuak, ingurunetan Eunat ‘ta Torre del Rio-ko elizak eta bertze. Lizarra bera Erdi-Aroko eliza eta komentuz ederki horniturik gelditua da, ukana zuen Juduen zinagoga, gero, Juduak Gaztelako erregeren nahitara haizatu zirenean, elizara bihurtu zena (“Santa Maria jus del Castillo” edo “Donamaria gaztelupekoa”), eta ere zaintzeko gaztelua. Berezi ezaguna da “San Pedro de la Rúa” izeneko eliza bere kalostrarekin: “rua” hitz hori frantzeseko “rue” bera da, euskarak derabilan erdalkian “karrika”. Lizarrako “Karrika” horrek izena beilarien iragan eta geldi lekua izana zelakotz ukana omen zuen, eta hortakotz agian hiriko nagusia bilakatu. “Karrikako Jondoni-Petri” eliza bazen XI-garren mende hastapeneko, baina eraikuntzak berritu eta osatu zazko

oraino XIII-garren menderano bederen. Ipharraldera deman athe handiak, azpitik ikusiz, mail batzuen gainean gora, miresmena sortzen du berehala: estilo gothiko hastapeneko lana salatzen duen arku hautsi handi bat, harresi azkar bat salatuz barna sartzen dena zortzi zutaben gainean, laur gotor eta laur meheago, bertze hainbertze gangadura hautsi badatxikatela, gero eta ttipiago, athera heltzean azkena hameka harri mutur landuek bururatzen baitute beti arku hautsian. Eztut ikusi hortik hurbil den Cirauqui-ko eliza, athe molde berekoa omen baitu. Lizarrakoa ikusi orduko gogoratzen dena da ezki-rela edo bederen etzela hor estilo arabarretik hain urrun, eta are gehiago nun zutabetarik goiti doatzen bederatzi gangaduretan diren zizelkadurak oro, lerroz lerro, asma daitezkeen marrazki itxura guzietz eginak baitira bakarrik, giza-ihizi-iduri bat ere gabe (hauk zutabe buruen gainean aurkitzen dira): biribil, arrosatto, orstail elgarrekin nahasi, palma, izkina, orsto, itze buru, sigi-saga, gangail...

Gothika aphaindu horren ondoan, elizak baditu ere estilo erromana atxikia duten zatiak barnean, hirur elizaburu inguru-erdidunak, lehen estaia egiten duten aitzineko leihoak berdin, eta zutabe handien buruak, zizelkatu ziren aro zaharrago bat salatzen baitute omen erakusten dituzten gaietarik; hemen ere marra itxurak baldin badira, ikus daitezke zaldunak guduka, jende begitarteak, batzu maskaratuak, ihiziak... Baina molde berean Karrikako Jondoni Petri horrek badu bertze ikusgai bat oraino ohargarriagoa: kalostrapea, ezpada ororen buruan kalostrape erdi bat baizik, laur kantoinetan hetsia izanik lehenago ohi bezala, ezpaitzazko bi alderdi baizik gelditzen orai. Huna zergatik: Aragonako eta Gaztelako erregek Nabarra jaukitu, setiatu eta azkenean errege Labritarrer ebatsi zutelarik 1512-tik 1530-era, ixtripu bat, bertze ainitzen artean, gertatu zen Lizarran. Ontsa zaindua zen hiriko gazteluaz jabetzeko, 1521-ean Gaztelako gobernari Cisneros kardinalak armadari manaturik gaztelu hori, bere harroka gainean azkar, barrea zezaten, Villalba izeneko koronelak hainbertze bolbora metatu zuen eta jauzarazi, nun munoko eta gazteluko harriak elizaren gainera erori baitziren, hau azkarki andeatuz, kalostrako bi harresi osoki suntsituz. Gertakari horrek orhoitarazten zautan nola joana zen, abantzu bi mende barantago alta, Nizako gaztelua Luis XIV-garrenaren armadak Saboiako dukearekin gerlan berdin jauz-arazirik. Lizarrako eliza berrantolatu behar izan zen, hortako baitu duen itxura estiloz doi bat nahasia. Gelditu zen kalostreerdiak asma-arazten du zer zatekeen oso zenean: arku guziak inguru-erdi betean, zutabeak bikunak eta zutabeburuak berdin, hautan artha handiz zizelkatuak liburu sainduetako ixtorio, gertakari, jende, mithologia zaharreko ihizi eta mustro batzu ere, eta oraino orstail eta fruitu; hala ditu bereziki laur zutabe elgarri bitxiki trebes-inguruka loturik dituen batek, bi harresien izkinan ezarria baita eta zortzi zutabe elgarri lotuez egina.

Hiri zaharrera buruz, beilari eta Frankoen auzoko mugan, “Merkatu zaharreko plaza” diotenaren sahetsean da San Miguel eliza erromana, hala dela berehala erakusten baitu ipharraldera, hemen ere, idekitzen den athe handiak. Egia da barnea, berrikiago eginik edo lehenbiziko eliza berreginik, gothika duela, baina elizaburu inguru-erdidun erromanak bezala, athe hori itxuraz erromaniko molde hutsean egina da. Hemen bortz zutabek igortzen dituzten

gangadurak, arku betean, zutabe buruak bezala ixtorio sainduetako jendez, begitartez, gertakariz zizelkatuak dira. Athearen bi aldetarik harresiaren gaineko zatian, Zangozako elizan bezalatsu, lerroan ezarriak dira zutabe-gizaiduri handi batzu, hemen laur apostolu alderdi bakotxean bere bizar handiekin eta eskuetan liburu edo gako (uste da orotara sei eta sei, hamabi behar zirela, eta lana etzela nahi bezala bururatu), gainean eta azpian oraino bertze zizelkadura ttipiago batzuekin, hautan aingeruak hegalkak beheiti ala goiti idekirik, guziak zaia handi luze ederki ixurkatuak soinean. Aroak eta gertakariak lehenagoko zizelkadura leunak han edo hemen markesturik utzi badituzte, begitartetan sudur batzu hautsiak, ageri da lan hori egin zenean molde hoberenekoa eta aratzena zela. Hortik ondorioztatu da athe hori osoan asmatu eta egin zuen zizelkari nagusia bakar bat zela eta aro hartako antzekoenetarik.

*

Iratxe 'ta Iranzu

Ezta Lizarratik urrun joaiterik Erdi-Aroko Nabarran hanbat leku eta ospe ukana duten bi komentu handien ikusteko, biek atxikiak baitituzte, aldatu gabe edo guti, euskara Nabarran hizkuntza ohikoa zen aroko izenak: Iratxe 'ta Iranzu. Izen horien erroa den *ira* basa-landareak erakusten du, ohi den bezala, nola komentu horiek egin nahi ukan ziren leku baztertu eta ixil batzuetan, baina aldi berean eremu handien jabe, hiri eta bide handietarik, eta hemen Kompostelakoa zen, sobera baztertu gabe. Lehenbizikoa Lizarratik Bianan gaindi Logroño hirira deraman bidea hartuz, Arga bazterrean ahal eraiki zen Lizarratik goiti abiatu eta, laster ageri da ezker aldean. Nabarrako erregen seme gehienek "Bianako prinzipe" izena hartu zuten, eta Ibero ibai nagusiaren "Errioxa" (gure eskualdetan erabili den *erripa* latinkia balio du: ur bazterra) dioten eremu hori guzia Nabarrako zen, hain zuzen nun Zantxo Handiaren semabitxi "Zantxo Najerakoa" zeritzon erregek bere gorrea Najeran atxikia baitzuen, Iberoa iraganik oraino beherago: eraikuntza handi batzuek orhoit-arazten daukute oraino XI-garren mendean eta ondotik hiri horrek ukana zuen ospea. Handik harat bide bazterrean aurkitzen da "Santo Domingo de la Calzada" dioten komentua, Garaziko "Galzeta" leku-izenak bezala gogoratzen baitaiku hortik zoala Erromanoek harriztaturik atxikitzen zuten bide nagusia.

Iratxen orai ikus daitezkeen eraikuntzak XII-garren mende azkeneko molde bienartekoan baldin badira gehiengan, zatiz erroma, zatiz gothika, berantago egin diren berritzeak bertzerik, komentu hori X-garren mendekotz aiphatua zen, Lizarrako hiria baino lehenago. Molde erromaneko eliza zaharrenetik geldituak dira hirur elizaburu inguru-erdidunak, erdikoa biziki handiago usu gertatzen den bezala, horietako leihoak arku betetan, iphar eta sartalderako atheak berdin. Gehienik gogoia ustegabetzen duena eta miresmena jauz-arazten, eztira bizkitartean horiek, baina sartu orduko handiaz eta goraz ikuspena betetzen duen eliza barnea. Elizaburu zaharragoer lotu baldin bada barne hori, gaina molde gothikan arku hautsietan berreginez, guziak atxikia du batasun handi baten itxura, zutabeburuetako aphainduretan halako murriz biphil batekin, gehiengan xoilki

orstoiz eta marraz, salbu khoroaren bi aldekoetan, hemen agertzen baitira batean zaldunak guduka, errege magoak bertzean.

Iratxera heltzeko bidea Lizarratik goiti hartzen baldin bada, handik laster 1044 metra gora den lephora atheratzeko, Iranzura joateko ipharraldetik heldu den lats ttipi baten hegiari jarraiki behar da: hara eta, landeretze handi batean (izan ginenean erakutsi zaukuten XVIII-garren mendekoa omen zen intzaurrondo zabal bat, eta bizpahirur intzaur bildurik, orai ditugunak baino biziki ttipiagoak, geroztik hemen atxiki ditut...), ibarra hertsu, ixil eta heze da, baina inguruan mendiak gora hemen ere, 1000 metretan eta gorago. Batzuek ingurune hortan “Baigorriko mendiak” izena dute, baitzen hor Erdi-Aroan, Baxe-Nabarrako ibar ezagunaren (eta ere Xuberoko mugan Montoriko etxe zahar baten) izen berarekin, Baigorri zeritzoten herri bat, gero, Nabarrako leku ainitzetan bezala “despoblado” edo jendez gabeturik gelditu dena. Beneditanoena izanik, jadanik XI-garren mendean aiphatua, XII-garren mende azkenera berritu zen, edo bederen berritzen hasi, zizterzianek orduan (1176) baitzuten hartu. Nabarrako *Orotako foru* bilduman behin baino gehiagotan gorai patzen da orai “Zantxo Zuhurra” deritzogun Nabarrako errege, “*Don Sancho el Bueno que edifico Iranzu*”: “Iranzu eraiki zuen Don Zantxo Ona”, erran nahi baitu beraz “berrai”-arazi zuela. Elizaburuak – eraikitzea beti hortik hasten zen -, kalostrape miragarriaren erdiak eta bertze gauza batzuek molde erroman hutsa salatzen badute, eliza barne ederra, gainerateko kalostrapea eta bertze gehiena janadik gothikara itzulia delarik, eta berant landurik edo berlandurik izana, XIV-garren menderano batzuek diotenaz, beti alta begira gehenik emaiten duen bipiltasun zizterzian hartarik baztertu gabe. Eraikuntza zaharrenean ondarretan gelditu da eta orai berrantolatua San Adrian izeneko eliza ttipia, elizaburu inguru erdidun batekin hau.

*

Obanos

Komentu handi horien ondoan, eztira alde hortako eraikuntza neurritz ttipiago batzuek, baserri betean geldituak edo herrixka batzuetan, gutiago mireskarri. Orreagatik Agoitzen gandi, Artaizko herri bazterretik (bada hor ere liburu guzietan aiphatzen den eliza ttipi molde erroman baserritar batekoa), Iruñeko hiria bazterrerara utzirik, euskaraz bitxiki “Gares” deritzoten Puente la Reina-ra heldu baino lehen, bidearen ezkerretik ogi landa hori zabal baten erdi-erdian (hala zen bederen lehen aldiz ikusi nuenean), ibarrean bakar-bakarrik agertzen da Eunate-ko kapera. Inguruetan ezta den gutieneko etxerik, Muruzabal eta Obanos-ko herrixkak hurbil baditu ere. Nabarrako ixtorioan azken hunek badu bere lekua. Evreux-ko konde ‘ta Nabarrako errege Karlos II-garrenak, Frantzian egin zituen gerla eta nahaskerien gatik (Frantziako semabitxi zen zion bezala “laur aldetarik” eta korona haren nahitan ere) “Karlos gaixtoa” izen goitia ukan baitzuen han, korona hartu zuenean XIV-garren mende erditan, erret-larderia azkartu nahi ukan zuen, eta zergak hertsiki bildu. Haren gobernuari zor dugu, zorionez alde batetik bederen, 1350-1353-tan, korona berritan hartu eta ohi zen bezala, erresuma

osoan bil-arazi zuen diru egiteko zergako zerrenda (“monerakoa”), hartan agertzen baita lehen aldikotz xeheki gure eskualdetako etxe ‘ta jendez hainbat xehetasun.

Urte hetan beretan bertzerik gertatua zen Iruñeko inguruetan. Obanosen, erret-larderiari ihardokitzeko edo berdin hori ttipitu nahiz, Nabartarrek zituzten “foruen” (lege berezi eta abantailen) zaintzeko arrazoinarekin, “Obanosko infanzonak” izenpean ezaguna den aitoren- seme batasun bat - nahiz biltzen zuen laborari, sal-erosle ‘ta bertze - eginik izana zen XIII-garren mende azkenean, Nabarrako korona ondoriotasunez eta ezkontzaz Frantziako erregen buruan zelarik. Bazituen bere zigilu eta erredola bereziak ikurburu batekin latinez: *pro libertate patriae gens libera state* “aberriaren libertateko jende libroak egon zaitezte”. Errege urrun izaiteaz baliatuz, hainbateko botherea hartu zuen, nun jaun handiener goratik egiten baitzauen, hetara sartu nahi ukan zuen Iruñeko apezpikuari berari ezaren emaiterano, hori guzia hastapenean bertze ondoriorik gabe, inkesta eta mehatxu guziak eginik ere. 1349-an Karlos II-garrenak korona ukan zuenean, hura gogoan ala ez, molde bertsuko batasun batean bildu ziren Iruñe inguruetako jende batzu, gehienak laborariak, “Miluzeko junta” izenarekin, “Miluze” han biltzen ziren phentze baten izena baita. Karlos II-garrena, Frantziako gortean hazia eta hango erregen larderia osoan ohitua, etzen dudan egon: batasun hortako buruzagiak hartuak izan ziren, bortizki gatzigatuak, batzu urkatuak. Foruen zaintzeko ala ez, etzen ordutik Obanos-ko infanzonen bilzarrea eta Miluzeko batasuna bezalakorik sortu.

Obanosko kaperak, zortzi alderdi eta izkinetan banakatuak diren arku betekilako harresi handiaz inguraturik hedoi-hertzean garbi agertzen bada orai, ikertu dutenek badakite lehenago, beilarien bideko geriza-leku zenean, etzuela batere itxura hori. Inguruko harresi arkudun hortan ikusten diren hatzek erakustera eman dute orduan guzia etxe ‘ta hil-hobi batzuen hegaztegiek, lauzez egina duen estalgia salbu, erdi gordetzen zutela gehienez. Uste izan da ere Templarien eliza bat zela. Baina alde batetik ezta horien ontasunetan behin ere aiphatzen, eta ohartu da azkenean, beilari ainitz hiltzen baitzen hortik zoan Kompostelako bide luzean, batzu hor berean ehortzi eta haien hil-hobien lekua izana zela. Hil-hobi zenbait oraino ageri dira, handik ez hain urrun, Lizarra iragan eta Logroñora doan bide bereko bazterrean aurkitzen den Torres del Rio-ko kaperan, hau ere molde berean zortzi izkinetakoa, egituraz gorago alta, eta herriaren barnean hartua, Hil-hobi Sainduko izenarekin. Orhoitzen da alderdi huntan ere, Xuberoko mugan den San-Bladiko kaperan, edo Olorongo Santa-Kurutzekoan zortzi alderditako egitura bera ikus daitekeela. Obanos eta Torres del Riokoak estilo erroman hutsean dira, elizaburuak eta leiho gainak arku bete erditan, zutabeburuak ezin ederkiago zizelkatuak, baina orotara, bere harresietako harri landu leunak iguzkitara gorri-horail, baserriaren erdian heriotzetako kapera batzuek behar duten biphiltasunean egonez. Lizarran Karrikako Jondoni-Petrin ikusi den athe handiak bezala, kapera horietan senditu da Aragonan hain usu aurkitzen den molde arabatar edo “mudejar” hartarik zerbait. Eliza horiek eraiki zirenean, XII-garren mende azkenera, Zantxo Zuhurra Nabarrako errege zenean, bazen oraino harreman ainitz,

eta eraikitzeke moldetan bereziki, Espainiako erresuma girixtino eta Mairuen artean.

Uste izan da Eunate izen hori kaperako arkuek duten athe itxurari zor dela, hots “ehun athe”, ainitz gutiago bada ere, hogei-ta zortzi orotara. Bitxi lizateke hemen, ezpaliz izen euskaldun hori, ingurunetako lekuen molde berean, lurrari noizpait eman zen izena, eta eraikuntza hori baino behar bada biziki zaharragoa. Nabarrako euskalki batzuetan “euntze” diote hemen “phentze” dugun latinkiarri (bien ithurburua latineko *fenu* “belar”), eta leku-izen horren erroa hortan balatza eluke harritzekorik batere: jakinez *-tze* landare mota guzietan emaiten zen atzizkia dela (“iratze, sagartze, pikotze” eta “phentze...”), horren orde agertzen dela ere batzuetan “lekua” balio duen *-ate*, hala nola hainbat “Garate, Haltzate” ‘ta bertze (ezpada ere batzuetan egiazki *athe*, “iragan leku”)... Gaur-egun ikusten diren gari landa handiak ttipiagi baitziren lehenago, ordoki hori, mendixken artean doan ur-errekaren ondoan “belar-leku” bat hautekoa hatzemaña zuketena Obanostarrek aberen alhatzeko...

*

“San Miguel in Excelsis”

Bada oraino Nabarrako ixtorio zaharraren lekuko ezagunen artean, bertze moldez ere ikusgarri dena, ez batere Lizarrako bidean hau, are gutiago ordokian, omen ederra ukana eta atxikia duen kaperata: erdara eta latina nahasiz “San Miguel in Excelsis” izendatua zuten (noizpait euskaraz erran bada “San Migel Hergoretakoa” zatekeen...). Iruñatik goiti ezker Donostiara deraman bidea hartzen da lehenik, gero Irurzunen berriz ezker Alsasu eta Gazteiz aldera, orai beribilbide nagusi berria, Huarte-Arakilgo herrirano. Bideko ibar hori bi mendilerro goren artean zuzen hautsia bezala da, duen handiaz zinez ustegabegarri: ezker Andiako mendilerroa, bideari hurbil-hurbila, gorenean baitoa 1500 metratarano, eskun Aralar-koa (zaharragoko “Aralarre” zenbaiten ondorioa agian) gorenean 1345 metretara Hatxuetan, 1431-etarano Irumugarrietan. “Hirur mugarri” horiek badiote argi bezain garbi Nabarrako eta Gipuzkoako muga hortik doala. 1200-go urterano ezpazen bi herrialden muga baizik, Nabarrako erresumak hegaldako laur herrialde euskaldunak batzen zituenean eta Baxe-Nabarra gainera, urte hortan Gaztelako erregek hartu zituen Gipuzkoa eta Gazteiz (gero Gaztelara erori ziren ere Araba osoa eta Bizkaia), eta bi erresumen arteko muga zen hor gertatu. Bi alderdiak Euskal-Herri zaharrenean izanak gatik, bien arteko etsakeria eta gerlek luzaz iraun behar zuten:

Mila urte ygarota, ura bere bidean.

Guipuzcoarrac sartu dira Gazteluco echean,

Nafarroquin batu dira Beotibarren pelean...

Horra zer dion XVI-garren mendean Garibay-ek bildu zuen kantu zahar baten hastapenak. Bazen mende bat iraganik (ez “ura bere bidean” bezala “mila urte”!) Gipuzkoa Gaztelako erregeren menear jarria zela, Nabartarren kontra Beotibarko gudu hori (gazteleraizko hitzez “pelea”) 1321-an Gipuzkoarrek irabazi

zutenean. Bertze bi mende berantago, 1512-30-ko gerlan etziren gauzak hobetu Euskal-Herrialde horien artean: “Frantzesal!” zion oraino gaitzestez eta laidoz Agirre izigarriak Hego-Amerikan 1561-ean hil-arazi zuen Urzua bere aitzindari baztandarrari, nahiz hunen familiako gehienak Gaztelarren alde jokatua zuten eta ez Frantzes eta Nabartarren.

Gauza ezaguna da leku baztertuetako mugak aspaldidanik gune hautatuak izan direla eliza eta kapera ezartzeko, edo bakezko iragarki batzu bezala (Erdi-Aroko erregen arteko gerlak geldi-arazi nahi izan ziren “Jainkoaren bakea” izendatu zenarekin, iraupenezko ondorio onik gabe...), edo ere hortik iragan behar zuten jenden gerizatzeko. Aralarreko “San Migel Hergoretakoa”, izenak dion bezala mendian gora da, Hatxuetako kaskoari hurbil. Bide luze batek baderama goiti, oihan handi batzuen artetik, itzalean, igan arau airea udan ere hoxten baita. Azkenean, zinezko desertu batean, aurkitzen da kapera, egia erran bi kapera batean, eliza barneak baitaduka ere kapera itxuraz xume bezain ttipi bat, baina leku hori mithologia zerbaitez inguratzen duen harpe baten gainean egina. Ba ote, hemen oraino Bidarrain girixtinotu gabe gelditu den “Harpeko saindua” bezalatsu, aro lehenetako erlisione edo deboziorik zenbaiten hatza?

San Migel eliza 1098-an aiphatzen bada, gehienez orai ikusten dena berantago azkarki bermoldaturik izana da, ez beti ara hoberenean. Badu alta, edo bazuen berriki arteo, ebatsirik izana baita, eta eztu hain aspaldi berriz hatzemana (ezpaitakit leku berean ezarri denez...), eskualde hortan guzian aurki daitekeen edergailu mireskarrienetarik bat: aldare aitzina egiten daukon burdinki urreztatuan zizelkatu itxura andana bat gainetik esmail koloredunez estalia. Azpian ezarria zakon izkirioak dio nola 1756-an berrantolatu zen, eta ordu arteo Iruñen baitzen, katedralean, gain hortara ekharri. Lehenbiziko moldea zuenean nola zen eztagu, baina gelditzen denean burdinki lamaren erdia hartzen duen zizelkadura, arraultzarako ederki aphaindu batean, Iruñeko Andredona Maria da, jarririk Jesus haurra altzoan, biak korona urreztatutak buruan, haren laur izkinetan ebanjelixtak itxuratzen dituzten laur ihiziak, bi bazterretan hirunazka lerroan sei gizariduri arku bete batzuen azpian, apostolu, aingeru, errege mago eta bertze, gainean laur jende itxura ttipiangoan, esmail gehiena urdin, zati musker batzuekin, guzia urre kolorez marratua, zola den bezala, artetan harri balios koloredun batzu. Uste da hoin gauza hautukoa eta aberatsa Frantzia Limoges-en zen landegi zenbaitetan egin-arazia dela, edo bederen Espainian berean burdinkia hango moldean zizelkatzen, esmailtzen eta margoztatzen zen batean, segurrenik XII-garren mende ondarrean edo XIII-garren hastapenean, eta jende handi, errege edo erregina zenbaiten eskaintza Iruñeko katedraleari. Aitzinatu da eskaintzale hori Zantxo Zuhurraren alaba Berengela zatekeela, 1191-ean Rikardo “Lehoin Bioztun” izendatu den Angeleterrako erregerekin ezkondua baitzen. Hara ethorkiz nabartarra zen lagun batek bidaturik izan nintzan aldian, goiza oraino, aroa lanho eta eurixka, ohartu ginen bazela gain hartan beribil andana bat kaperaren inguruan gelditua. Elizara hurbiltzean entzuten zen barnetik gizon kantu azkar bat (euskaraz ala ez? eniz orhoit): sartzean ohartu ginen meza bat bururatzen ari zela, eliza gibelean harmonium-a joiten zuen baten inguruan gizon multzo bat bildua batzu paperrak

eskuetan. Hek jalgi orduko kapera hutsik gelditu zen, ezpaitzen agian oraino ikuslierren tenorea, ez eta aroa.

*

6. Gazteluz jauregi...

Lizarrako erretegia

Nabarraren ixtorioa eztago bakarrik ikusgarri Erdi-Aroko eliza eta komentuetan, erlisioneak ordu hetan hainbat leku hartua ukana gatik. Mairuen menetik lehenago Agoten aroan 711-rano osoki girixtino zen Espainia guziaren liberatzeko abantzu zortzi mende iraun zuen gerlan, erregek, etsaietarik zaintzeko, eta bereziki auzoko erresuma girixtinoetarik XII-garren mendetik goiti, bere gortekin bizitzeko, jendek berek eta lehen-lehenik aitorenseme gotorrenek, hiriek berdin, egin zituzten gaztelu eta jauregiak enituen ahazten muga irraigaiten nuen aldietan. Hainbertze gaztelu, erretetxe, jauretxe aurdik-arazi eta motz-arazirik Fernando katolikoak, Cisneros kardinalak ala Karlos “Quinto” emperadoreak Nabarrako erresumaren hezteko eta menean atxikitzeke 1521-1530-eko gerletan, lehengo azkartasun haren lekuko utziz xoilki ainitz lekutan harresi mutur batzu (Alitas, Monjardin, Monreal, Santacara, Tiebas, Zozaya ala bertze...) edo deus ez (Maya), herriak badatxika oraino ikusteko eta miresteko den eraikuntza, aitoretxe ala dorretxe andana.

Europako erresumetan aurki daitekeen erret-jauregi (“erretegi” lizate zuzenez) zaharrenetarik ikusten da oraino Lizarran, XII-garren mendeko eraikuntza bat, hiria bere gorenera heldua zenean. Ezta hain handia berantago ezagutu diren erretetxeren ondoan, oso baldin bada hasteko eta aro hetan nolakoak ziren zorrozki ezpadakigu ere, hiriko karrika eta etxen artean tinkan bezala, gune aphaltatean ez biziki agerian emana. 1521-an suntsitu zen hiriko gazteluak erregen egoitzarik ez ote zuen? Egia erran jauregi hori erretegia izana dela oraino erakusten dituen egitura eta zizel lan ederretik da ondorioztatu, erregeak ordu batzuez Lizarran egon direla (Alfonso Gudaria da gehienik aiphatzen), ezpaita egoitza horren baliatzeaz lekukotasun handirik Erdi-Aroan. Hasteko berantetik XII-garren mendeko ara erroman hutsean egina dela ageri du, biziki berantago ekharri diren aldatzen gatik ere: laur kantoineko eta estai bakarreko lehenbiziko jauregia goititu zen, sortaldera dorre batez “aphaindu”. Barneak erakusgarririk baduenez ezta erraiten eta ni han izan nizanetan bederen etzen ikustera emaiten.

Kampotik duen itxurari behatuz ageri da etzaittekeela holako lan ederra, aro horietarik geldituetan bekana, edonoren egoitza izan. Jauregi guzietan bezala bizi-lekua ezta beherean baina lehen estaian: leihoak hor ditu, ez beti bezala sortaldera bademan etxaitzinean, ezpaitu hor leiho bikun bakar bat baizik, baina laur kantoinekoaren alde luzera, ekhialdera. Azpiko laur arku bete handien gainean idekitzen dira bertze hainbertze leiho bikun, erdian zutabe batekin eta bazterretan bertze biga, baina gainetik laur arku ttipi, horrek gogoari eman-arazten baitu noizpait leiho horiek laurkunik izanak direla behar bada. Alde hortara etxearen bi

izkinetan, jauregia noizpait goititu zen baino lehenagotik geldituak, hegaztegi bazterra atxikitzen zuten harburuetarano (“modillons” deitzen dira erdaraz) badoatzi, laur kantoinetan pikatu harri ederrezko harresian hartuak, bi zutabe erdi handi, bakoitza bi zutabeburu zizelkatuekin, bat behereko arkuen heinean estaiara heltzean, bigarrena gain-gainean hegaztegi azpia zen lekuan. Leiho bikunetako zutabe ttipiek, etxaitzina idekia den bakarrarekin, badituzte oraino hamabortz zutabeburu zizelkatu. Orotarik aipatuena ezkerreko zutabe handiaren erdikoa da, eta hura da ikustera doatziner erhiaz lehenik erakusten.

Gaia Karlos Handiaren armada girixtinoko Errolande buruzagiaren – Orreagako gudutik landa literaturan hain omen handikoa izana den - eta Ferragut mairuaren buruz-buruko gudua du: biak zaldiz, azta eta erredola eskuan, kaska buruan, burdin-sare xeheaz soin guzia estalirik. “Ferragut” izigarri hori – nahiz Errolandek garhaiturik erakusten den - ezta delako *Errolanden kantuan* diren mairu izen hain bitxietan aiphatzen, eta kantu horren egile frantzesak etzukeen ezagutzen. Ezta jakina zutabeburu horrek erakusten duen gertakaria asmamen huts bat denez, Errolanden ixtorio mithifikatua ainitz egintza handiz aberastu baitu literaturak mendetan zehar, ala egiazkoa. Ixtorio edo leienda horrek dio Karlos Handiaren armada Zaragozatik itzultzen ari zenean Iberoaren ibarreko bideari jarraikiz Logroñorano, eta armada biltzen ari orai Puente La Reina den lekuan Iruñen gaindi Garaziko bortuetara heltzeko, Lizarratik hurbil, Ferragut etsaiak - erdaraz izigarri izaiteko egina iduri duen izena: “burdin-zorrotz”!! – jaukitu zuela bortizki, eta Errolandek, Orreagan gertatu zizakonean baino hobeki helduz, gudua irabazi eta Ferragut erahil.

Eskuneko zutabean, hegaztegi azpian den bigarren zutabeburu handiak ezto gudurik erakusten, gaia moralekoa baitu: gaixtaginak ifernuan (bertz handi bat suan, debruek jendea hartara botatzen...), zikoitzak gaztigatuak, eskuaz molsak tinkan, lephokoarekin; eta ere musikaldi bitxi eta trufari bat, ihiziak soinu joiten, asto bat harpa eskuan musikan, hunen aitzinean bizkarrez lehoina iduriko ihizi handi bat neurkada emaiten. Zizelkadura horietan ohi diren orstailen ondoan, ihizieria mithiko batek, zori, mustro, abre, aphaizten ditu leihoetako zutabeburu ttipiak. Lizarrako erretegiko edergailuek badidurite, literatura, ixtorio, ametseria eta erlisionea nahasiz, etxeak eta ingurunek ukan dituzten aldamen guzien gatik atxiki duen handitasun berezian, eraik-arazi zuena, gai horiek hautatuz, XII-garren mendeko literaturaren ezagutzale zela. Lizarragan orduan egon ziren erregetarik ote zen, ala, egoitza hori, duen egituran gogoetatzeke eta atsegineko egin baitzen eta ez gaztelu bat bezala zaintzeko, erregina zenbait?

*

Uxue

Lizarratik berriz Iruñera buruz abiatu eta berehela, eskun, Tafallako bidea hartzen da, eta Arga iraganik Larragako ondoan, Tafallan gaindi, lehenik Untzeko Donamartera heltzen, herriko elizak atxiki dituen edergailu erromaner behako baten emaita ahatzi gabe, baititu XII-garren mendean egin edo berregin zenetik gelditu zazkon zati ederrak: inguru-erdiko elizaburuak, eliza azpikoaren

gaina berdin zutabeburu garbiki bezain xoilki zizelkatu batzuekin, athe nagusia hirur zutaben gaineko bertze hainbertze arkubete zizelkatuekin, orstailez, laurkantoineko xehez, eta itze buruz aphaindua, zutabeburuetarik batean agertzen baita Jondoni Marte (hanbat eliza egin dira, Nabarra osoan, Tours-ko arxapezpiku horren izenean), zaldiz, leiendak dion bezala bere soingainekoaren ezpataz zatitzen behartu bati emaiteko.

Urrunago eta gorago, ibarretik 1000 metra hurbiletara igaiten diren mendien arte zabal batean, agertzen da hedoi-hertzean gora hau ere, muno baten bizkarra inguruan hartzen duela, etxe multzo bat, gain-gainean erdi gaztelu erdi eliza egiten duten harresi handi eta dorre batzuekin: Uxue. Hurbildu ondoan ikusiko da badirela egiazki, biak batean hartuak, gaztelu azkar bat, eta eliza handi bat. Uste da beti eta erraiten aspaldidanik Uxue (euskaraz orai “Uxua”) izen hori gure euskalkian derabilagun “urzo” eta ttipituz “urxo” xoriarenetik egina dela. Jakinez alta euskalkietako ahozkatzearen aldatzean beti $-r\zeta/-rx-$ multzo zaharretik dela $-s/-x-$ sortzen eta ez alderantziz, aztertze horrek itxura guti du ene ustez. Bildu diren izkirio molde zaharretan huna zer irakur daitekeen: XI-garren mendean guti, (*h*)*ussue* (1064), *unse* (1076: agian ondoko “Untze”-rekin nahasia, ala biek ithurburu bera?), XII-garrenean ainitz, ala *ussua* (1102, 1155), ala *uxua* (1102, 1137), *usoe* (1111), *iusua* (1150), *ussue* (1157)... Ondorioztatu behar da *usu* edo *uxu* dela erro zaharrena, ez *uso/uxo*, eta euskal hiztegi ezagunak eztaukula hitz hori erakusten, ezpada “usu” erran nahian “ainitz, tinki”, leku bati guti doakon hitza. “Urzo” edo “uso” nihun behin ere leku izenetan aurkitzen ezten izenak eztu iduri baduela hemen itxura gehiago, ezpagira bederen, iduri duenaz, leienda hutsean... Eta oro har *ursu* hitzak (“ura sortzen den lekua”), euskaran asmatu bada hasteko, bertze edozein etimologiako ithurburuk bezain arrazoin ona baluke, edo berdin hobe.

Eliza ala gaztelu? Biak batean segurki, orai errexenik ageri eta ikusten dena, itzulian hartzen duten gazteluko harresi azkarrak iraganik inguruan badagiten ibilbide zabaletik, eliza baldin bada ere. XI-garren mende azkeneko aiphatua da, eta jakilek diote orduko erronam nabartarrean direla, ez bakarrik lehenbiziko elizatik gelditu diren elizaburu inguru-erdikoak, alde hortako leihoak arku betean, baina ere zutabeburu batzuetako zizelkadura ohargarriak, jenden itxurak harrian ez osoki landuak eta leunduak iduri, alta indar bitxi batez beteak, athe nagusia gothika hutsa delarik. Elizatik ipharraldera jalgi eta kapera handi bat aurkitzen da, gazteluaren baliatzea utzi zenean, bizitegitik gelditu ziren barnetan egina. Alde hortara dira alabaina gazteluak zaduzkan barne gehienak. Gazteluaren itxura elizarena baino hobeki dute emaiten, ere, leiho handi batzu hartan zilaturik inguruan Nabarrako eskualde hortako ikuspegi zabal bat emanez ibilbide estalia gerizatzen duten harresi handiek, bi estaietan gora, are gehiago ahal bada bi dorrek. Biak ipharraldera dira, handiena elizako hegaztegia baino gorago aitzinean sortaldera, lodi eta itxuraz azkar, bigarrena eliza gibelaren heinean, biak, gerla eta jaukitzeari ihardokitzeko, gainetik harresi ozkatuekin. Eliza hasi zenean XI-garren mendean gaztelurik bazenez jadanik ezta erraiten, orai ikusten denak, elizako zati gothikek bezala, biziki berantagokoak baitidurite.

Ixtorioak dio Nabarrako erregetan bat Uxueko eliza-gazteluari bereziki atxikia izana dela: Karlos II-garrena, “Evreux”-koa. Iruñeko erret-palazioan hil zenean 1387-ko urthatez, 54 urtetan, batzuek diote soraioturik (zenbaitek “legena” dioten eritasunaz), kathedraleko khoroan ehortzi zen. Testamendua hartu zaukotener, hetan Baionako apezpikua, manatua zauen ereman-araz zituzaten haren gibel-erriak Orreagako elizara, eta bihotza Uxuekora. Aldi batez han ikusi nuen aldare bazterreko zutabe batean dilindan ezarria zerbait ttipi eta ilundu, errege haren bihotza omen, ezteinu eta berinazko untzi mehe baten barnean. Errege horrek nahi ukana zuen Uxuen moldatu Nabarran lehenbizikoa izanen zen unibersitate, egin baliz. Ezen, ukanak zituen hainbertze xede bezala, gerlaren mehatxuak, hau Gaztelarekin, bazter-arazi zuen xede hori.

Egia da gazte zeno biziaren urte gehienak nahasmenetan eta gerlan eremanak zituela. Hastetik, Frantziako erregen semabitxi izanez amaren aldetik, Normandian “Evreux”-ko konde bezala eta bertze leku batzuetan, portu (Cherbourg), hiri eta eremu handien jabe, ukan zuen, orduan Frantziako erregek Angeleterrakoarekin bazadukan etsaitasun jarraikian sartuz eta haren ahuleziaz eta zorigaitzez (Poitiers-ko gudua galdurik Angeleterraren preso egon behar ukan zuen) baliatuz, noiz Frantzesen alde, noiz Angelesen, berak Frantziako koronaren hartzeko gogo, emaztea “Jean II de Valois” errege horren alaba zuelarik ere. Bazion “laur aldetarik liriotakoa” zela, Frantzian orduan aipatu berria zen “lege zalika” ukhatzen zuen (Angeleterrakoak arrazoin beraz egiten zuen bezala: “lege” horren izenean Frantziako tronua emazter debekutzen zizaien). Jean II horren kondestablea hil-arazirik preso hartua izana zen, eta, biziaren irriskutan baitzen, Nabartar eta Baxe-Nabartar jaun batzuek (hautan Zibitz Zaldukoa) handik ihes-arazia beharrik. Azkenean, abantzu Parisez jabetzekotan izanik, jendeak hango “kapitain” hautatu eta izendaturik, “Jakes” zeritzeeten Frantziako laborariak jaunena kontra abiatua zuten jazarraldia garhaiturik, Angelesen alderdia hartua zuen. Elgarrekin Gaskoiniako “Captal de Buch” zioten Grailly jauna armadaren buru ezarri eta, Frantziako erregeri gerla handi baten egitera abiatuak ziren. Baina Cocherel izeneko lekuan egin zen gudua Frantziako armadak osoki irabazi baitzuen, Angelesek eta Nabartarrak “Bretigny-ko bakea” diotena onhartu behar ukan zuten 1361-an. Karlos II-garrena bera Iruñen gelditua zen.

Ukan zuen ere zer egin Gaztelako eta Aragonako erregen artean, hemen ere noiz hunen alde (errege Karlos III-garrena izan behar zen semea Gaztelako erregeren alaba batekin ezkondu zuen: hek dira gizaiduri etzanetan Iruñeko kathedralean), noiz haren, bat bertzearen kontra azpiz sustatuz, beti antolamendu egiten, beti horien hausten eta berritzen. Hoinbertze zimarkuen erdian, Uxueko gaztelua, mugetarik ez hain urrun, leku biziki baliagarria zen. Orogen buruan, gerla galtzez, Frantziako edo Espainiako politikan zituen xede guzien haustez, nahigabez akitua edo, Karlos-bigarrenak azken urteak bere erresuman iragan zituen, beti zerga eta dretxoak Khonduetako Gambarari arthoski bil-araziz. Dena den, Frantziako eremu, kargu eta abantail gehienak galdu baldin bazituen, han Karlos “gaixtoa” izen goitia bilduz gainera, Nabarrako erresuma, Donapaleutik Tudelarano (berak edo aitzinekoek, Zantxo ala Thibalt, Gaztelari

berriz Araba, Bizkaia eta Gipuzkoaren ekhentzeko edo biltzeko egin zituzten entsegu eta indar guziak behin betikotz debaldekoak izanak ziren), atxiki zuen oso bere libertate betean. Hortakotz diote ixtoriolari batzuek, “gaixtoa” izan bazen Frantzian, Nabarran, Miluzeko batasunaren bortizki hausteko eta zergen zorrozki baino gehiago biltzeko eginak zituen guzien gatik, “ona”-rena zuela merezi.

*

Olite

Iruñetik hego aldera zuzen doan errepidea (orai beribilbidea) hartu eta, Tafallako hiria eskunean utzi deneko, ezker Unx eta Uxueko bidea, Iberoko erripara (Nabarrako Errioxa diote) idekitzen den ibar zabalean, harresi gora gainetik dorre xapeldun andana batzuekilakoek begia bereganatzen dute. Nabarrako erregen egoitzetarik gelditu den osoena, eta zerbait moldez ohargarriena, ederrena berdin hor da, Oliteko erretegia. Luzaz utzirik eta aski andaturik egon ondoan - lehenik ikusi nuenean etzen oraino biziki ikusgarri, zati zahartu batzu erortzera abian, berrituak behar baino berriegi... -, osoki berrantolatu da. Nabarrako erresumari jarraikia zizakon Espainiako herrialde “foral” horrek diru handia ezarri du atxiki dituen eraikuntza horien berritzeko, ez beti, hastapenean bederen, behar zen artha guziarekin, baina gero eta ederkiago beharrik. XV-garren mendean Nabarrako erregeren gorteak handitu eta ospean ezarri zuen hiri hori XII-garren mendean hastapeneko ezaguna zen eta jendeztatua. Aro hartarik atxiki da herri zaharreko Jondoni Petri eliza erroma, sei arku betek gainditzen duten athearekin, zutabeburuak ederki zizelkatuak, gaineratekoa guti edo aski berantago berreginak izana molde gothikan, hala nola herrira heltzean urrundik ikusten den sei izkinetan goiti biribilduz eraikia den ezkila dorre punta meharra.

Aro hetakoak dira ere herriak, nork daki zein hizkuntzetarik baina ez iduriz euskaratik (nahiz hala dion Oihenartek), ukana zuen izen apur bat bitxi horren lekukotasun zaharrenak, batzu ohi zen bezala latinez aphaindurik: *olit*, *holeti* (1102), *olith*, *olito*, *olitus* (1171). Latindua iduri du ere eta berregina, baina ez argiago, XVII-garren mendean Moret Nabarrako ixtoriolari jesuistak emaiten duen *oligitum*. Garibay-ek izkiriatura zuen XVI-garren mendean euskaraz izena *erriberri* zuela, eta hala diote orai euskara berritzen ari dutenek, Nabarrako eremu ekhialdeko horietan aspaldidanik osoki galdua baitzen, nahiz ingurumeneko leku-izenek, Tafallatik beheiti, eztuten holakorik salatzen. “Herriberri” izendaturik izan bada egiazki Olite, ez menturaz lekuan berean baina euskara oraino zerabilaten eskualdetan, Nabarrako erregek jauregia edertuz eta handituz, gortea han jarriz eta erresumako bilzarreak hara deituz, herriari eman zaukoten aipamen bereziaren ondorioz gertatu zatekeen. Aro ospedun horren oiharzun bat bezala bademate, nahiz behar bada berantago berreraikiak, erretegi inguruko karriketari ikusten diren etxe miragarriek, gorteko jaun handienen egoitzak izanik agian, harresiak harrizko sargia ingurudunez, eskudo zizelkatu handi batzu gainetik, zur aberaski landuekilako hegatz-hegalak karriken gainera itzal eginez aitzinatzen.

Jauregian ezarri da Espainian “parador” (euskaraz “geldi-gunea”) dioten hotel bat, leku orhoitzapenez bete horrek zerbait moldez ederragotzen duena, bere ostatuarekin, sartzea herri aldera deman laur kantoineko plaza nagusitik. Erretegira behereko aldetik hurbiltzea hobe da bizkitartean, ustegabeturik uzten baitu Avignon-en aitasainduen palazioak erakusten dituen molde gothiko bereko harresi lodi gora batzuen ikusteak: hortik palaziora sartzen da gaitzeko harresi zut horietan idekitzen den arku hautsi handi baten azpitik.

Karlos III-garren “Noblea” diotena, aitaren gerlen eta zimarkuen ondorioz Frantziako erregek (Karlos II-garrena “Jean II de Valois”-en alabarekin ezkonduarik, Charles V lehen gusia zuen) erresuma hortan Evreux-ko kondek zituzten hiri eta herrialde gehienez eta izenaz beraz gabetua zuen. Ordainez “Nemours-ko duke” izena ukan zuen 1404-an, hortik harat egin zituen eskutiz eta erabakietan agertzen den bezala: “Karlos Jainkoaren garaziaz Nabarrako errege, Nemours-ko duke...”. Gaztelako infanta zuen emazte erreginarekin bizi gaixtoa ukan zuen luzaz, laur haur elgarrekin ukanik ere. Printzesa horri Nabarrako erresuma ordukotz ttipituan bizitzea aspergarri omen baitzizakon, Gaztelara itzuli zen eta luzaz egon hango politikan sartzeko ahal zuena eginez, azkenean haizatu behar ukan baitzuten. 1415-ean hil zen “Oliteko palazioko gambara nagusian” dio Moret Nabarrako ixtoriolariak. Alabaina, gerlako gasturik ez ukanez (ez ere egia erran haien ordaintzeko aita Karlos II-garrenak zituen Frantziako eremu handi hetarik...), Karlos III-garrenak Oliteko erretegia berri eta handi-arazia zuen XV-garren mende hastapen hortan, orai berrantolaturik ikus daitekeen moldean. Badiote ederki aphaindua zela, halako Erdi-Aroko “Versailles” baten itxuran, ikus eta entzungarrietako, atseginetako eta jostatzeko leku hauta: bizitegi eta tronuko sala handiak, gambarak bere harrizko galeria ederrekin arku hautsi lerdan gothiketan, “dilindako baratze” dioten batzu miragarriak omen (han izan nintzan batez, oraino berrantolatzeko lanak ari, gorte ttipi batean etzen ikusten mahazuza zuhatz zahar ondo lodi bat baizik...), inguruan hamabortz dorre bakoitza bere izenarekin. Iruñeko artxiboetako paper batzuen ikusten da bazirela jauregi haren antolatzen ari Baxe-Nabartar batzu, eta hetan Orzaiztarrak ere.

Karlos III-garrenaren erreinuan gertatua zen Orzaiztarrek erregeren prokuradore Errekaldeko jaun garaztarrarekin hasi zuten auzi handi eta luzea, hermendien erabiltzeaz eta bereziki ezkur aroan atzerrietako urden gizentzetik erregek biltzen zuen “kinta” izeneko zergaz. Prokuradore horrek ohidura zaharretan ekharri nahi ukan zituen berrikeriak, herritarren urde zergak ere galdeginez atzerrietik gizentzera ekharriak zirenetan baizik etzelarik egiten, Erretelia izeneko erregeren (edo haren izenean) arthalde handi batzu herrian haz-araziz eta bertze, etzituzten Orzaiztarrek onhartu. Bazioten hermendien jabegoan erregerekin batean barne zirela; erregek berriz eta haren ordainek jabegoa, etxen ontasun bereziak salbu, osoki erregek zuela jendeak hartan “parterik” batere gabe. Azkenean, 1418-an auzia gelditu zen erregeren “pribilejio” edo lege bereziarekin: erregek hermendien jabegoa oso atxikitzen zuen, baina Orzaiztarren urteko zerga guziak eta urden kinta ttipitzen, hermendien erabiltzea haizu uzten zitzaien neurri batean, eta hetan alhatzen ahal ziren erregeren aberen zenbata hunenbertzeko

batean mugatua zen. Berantago, XVI-garren eta XVII-garren mendetan, hermendien jabetza osoa erretateak herritarren eskuan utzi beharko zuen azkenean. Hermendietan lehenik abere 'ta arthaldendako, Nabarrako Foru orotako zaharraren legeari jarraikiz, erabiliak ziren ainitz borda etxe bilakatu zen, etxe berriak ere eraiki, guziak bere baratze, labe, alhor eta etxaldekin, eta horrela sortu ziren Ahaizemendiko auzoa et' azkenik Bidarraikoa. Erran daiteke ibarraren jendez handitze 'ta aldatze hori guzia Karlos III-garrenaren erabakiaren ondorio bat izan zela, eta gai beraz oraino ondoko erregekin ukan zituen auzietan, beti pribelejo hortara joiten zuen ibarrak, XVI-garren mende erditan egin zen bezala, Labriteko Henri II-garrena errege zenean, 1418-ko lege berezia osoki bere hastapeneko gaztelan berriz ikiriatur.

Erretatea erlisionari hertsiki lotua izanez erret-palazioek bazituzten bere eliza bereziak. Oliteko palazioarekin batean, herriko eliza erroman zaharra jende xoilari utzirik, eraiki zen jauregiari loturik erdaraz "Santa Maria la Real" (Erret-Andredona Maria) dioten eliza gothika, bertze leku batzuetan erran bailaiteke "erret-kapera". Ikusi nuen lehen aldian ondoko etxe itsusi batzuen harresietan hartua zen eta hetan nahasia bezala. Gero, garbitu denean eta hobeki ikusia izaiteko moldean ezarri lotuak zizazkon etxeiak barreatuz, da zinez mireskarria agertu duen athe-aitzin osoarekin, alharze egiten daukon laur kantoineko kalostira ttipi baten barnera bademana, guzia, palazioa bezala, Frantziako molde gothikan landua. Athea arku hautsietan moldatua da, athe-gaina Nabarrako elizetan usu ikusten den Andredona Mariarekin erdian, inguruan zutabe bikunek atxikitzen dituzten arku hautsi guziak arthoski zizelkatuak ixtorio sailduko gertakari eta jendez, athearen bi bazterretan lerrokatuak diren gizaiduriak berdin oro arku hautsi gothika gardun batzuen azpian, kalostrako zutabe lerdenak bezala, athe gainera idekitzen den arrosa berdin. Hori zen zinez Victor Hugok gogoan zuen Erdi-Aroa, bere *Parisko Andredona-Maria* elhaberrian berphiztu nahi ukana zuen hura, eta, Oliteko erretegia eta eliza orai egin daitezkeen moldean ikusi balitu, handizki miretsiko zukeena.

Karlos III-garrenaren aroan gertatu zen nehork uste etzuen ixtripu bat: Iruñeko kathedralearen zati handi bat gau batez lehertu. Korona berak hor hartua zuen, 1418 urtean zatiz berak hobetu ("Amejoramiento" erdaraz) nahi ukana zuen Foru zaharrak manatzen zuen zeremonia handi batean, eta behar zen guzia egin eta egin-arazi zuen eliza horren berritzeko eta antolatzeko molde hoberenean, Oliteko erretegiaren egiteko bezala. Hari zor da beraz, Victor Hugok hain zorrozki trufatua zuen elizaitzin XVIII-garrenekoaren gibelean, kathedralear baderakusan eraikuntza gothiko gehiena. Hori jakinez bertze begi batzuekin ikusten dira khoroaren aitzinean ezarr-arazi ziren errege eta erreginaren gizaiduri etzan hek, Hugok hainbertze miretsiak zituenak. Leku horiek, Iruñe ala Olite, ikusi ditutan aldi oroz gogoratu zata nola hanbat urtez eta urtez, Nabarrako Bilzarre nagusia ("Cortes de Navarra") batean edo bertzean idekitzen zenean, hemendik ere, Baxe-Nabarrako hiri eta ibar guziek bere deputatuak hara igorri behar zituztela, oinez ala zaldiz, haur kantu zaharrak dion bezala ("bihar Iruñerako...") bi egunen bidetan,

eta bidaia hortaz baliatzen zatekeela ere nor edo nor, ordukotz, hango merkatu handian eroste batzuen egiteko, “zapat’ eta gerriko”...

*

Urzua, Jauregizahar, Zubiri, Donamaria

Erret-palazio handi horien ondoan, Nabarrak atxiki ditu, hirian ala baserrian, Erdi-Aro azken hortan berri ziren etxe berezi ainitz, jauregi, etxedorre, laboretxe berdin. Gehienik aiphatua dena “Xabier”-koa baldin bada, ikusi dutan bekanetan sobera eta ez hain onsa antolatua iduritu zata, horko seme zen San Frantzesen gatik elizak eta elizaren aldeko gobernu guziek handizki arthatu dutelakotz. Eni ohargarri eta gogoetagarrienik iduritu zatana ezta alta jauregi-gaztelu hori bera eta mendetan zehar aldatuaren bortxaz hartua duen itxura “neogothika” (aitoretxe berezia izaiterearen gainera ukana zuen, Nabarra zatitu zuen gerlarano XVI-garren mendean, erresumaren zaingoako gaztelu lerroa), baina duen izen erdalduntzez bitxia, bitxiago oraino, saindu haren gatik, bataioko izen bilakatu baita eta hala arrakasta handikoa izan: “Xabier”. Hizkuntza hutseko gauzetan geldituz bi ohar egin baldin badaitezke, bada zer erran: lehenik Euskal-Herrian, edozein etxetako, aitorenseme ala ez, hain hedatua den “Etxaberri”-tik jalgi dela, gaztelarako erdal-fonetikari esker; eta leku-izen huts bat horrela bataioko izen edo “izen-ttipi” bilakatu. Eztu beraz orai euskaraz duen hastapeneko *x*- sabaikaria batere amultsutasunezko edo “hipokoriztika” (haur ttipier mintzatzeko gehienik erabili izan den ahozka molde hori adinekoetara azkarki hedatua baita aski bitxiki: jendaldetako zikanalisiak baluke hortaz zer erran!), baina “etxe” hitzak ethorkiz duen sabaikariaren ondorio xoila...

Ursuak zazpi leibo, zazpiak lerro lerro... dio Baztango ibarrean Arizkun-en den etxe omendun hortan gertatu bortizkeria batez ari den kantua. Urzua ala “Ursua”? euskal ahozkatze zuzena zein den jakitea ezta batere argi: *-(a)zu* ala *-tsu* ainiztasunezko bi atzizki moldeak Erdi-Aroan (edo lehenago) erabiliak zirelakotz (gure eskualdetan “Leizarazua, Mendilahartsua”, hor berean “Errazu, Zاراizu, Alsasua” eta bertze...). Ezta batere argiago ainiztasun hori zertaz den, ala *ur* (ur ainitz sortzen den lekua: orduan ikusi den *Uxue*-ren biritxi bat lizateke behar bada) ala *urr* (urritz ainitz jiten dena). Orzaizeko familia batek bazadukan “utsutarr” izengoitia, menturaz familia horri lotua zelakotz, edo adar zenbait jende xoilen artera eroririk (edozein familia handiri gertatu dena noizpait, alderantziz xoilenak handienetarano igaitea bezainbat agian, Oihenarten atsotitz batek hain zuzenki dion gauza), edo, usu gertatu dena ere, familiaren meneko eta zerbitzuko izanak zirenek nagusien izena harturik.

Hasteko Urzuko jaunak azpaldidanik Orzaizen ziren: XIV-garren mende erditako Karlos II-garrenak Urzutar bati utziak zauzkon ibar hortako emaitza batzu, erret-eiheren berritzeaz kargatua zuen ur-aste handi batek eremanak zituen urte batez, eta XV-garren mende hastapeneko, ezkontzaz batzuek diotenaz ala ondoriotasunez, Urzuako Jauna Orzaizeko Harizmendiaren (Erdi-Aroan ibarrak zituen zazpi aitoretzetarik bat) jabe zen, eta hala geldituko da XVII-garren

mendean Espainiako erregeren ganik ukana zuen “Jerena” ala “Kerenako” (euskal ahozkatzean gaztelerako “jota” *é* herskari gogor bilakatzen da) konde izenarekin, Frantziako iraultzarano. Orduan gobernuak, Espainiarekin gerlan, hartu zuen atzerriko erregetiar baten “ontasun nazional” bezala, salgai ezarri, Donapaleun antxeretan saldu, eta geroztik eskuan dadukan herriko familia batek erosi. Urzutarren adar batetarik zen ere, Larrayozko Zubiri aitoretzetik XVI-garren mendean Orzaizen Arrosagarai (lehenago “Arlausagarai”) izeneko etxearen jabea hango alabarekin ezkondurik, Juana Labrit Nabarrako erreginak laboretxe zahar hori (XIII-garren mendean aiphu da) aitoretxe lerrora goititu zuenean: Arrosako zubiaren gainaldean Eihartzeko auzoaldean ikusten da oraino, laur kantoineko luze gora bat, etxe noblendako orduan egiten zituzten leiho handi gurutzadunekin bertze guzien artean errex ohargarri.

Orzaizeko etxe eder XVII-XVIII-garren mendetan berrantolatu horren ondoan, ithurburu duela erran daitekeen Arizkungo Urzuak gogamen bitxi batean uzten du: gibeletik ikusten denean, bere mendixkaren bizkarrean, bereziki orai garbiturik ezarri baita, hor ditu Baztango etxe-dorre guzien harri gorraile landuzko harresia, leiho ttipi batzu molde gothikan harrian zilhatuak, itxura azkar, horko jaunek ukana zuten burupeari emana zerbait moldez (herrian etxe berri bat eraiki nahi zuen bertze jaun bati hitz hau erran omen zaukon batek: *urbixko eldu zara...*), bere eskulanetako Bozateko auzoan utziz edo hara ekharr-araziz jito edo buhame andana bat, eta han bere etxe ttipi berdinetan egon-araziz. Auzoko jaunek jende hetarik ez jasan nahiz auziratu zutenean, zaindu zituen, erranez euskaraz “agotak” erraiten baldin bazizaien, izen horren ethorkia “Goth” izanez (hitz hortarik sortua baitzen Erdi-Aroko etxe ‘ta herri batzuek atxikia zuten izena, Euskal-Herrian eta Akitania guzian, “agot” ala “agout” ala “gout”, “Beltran de Goth” aitasaindu Clement V hark bezala), Mairuek 711-an haizatu arteo Espainia osoaren jabe ‘ta errege egona zen jendaldearena zela, horrelako auzoen ukaitea ohore izan behar zizaiela. Etzakiketen ordukotz, ez batzuek ez bertzek, gutietsiz “agotak” deitzen zuten, etxe onetarik urrun bazatzikaten eta elizetan athe berezi batetik baizik sartzera uzten etzuten jendalde erdi erromes horrek, zuzengaizki ukana zuela izen zahar eta lehenago noble bat, eta berriki erdarako *cagot* (lehen aldikotz XV-garren mendean aurkitzen da bakarrik) hitzera zentzuz berdin zuzengaziki aldatua zela.

Aitzinetik, sortaldetik diot, Euskal-Herriko etxe zahar gehienak alde hortara itzuliak baitira, Urzuak ezta hain itxura gozagarria. Berreraikiaren ondorioz agian, lehenbiziko jaben familiak utzi zuenean edo bertzela, bi zati osoki ezperdinetan agertzen da, harresiek inguratua dadukaten korroila batean: eskuneko alde osoan etxedorrea gibeletik bezala bere harresi gorraile eder eta gorarekin, jendea ezpaitzen behereko estaietan bizi, harrian zizelkatu leiho ttipi gothiko batzu, bikun ala bakun; baina ezkerraldea, azpia salbu hau harriz baita sartzeko athe arkubetearekin, hemen aski gaizki “lapurtarra” dioten moldean, argamasetan du, nahiz baden molde hortan ederkiago egin denik. Geroztik ohartu niz alta itxura apur batez hobetu daukotela, baina egitura bitxi hori aldatu gabe. Aldatzekoa alda, ezberdintasun hori bera aurkitzen da hemengo etxe zahar batzuetan, alderdi bat

harresiz, bertzea argamasetan (nahiz hauk hobeki antolatuak eta landuak gehienetan), horietan Orzaizen berean Urzutarrek luzaz atxikia zuten Harizmendi hura eta... nihauren sortetxea!

Jauregi horien menean, etxeari hurbil, bazen ainitzetan kapera edo eliza bat. Usu gertatu da parropiako eliza bera zela eta, jaunak joan direnean edo elizen jabegoa utzi behar ukan dutenean, gero ere hala gelditu. Urzuak badu bekoz beko, etxera eta gorago deraman bidearen bertze aldetik, harri gorraile berezko harresi laur kantoinekoan eraiki den kapera, athea etxe aldera arkubetea, gainetik ezkiladorre ideki ttipi bat: delako kantu zaharrea aiphatzen den “Santa Ana” hura bera, “*Utsuko etxeanderea Santanan defuntu dago...*” diolarik, Urzuko jaun batek, bekaitzez, egia edo leienda, erahil zuen ezkontide gazteaz.

Nabarrako gerlan, Gaztelarrek Azparrozen armada Noain-go guduan garhaitua ukan zutenean 1521-ko ekhainaren 30-ean eta Frantzia aldera haizatua, ondoko buruilean Nabartar batzu Amaiurko gazteluaz berriz jabetu ziren. Berrehun bat gudari gazte han jarri ziren eta 1522-ko uztailean atxiki zuten. 10.000 Gaztelar joan omen ziren, Mirandako kondea buru, haren setiatzera, eta ilabete bereko 22-an hartu zuten. Karlos emperadoreak manatu zuen gaztelua aurdik eta barrea zezaten “etzadin geroko ohoin ala Frantzesen geriza-lekutako balia”, agorrilean berean egin zena. Ondarkinak alderdikari gaztelarren artean banakatu omen ziren edo saldu (harriak baliatu ziren elizaren berritzeko), eta Urzuako Martin kapitainak (Gaztelaren aldeko buruzagi zen) athe nagusia Arizkungo bere jaurettxera ereman: han gelditu baliz, eta ikus ahal baladi, gogoeta-araztekoa baluke segurki.

*

Baztan ibarreko etxe zahar guziek, lehengo aitoretze ala laboretxe, Erdi-Aro azkenera erregen ganik ukana zuten orotako noblezia (hemen 1435-an Arberoko laboretxek ukana zuten bezalatsu), burgoitasun ageri batekin athe gainetan ezarri baitituzte orok laurkantoineko ttipi berdinetan zizelkatu eskudoak. Eztute guziek Arizkungo Urzuak bezainbat aiphamen ukan, ixtorioan ala leiendan; badira bizkitartean lehengo mendetako eraikuntzen egitura ohargarriagoa atxiki duten batzu, hala nola Larraiozko Jauregizaharra. Izenak dion zahartasun horrek mendetan goiti norano deraman jakitea (bada Euskal-Herrialde guzietan Erdi-Aroan izendatzen diren Jauregizahar eta Etxezahar andana!) ezin da orai. Larraiozko Jauregizaharrak (Nabarrako gerlan aiphatzen den izen berekoa bada Iruritan) azpia eta lehen estaia (bizitegia hor zen dorretxetan) harri pikatu gorri ederrez ditu, Urzuan eta bertzetan bezala leihoak xuhur eta hertsu, baina hemen bizitegira igaiteko mailaldea etxaitzinean, lehenago hortako baliatzen ziren zurubien orde egin daitekeena. Handik goiti hegaztegirano taula batzuek hesten dute. Uste da gain hori, taulen artetik haize orotara idekia, Baztango ibarreko hezetik bihi eta belarren aireztatzeko eta idorrean atxikitze baliatzen zela. Batzuek diotenaz, izenaz bertzalde, jauretzen eraikitze molde zaharrena hor da hobekienik ageri.

Ezta egituraz hain ustegabegarri auzo-auzoan duen Zubiria, une batez Urzutarren adar batetara, ezkontzaz edo bertzela, erori zen hura. Hegaztegi gaineko dorre ttipi motz bat salbu, argamasetan, dena harresi eder harri gorrizko batean egina agertzen baita, zirrito hertsu batzuekin, baleztari batzu barnetik zain balaude bezala, harri zurizko eskudo bat iduriz berrikiago harresian lotua. Etxea aphaltune batean jarria da, noizpait zaindu behar zukeen zubitik zenbait urratsetan: hortako zen hain saminki deitoratzen Aimeri Picaud beilaria 1140 inguruan Konpostelara joateko Garaziko bidean, “Euskal-Herrian eta Nabarran”, jasan behar zenaz, bidariak – eta hetan beilariak ere – ibi eta zubien jabe ‘ta zain zauden jaunek iragan sariaren emaitera bortxatzen zituztelakotz, eta eman nahi ezpazuten gaztigatzen.

Molde berdina erakusten du, Baztandik urrunxago, Doneztebe Leringo ibarrean aurkitzen den Donamariako etxe-dorreak, baina hau, Nabarrako aitoretze ainitz bezala, laur kantoineko xoil bat, neurritz aski ttipi nahiz behar den goratasunean, orai arthoski garbitua. J. Caro Barojak zion etxe hau zatekeela, gaztelu eta jauregi handi batzu salbu, Erdi-Aroko aitoretzek ukana zuten ara hortako lekukoetan zaharrena, XIII-garren mendekoa behar bada. Etxe inguruetakoa eta barneko hatzak jakitatearen tresnekin mihatuz eta aztertuz da bakarrik zahartasun hori zuzenean jarriko. J. Caro Barojaren erraner jarraikiz (izanak ginazkon lagun batekin Beran zuen Itzea izeneko etxe handian ikusten, hara berak eta aitzinekoetarik bilduak zituen berrogei milaz goitiko liburetegi aberatsaren erdian eremaiten baitzuen orduan uda), Donamariako etxe horren ikusten izan nintzanean, etzen batere orai duen garbitasun argian: inguruan baratze eta sasi, hetan urde batzu musurka, eta lehen estaian bizitegiko leiho batetik, beribilaren harrabotsean, atso batek buru zuri bat agertu zuen, eta agertu bezain laster barnera gorde. Bizilierrak, jabeak baino segurrago, alokariak zituzkeen, aitoretze zahar horiek bere lehenbiziko jabez utziak izan baitira ainitzetan.

*

7. Mendiko ibarretan...

Aezkoa

Baztango ibarrak, urez Bidasoara eta itsaso handira itzulia, gure eskualdea bezala hango aro hezearen menean, bademako han dabilanari egiazko joritasun baten itxura, Elizondo hiri nagusiko etxe gotor bezain eder aitzin eskudoztatuek agerian emaiten dutena gehienik, baina ere bertze herrietakoek, Errazu, Arizkun, Amaiur, Irurita... Hor euskara bizi-bizia atxiki da, eta luzaz Baxe-Nabarra huntako hizkuntza moldeari biziki hurbil egon, ikaskuntza berriak hedatuz aldatzen hasi dueno. Izpegiko lephotik, Baigorri gaindi, Errazura berehala jautsia baita, auzotasun horrek ukan ditu lehen eta orai bere ondorioak: Bidarraitik Baztanerako alhagunen antolamenduetako Orzaiztarrak Baztandarrekin Izpegiko hegian biltzen ziren. Hala egin zuten Nabarrako gerla bururatu eta laster 1547-an, elgarren “ahaide on” batzuen artean (hala dio hitzez hitz bi aldetako zinegotziek eta

bilzarrek, etxeko jaun nagusi guzien izenekin, egin-arazi zuten izkirioak) zuzen zen moldean akomeatuz. Bi ibarren arteko harreman horien tinkatzeko hor zen orduan, bi aldetan jarria, Urzutarren (edo “Utsutarren” Orzaizen zioten bezala) leinuru zabal bezain ospeduna.

Bizkitartean, eztitut Baztandarrak izendatzen entzun etxean, Orzaizen eta Arrosan baldin bazen ere nor edo nor, ezkontzaz ala bertzela, handik jinik jarria, baina bai “Ahetxak”. Horrela zion amatxik orhoitzen zenean haren haurzaroan oraino, XIX-garren mende azkenera, udako uzta eta lanetara (“udalen” erranen zuen Oihenartek) Aezkoako ibarretik jiten ezagunak zituen langilendako: bereziki emazteak uste dutanaz, jende ttipi bizi ixil batzu omen, begitartez hemengo jendea baino apur bat beltxaranago. Alabaina, Aezkoako ibarra Baztangotik hurbil izanik ere, Errokoa bien artean, hau jadanik uren ixurkiaz Mediterranea aldera itzulua, osoki bertzelakoa da, leinuz ezpada eta ethorkiz, hango aroaren ondorioz eskualdeak duen itxuran, Iberoko ibarrera deman Nabarra gehiena bezala, eta alde hortako aro iguzkitsu eta idorraren menean. Orreagatik Auritzera jautsi orduko bideak ezker baderama Iratiko errekek eta hau hazten duten urek moldatu duten ibar xipi hortara.

Xipi diot, laborantzari mendi harritsu idorrek uzten daukoten eremuaz, ondorioz herrien handitasunaz eta jendetzeaz. Herri horiek eztira lehen Orzaizeko ibarra osatzen zuten zazpiak baino biziki gehiago, baina, Garralda, Hiriberri eta Garaioa salbu (alde huntan ohi diren izenekin), binazka: Orbaizeta eta Orbara, Aria eta Aribe, azkenik Abaurrea biak, Zaraizuko ibarraren mugan. Gainera mendiko ibar horietako herrialde ainitzetan bezala jende baserritarra, biziaren nekeak bezainbat Iruñek eta behereko hiriek gazten bereganatzeko ukan eta oraino duten indarrak, menturaz ere gerla karlixten ondorio latzak, herritar ainitz herriz aldatzera ekharri dute. Zenbait mendez Orbaizetako minek emana zuten lana, hetsi diren batean agortu da, eta lanaren apurtzearekin jendea xipitu. Eta oraino Espainiako gerlak eta berehala gero Aleman nazien Frantzian jartzeak bi mugaldetako harreman gehienak hautsirik utzi zituzten. Berriki alta, Aezkoan, Erron ala mendiko bertze ibar horietan, aldamen zerbaiti ohar daiteke: etxe utziak berrantolatzen ari edo eginak, berri batzu ere eraikitzen, baratze batzu landatuak, udan bederen jendea etxondoetan mendiko hoxturaz gozatzen, eta etxeko ihizkiak, xakur eta gatu... Ageri da jende ainitz, herri handienetan ere, hiritarra dela, ala lehenagoko jaben ondokoak berriz itzulirik, ala udako eta lanartetako bizitegiak erosirik.

Ariako herri ttipiak, mendi maldan kokatua bezala, ez agian lehenago hain hel errexa, baina orai karriketan beribilak nasaiki laborantzako tresna batzuen artean, erakusten ditu etxe zaharrenetan Euskal-Herri osoan ageri diren athe inguru harrizkoak arku bete edo hautsietan, eskudo moldeko harridazki landuak, hetan berregin ziren urteak egilen edo jaben izenekin, etxen izen euskaldun batzu (elizaren sahetsean den batek dio hizki handiz ELICALDE), gaineratekoa gazteleraz, ekhialdeko ibar horietan euskarak goizik gibelera egin baitzuen. Hura ere baserri hutsean den Garaioa herriko ostatu batean bazkariz gertatu ginen batez, entzuten ziren hango jende guziak, zahar ala gazte, bakarrik

erdaraz mintzo (etxean berdin ote zen alta?). Arian berean athe gaintako harri zizelkatu horietarik batek emaiten du xoilki urtea: 1566, Euskal-Herrian aurki daitezkeen zaharrenetarik bat.

Alde horietako etxe batzuen sahetsean gelditu dira etxola pollit batzu biziki ohargarriak: laur kantoineko harresiak harri ederrez Ariako batzuetan (ba omen dira ere leku zenbaitetan zurez), hegaztegiak zut, azpiko harresiaren laur kantoinetan eta erdian harri bakarrezko zutabe motzak, harresi horren eta etxola hetsiaren artea airera idekia, orotara zortzi harri-zutabe laur kantoinekoak beheretik goiti mehatuz pikatuak, eta gaintek, etxola hetsiaren jarguneko, bertze hainbertze zutabeburu, bakoitza harri bakar inguruan moztu batez egina, jendearen boneta iduri: garaiak. Dudan egon daiteke “garai” izen hori, eta berdin “Garaioa” herriarena, nola moldatu den jakiteko: zutaben gainean “gora” direlakotz? Ala bihitegiak direnaz geroz, “gari-gai, gari-egi, garau-egi” (“garau” latinkiak “bihi” balio baitu Espainiako euskalki batzuetan) edo horrelako hitz elgarretaratu zenbaiten ondorioz? Noizkoak ere etxola horiek? Badiote hasteko zertako egiten ziren: bihien atxikitze idorrean, lurreko hezetik berex, eta aldi berean sagu, garratoin eta bertze ihizietarik. Eta azken galde bat sortzen da oraino: zergatik etziren uztak alde horietan etxe barneko bihitegietan ezartzen, gure eskualdetako moldean, ala ezagunak eta mihatuak izan behar zutelakotz, hemen lehengo labeak etxetarik berex ziren bezala?

Erro

Erroko ibarrarekin Baigorriarrek dituzte ukan harremanak eta batzuetan garratzak, Nabarrako gerlaren ondotik behin ere izan etzen erresuma arteko muga bat ezarria izan zenean, ohidura eta antolamendu zaharrak ahatziz, alhaguneak bi erresuma berexietako jenden artean uzitu izan behar baitziren. Baigorrikoek, aro berean, XVI-XVII-garren mendetan, Aldudetik Urepelera (Erroko ibarrak hor berean bere etxea ezarria zuen eta erdalkiz “balea” hitzarekin izendatua) eta Esnazura doan eremu guzia jendeztatua zuten. Auzotasun berri horrek iphizta berriak ere sortu zituen berehala, hala nola nun aharrak ezpaitira oro har, XVI-garren mendean hasirik, XX-garreneano osoki gelditu. Egia da holakorik gabe ere, ibarren mugetan, hermendietako alhagunen gatik egin izana zela gaixtakeria eta bortizkeria ainitz, XIII-XIV-garren mendetan jadanik, Orzaizeko, Garaziko, Baigorriko, Irisarrikoen artean ikusten dena.

Luzaide alde huntan, Orreaga, Auritz et’ Aurizperri haraindian Erroko ibarreko baldin badira Iratiko erre kara doan Urrobi aldean izanik ere, eremu jendeztatu eta herri gehienak Erro izen bereko erre kaka gainaldean daude, mendi eta malden artean gora bi aldetan jarriak, Aurizperritik beheiti Zilbeti, Mezkiriz, Linzoain, Esnotz, Erro, Ainzioa, Ardaiz. “Erro” izen xoil hori herri nagusi izana datekeenetik emana izan zakoke uhaitzari, ainitzetan gertatu den gauza (alderantziz bekan). Orreagatik jaustean (erraiteko moldez, bidea itzulikatuz goratik baitoa, 922 metretan Mezkirizen) izen horiek bide bazterreko iragarkietan, eskualde huntakoen itxura hurbila ukanik ere eta hitzetan “erro” andana bat berdina,

begietara eta gogora bademate herri arrotz batera sartzen ari delako sendimendu bitxi bat, mendietako landare ‘ta zuhatzen itxura bereziak azkartua oraino.

Argaren ibarralde gainak egiten du Ezteribarra, nahiz bi ibarrak, Erro eta Ezteribar, berexten dituen muga hor berean den. Alduden gaindi Esnazutik eta Urkiagako lephotik alde hortara, luzaz bide hertsia trabatu duen harrobi handi baten ondotik, Argako errekarri jarraikiz Eugiko aintzira handira jausten da: uren biltzeko ibarra hetsi zutenean herri zaharra behin betikotz gainditua eta ithoa izan zen, eta berri bat egin zen ur bazterrean. Iruñeko errepide orai ederki zabalduari beheiti inguruka jarraikiz horra gero Urtazun (orai españolez euskaraz bezala “Urtasun” erranik ere bada aski lekuko zahar lehenago –ꝛ– batekin erraiten zela segur izaiteko: XIII-garren mendean *urtasçon, urtaçon, urtaçon, urtassun, ortaçon...*), izen ezaguna hemen ere hortik jalgia zen familia baten gatik, Zubiri, Errea eta bertze, Erroko ibarrak baino herri gehiago baitu Ezteribarrak, baina berdin euskal moldea argi-argian atxiki duten hainbertze leku-izen. Ordoki aldeko azken herrixkak Erroko uhaitzaren ondoan dira: Errea, Ardaiz, Zunzarren.

Erroko ur hegitik berehala igana da Zunzarrenera: izan nintzan lehen aldian, ethorkiz horkoa eta izen bereko orduan auzo nuen lagun batekin, lekua jadanik ezagutzen baitzuen, bidea laburra izanik ere aski gaixtoa zen oraino. Etzen hor iduriz nehor gehiago bizi, orotara borzpasei etxe eta hetan bi jauregi (Ezteban Zunzarrengoa Fernando katholikoaren aldeko buruzagietan izana zen Nabarrako gerlan), gehienak utziak, hetsiak, batzu lurrera ari edo aitzinatuak, bat edo bi gehien gehienik jendeztatuak. Bizkitartean jende arrotza han ibilki entzunik edo ikusirik, gizon adineko azkar bat jin zizakun, herrian orduan bizi zen familia bakarrekoa omen, etxe horiek jabeak bazituztenez gure galdeari ihardetsiz, guziaren jabe bakarra zela entzun-arazi baitzaukun. Deitura, orhoit nizanez, “Etxegarai” edo iduriko bat zuela erran zaukunean, hemen ere izen ohikoa, euskara mintzo zuenez jakin nahi ukan nuen. Gazteleraz ihardetsi zaukun lañoki, bai haren amak edo amatxik eta lehenagokoek mintzo zutela, baina hark ez eta nehork ez gehiago eskualde hortan. Horrela, mende erdi bat iraganik, Jean Etchepare medikuak *Beribilez* izendatu zuen bidaiako liburuan, hari ere Nabarrako herri batean (etzen alta Zunzarren) gertatua zizakon ixtorio bera berritzen zen, edo hobeki, jarraikitzen, hark euskararik etzakiten haur ttipiak baitzituen ikusi, ama oraino euskalduna zutelarik, eta haur haien handitzeko ephe hortan, erdara adinekoen hizkuntza bakarra bilakatua zen, euskara jadanik ahatzia bezala. Euskarari berriz lotu baita Nabarrako leku ainitzetan ere, badateke gaur egun, Zunzarrendarrik han bizi bada bederen, eta ez ondoko aldi batez iduritu zizakun bezala, hiriko jendeak asteburuko hara joanak, etxe batzu bigarren bizitegietako eta atsedeneko antolaturik, euskaldun zenbait badela Erroko bazter hartan.

Aldi hortan, aitzinekotik hogeita zenbait urte berantago, herrixka aldatzen hasia zen. Gaineko jauregia, eliza ttipi erromanaren ondoan bidea arte, Zunzarrengo palazioa Etxegarai jaunak errana zaukunaz, laur kantoin bere harrizko harresi azkar eta murrizetan, idekia zen, senar-emazte batzu ondoan kadera batzuetan airera; eliza bazterra baratze ttipi, zen lekuan bitxi batek hartua eta hetsia zadukan. Karrika hertsia eliza eta jauregirano goiti bere noizpaiteko harriztatze

zaharrea utzia zen, ikuslierren beribiletarik zaintzeko iduriz, eta arrazoin onez. Bazen nun nahi, bide bazter, harresi, baratze, gaitzeko gatu elementia. Ohargarriena bertzerik zen alta. Bide hertsuari goiti abiatu orduko ezkerretik lehenbiziko aldian ikusia ginuen jauregi zahar bat biziki andeatua, bi dorre laur kantoineko azkar huntz-orstoak gainerano hartzen ari, etxeko hegaztegiaren erdia lurrera eroria, athe handi bat ederra bizkitartean harri handiz arku hautsian, Nabarrako modan, erdiko harrian zizelkadura batekin: Etxegaraiek errana zaukun “Marterena” edo “Martina” zela. Eta Nabarrako ixtorioan, Zunzarren XIII-garren mendeko paperretan agertzen baldin bada (*çunçarrain* 1242), izen hortako gizon aipatu bat izana zen bizpahirur mende berantago erregeren segetari edo horrelako kargu batean “Martin de Zunzarren”, etxe eder hori haren izenarekin egin baitzatekeen. Eta orai hor ginen hirurzpalaik ikusleak ustegabeturik gelditu ginen: jauregia osoki eta aski handizki berriua zen, hegaztegia, dorreak, harresi guziak, leihoen barnetik erridau batzu ageri, inguruan baratzea landua eta harresi batez arthoski hetsia. Erroko ibarra berphizten hasia zen beraz.

*

Zaraizu

Aezkoako ibar hertsuari jarraikiz ekhialdera, izen bereko uhaitzaren mendialdea hartzen duen Saraizu eta erdaraz Salazar dioten ibar luzera sartzen da. Izenak ahozkeraz higituaren eta erdalduaren bortxaz hartuak dituen molde horietan ezta errex ikusten ez asmatzen ethorkiz euskal izendegian hain ezaguna den “saratsazu” zela lehenbizian, hots “saratsa usu den lekua”, hemen Garaziko Sarasketa herrian bezalatsu, ur eta erreka bazterrak hain lakat dituen zuhaxka orsto hautsaran horren izenarekin (zuhatz handien heineratu bakar batzu aurki daitezke, itxura arin argi eder bat baitute orduan), idazki zaharrenak lekuko: *sarasazu*, *sarasasso* (1170-1171). Auzo duen Erronkariko ibarrera bezala, Frantziatik hara laburrenean sar daiteke edo Iratitik, edo, bide hobez, Larrañeko lephotik. Hemen, Nabarrako erresuman orduko hartua zuten omenaren gatik herri gehienak XI-garren mendeko aipatuak dira, Aezkoatik abiatuz eta gainetik (Abodiko hegia 1537 metretan) beheiti (Uskarzeko ondoan Olagatokoa 1136 metretan):

Itzalzu, *yçiculoa* 1036-an: “izaien zilhoa” zatekeen hastapenean, izena moldez eta erran-nahiz Itzalzu-ra aldatu baino lehen, “itzala usu den lekua”, agian leku-izen hau bereziki hedatua delakotz Euskal-Herriko mendialdetan, eta Orzaizen ere;

Otxagabia (argi-argia “otsoen ohatza”) orai “Otsagia”-ra laburtu badute ere euskaraz (*oxssagauia* 1072), baina ez Orzaiztarren ahoan etxean neguko ortzantzaldietan amitxiri entzuten ginaukon erran zaharraren araura (“*Otxagabiako atxoak arto nahasten*”); ibarreko erredola ikusten da athe-harrietan zizelkaturik, baitakar “otso bat axuria ahoan”; elizak badu XVI-garren mende azkeneko (1578) erretaula aipatu bat, Miguel de Espinal-en lana (“Espinal” Eroko “Aurizperri” herriaren erdal-izena da);

Eaurta edo “Jaurrieta”, hau ere lehenagokotik apur bat laburtua (*eiaurrieta* 1068);

Ezkaroze, aldiz ezin gutiago aldatua (*escaloçe* 1034);

Oronz berdin (*oronç* 1064);

Esparza (*esparça* 1068), handik ethorri familia batek erroak egin baititu alde huntan eta Orzaizen berean;

Sarries, batzuetan Sarze-ra aldatua euskaraz lehen luzaz egon zenetik (*sarres* 1085-1198), izen ofizialean erdaraz (hemengoa Aragonakoa zatekeen) ahozkatzeak ekharri baitu iduriz, eta goizik, bokalaren bikuntze edo “diptonga” hori (*sarries* 1268), ezpazuen bederen erroa gure leku-izenetan hain hedatua den *sarri*, guretako guti argi den osagailu edo atzizki batekin (badateke alta alde huntan hain usu erabili den “Serres” latinkiarekin baduela zer ikus);

Igari erdaraz Igal (*igali* 1108): ur bazterrean delakotz (baina bertzeak erel) “igelen” lekua ote, ala izaitekotz bideak hortik mendira “igan” behar baitu 1000 metraz goiti, gero Bidangozera eta Erronkariko ibarrera jausteko?

Gorza-ren izena euskarak bitxiki aldatua du iduriz, ezen erdarazko “Guesa” ahozkatzea, bokalaren bikuntzea salbu, lekuko zaharrenetako hura bera da idazkien araura (*gnosa* 1085, *gosa* 1198, baina ere *guesa* 1034, 1085); euskaraz oraiko “Gorza” egiten duen konsonant dardari hori nola sortu den guti argigarri da, erroa hastapenetik *gor* (“idor, leihor”) ezpaldin bazen hasteko: horrela izanez *-rç-* multzoa erdarak, gaskoinak, zukeen xixtukari *-ç-* xoilera hoin goizik aldatu, mendien bi aldetako jende izen “Garzia” hain ezagunetik (errege ‘ta jaun handi ainitzena lehenago), “Gassie” egina zuen bezala eta berdin goizik (1080, 1170). Zaraizuko jendeak harremanak ainitz eta luzaz ukan ditu, ala Leireko fraile 'ta bertze erdaldunekin, ala Larrañetik landa Nabarran gaindi Kompostelara iragan behar zuten hainbertze bidari eta beilari berdin erdaldunen entzutean; ahatzi gabe oraino izen horien lekukotasun zaharrenak latinez izkiriatuak ziren paper batzuetan direla lehenbizian agertzen;

Izalle erdaraz Izal (*yçail, yçaille* 1037, 1119) eta Izize erdaraz Iciz (*içiz* 1068) herrien izenek, lekuko zahar horien araura, eztute iduriz ikustekorik “itzal” hitzarekin, ez ere hemengo leku batzuek bezala “ihizi”-rekin (“Ihiztari” Orzaizen mendi izena, Sorhapurun etxe izena) baina segurrago “ihi, ihitze” leku bustietako landarearenarekin, alde horietako euskalkiak baitu goizik, Aragonako erdararen ondorioz diote batzuek, gureak atxiki duen konsonant hatstun hori ezabatu;

Galozeren izena ere badiduri euskarak atxiki duela bokala erdarak bezala bikundu gabe “Gallues”-era, idazki ezagun guzietan horrela agertzen delarik alta nahiz lekukoak berantekoak (1268 *galues*); izen horietarik ainitz bezala alde huntan ere errepikatua baita, molde zaharra atxikia du hemen, Amikuze Zozuetan zen aitoretxe edo “sala” bakarraren izenean: “Galos” (orai euskaraz “Galosia”-ra aldatua, “Galozea” izan behar lukeelarik segurki). Horrela *-oç* atzizkituak diren izener “akitaniarrak” deritzeete hizkuntzalariek, “akitaniar-iberiarrak” biziki hobe luketelarik;

Uskarres euskaraz baina usuago “Uskartze” ezta mendetan zehar biziki aldatu (*uscarreçe* 1072, eta jende izena latindurik goizago *uscarrensi* 997),

behereko aldera ibarra hesten duen azken herria da, itxuraz euskalduna baina ez hain azter errexa hau.

Larrañetik jaustean eskun Zaraizuko ibarrera sartu orduko, Izalzu utzirik Otsagabiara heltzean eskun, aurkitzen da, malda zut bat igan ondoan 1537 metretan den Abodiko hegi aldera, Muskilda izeneko eliza erromana (euskaraz orai “Ama Birjina Muskildakoa”), Baxe-Nabarratik Ozkixen gaindi Xuberora sartzean handik iragan behar den “Muskildi” herriaren izenak duen erro berekoa. Izen horiek duten eite handiak erakustera bademo bidariari, bortu gorenetakoa arte-hauste guziez baliatuz bide egiteko, betidanik bi aldetako jendeak hurbil izan direla, zenbat harreman ukan duten elgarren artean, Xubero eta Erronkariko euskalkiak, azken hau bizi izan deno bederen, mendi gorenak arte izanik ere, zinez hizkuntza haurride egon direla mende ‘ta mendetan. Muskilda, Zaraizu, Erronkari ala bertze, bada Ansoko ibarreko mugara heltzean Aragona hunkitzen duen Nabarrako alde hortan guzian, eta orai Aragonako den eremuan ere, ahozkatzeko aldatze batzu salbu, hemengoen itxura duten izen andana: Asparren, Zabalza, Arrieta, Uztarroz, Zuriza, Urduetz, Azkarra ... Horien ondoan ageri da ere badirela oraiko euskarak guti argitzen dituenak, noizpait bertze hizkuntza zenbaiteko hitzak euskara zaharrarekin nahasi balire bezala.

*

Erronkari

Zaraizun gaindi, Nabarrako mendietan sortaldera ala Mediterranea aldera, edo Larrañetik jaustean ezker hartuz, erresumako azken ibarra Erronkarikoa da. Ezka izeneko uhaitzak, 2000 metraz goiti doazen mendietako ixurkian, zilatua bezala du ibar hori. Izenak berak, oraiko euskal-ahozkatzean, alde orotako euskal-izendegian ezaguna den “erro” hitzaz orhoit-arazten baldin badu, lekukotasun zaharrenek, latinduak izanak gatik, bertze zerbait entzun-arazten dute: *Ronchal* 1098, *Roncali* 1112, *Arronchal* 1144 ...

Izaba Erronkariko hiri nagusira hurbiltzean, laur kantoineko ezkiladorre gotor bat agertzen da herriko hegaztegien gainetik. Eliza da, mendialde hortan uste den baino itxuraz handiago, harresiak harri aski ilun batzuetan eraikiak, athea ara erromanean, laur arku betekin alde bakoitzeko laur zutaben gainean inguruan, zizelkadurak guti eta xoilki. Dorre handiak, gain-gainean ezquila atherbe ttipi batekin, gaztelu bateko jaurdorrea eliza batena bezainbat gogoratzen du, eta guziak halako bipiltasun batez gogo hartzen. Iduri du badela hor mendiko ibar horiek, Nabarrako erretatearen hastapeneko mendetan, IX-X-garretetan, Mairuen jaukitzeari ihardokitzeko ukan beharra zuten azkartasunaren orhoitzapen edo oiharzun bat, hiriak nahi ukana duen nagusitasunarena bezainbat. Azken arrazoin hunek dituzke ezarr-arazi ere, eliza barnean, lehenik ezker aldean aski gora alhasa barrokoarekilako organo gotor eder bat, bi tuta lerro aitzinera zuzen Espainiako modan (halako zerbait zukeen ikusi, handiago oraino agian, Hugok Iruñeko kathedralean), eta aldere-aitzinean Perez de Cisneros zizelkari eta margolariak egina Nabarrako gerlak ekharri zituen nahasmen ete bortizkerietarik landa (1540), erretaula handi bat izkirio sainduetako jende ‘ta gertakariz aberaski zizelkatua,

margoztatua, gizaiduriz hain betea nun, Espainia aldeko erretaula landu barroko horietarik ainitzek bezala, azpitik beha dagokon ikuslea lehertzen bezala baitu ...

Eliza hortara igaitean ohartu da etxe batzuek badituztela, Nabarrako molde ohikoan, harri handi pikatu eta leundu batzuek itzulian hartzen dituzten arku beteko atheak (nahiz molde berean ikusia nuen handiena Nabarran Uroz-ko herrian izana zen, harri bakoitza luzez athe osoak zuen idekiduraren neurrikoa: zein etxeko urgulu motaren lekuko?). Athe horietarik ainitzen gaintan, edo berritu direnean harresian aski gora loturik, ezarriak dira nun nahi erredola batzu, ez alta Nabarrako hiri ainitzetakoak diren bezain handi. Horietan errepikatzen da, aldaketa batzuekin han edo hemen, ibar osoak atxikia duen ikurra zizelkaturik: erdian errege mairu bat korona buruan eta oihal baten floka gibelean airera, burua moztua iduri, begitartea eskuneko aldera itzulirik, azpian edo hirur arkuetako zubi bat, edo mendi bat. Ikusleak jakin dezan ixtorioko zein gertakariz marrazki horrek orhoit-arazi nahi duen, batek badakar inguruan hizki handiz: ABDURAMEN REY DE CORDOBA, azpian 1588 urtea, guzia harrian goiti zizelkatua. Gogoratzen da berehala Kordoba izana dela luzaz Mairuen erresumako hiri nagusi (baitira oraino han delako “mezkitia” aipatua eta bertze gauza ikusgari andana, hetan “Pikoen etxea” diotena, arku erdiko athe handi Nabarrakoak bezalako batekin), eta ohiki “Abderraman” errege izen hori noiz edo noiz entzuna dela.

Ikur horrek diona, ixtorioa bezainbat, leienda da. Ixtorioa lehenik, Nabarrako erretatearen lehenbiziko mendeak, VIII-garretetik XI-garrenean, ikhertu dituztenen araura. Al-Andaluzko (Espainiaren izen araba zen) errege edo “emir” mairuak, Abd al-Rahman III-garrenak, 891-an sortua, jendakiaz Nabarrako erret-familiari emazten aldetik hurbildik lotua (mairu eta girixtino “gurutzatzen” ziren euskarak dion bezala, batzuetan, gerlen artetik, ezkontzen ere), tronua 912-an hartua zuen. Nabarrako errege 905-az geroztik Zantxo Garzez I zen. Espainian usu gerla zen mende hetan, ipharreko errege ‘ta printze girixtinoek mairuekin, eta elgarren artean ere. Espainia ipharreko erresuma batzuetan, Aragonako eta Nabarrako mendi, Leon, Asturiak eta Galizia, ezpaziren nagusi geldituak, Kordobako hiri handian jarririk oraino hegoalde guziaren eta, mendi horietan salbu, iphar gehienaren jabe ziren mairuak. Abd al-Rahman III hori emaiten dute aro hetako emir ospetsu eta gerlari handiena bezala. Errege girixtinoek eta Zantxo Garzez-ek bereziki egiten zauzkoten jaukitzetarik behin betikotz arindua izaiteko edo, gaitzeko armada bildu zuen 924-an eta ixtoriolariak “Iruñeko gerlaldia” diotenera abiatu zen. Gudu guziak irabazirik Nabarrako errege ‘ta armada hainbaterano zituen hertsatuak, nun mendietara ihes egina baitzuten han berriz biltzeko, ihardokitzeko, eta ontsa ezagutzen zituzten mendietako leku gaixtoek lagunduz beti bezala, ahal bazuten irabazteko. Etzen zorigaitzez batere hala gertatu. Jadanik Iruñe ‘ta bertze hiri eta gaztelu nagusiak hartuak zituelarik, Erronkarin, Ezkako ur bazterrean, uhaitz hori herrien erdi-erditik baitoa Erronkarin, Otxaren zeritzon lekuko guduan, mairuak irabazi zuen berriz ere, 924-ko uztailaren 21-an; eta Kordobara urrez eta thesorez betea itzuli omen zen Abal al-Rahman, Nabarrako erresumako jabegoa atxiki ahal ukan gabe bizkitartean. Alta

Erronkariko gudu hortan herritarrek ahal zituztenak eginak zituzten Zantxo Garzezen armadan, mairu buruzagietarik bat, “Yakub ibn Abu Khalid Tuberi” izeneko, eta emirraren inguruko gizon batzu garhaitu eta erahilak, lephoa moztuz agian, nahiz xehetasun hori ezten ixtorioak diona. Errege Zantxo Garzek etzuen biziki iraun, eritasunak harturik, ondoko urtean 925-ean hil baitzen, eta geroztik barreatu den “Monjardin” izen frantzeseko erret-palazioan ehortzi. Abd al-Rahman-ek aldiz Kordobako tronua atxiki zuen oraino hogeita hamar bat urtez goiti...

Eta huna leienda. Badio Erronkariarrek etzutela bakarrik delako “Yakub” hura garhaitu, baina Abd al-Rahman bera hil eta lephoa moztu, eta erahiltze hori egin zuena emazte erronkariar bat zela. Horrela aurkitzen da, Erronkarin, X-garren mendean, hirien zaintzeko ixtorio eta leindetan (nork erran beti zeintan giren segurki?) hain ezaguna den gertakari bat: Parisen V-garrenean Jenofeba bezala, berantago “Jeanne Hachette”, Nizan “Catherine Segurane”, Baionan “Garai” izeneko anderea, emazteki bat gerlari eta herriaren salbatzale. Dena den gertakaria aski handia izana zatekeen, Nabarrako armadak gerla hortan ukanak zituen zorigaitz eta galtze guzien artean, ezen errege Zantxo Garzek eman zauen Erronkaldar guzier aitorensemegoa eta eskutitz ideki batean hala aithortu. Fagore hori erregek berritu zuten eta berraithortu, ixtorio zuzena jadanik leindakiarekin nahasirik eskutitz horiek diotenaz, 1015-ean, 1143-an, azkenik Karlos III-garrenak 1412-an. Orduetik Erronkariko eskudoak badakar, Ezka bazterreko gudu horren orhoitzapenez, ixtorioari leienda batuz, delako anderea aipatu gabe alta: *“zola urdinean zubi bat urrezko hirur arkuekin, erdiko arkuhan hirur begiekilako mendi bat, eta zubiaren gainaldean errege mairu baten buru koronaduna mozturik..”* Harma horiek dituzte Erronkariko etxe batzuek bere athegain eta harresietan ibiltzaleari erakusten, batzuetan Abd al-Rahman bera izendatuz, duela mila urtez goiti iragan zen gertakari baten lekuko.

*

IX-garren mendeko egintza mithikoen orhoitzapen ospagarriak elituzke ahatz-arazi behar, alta (ezpada ere norbaiten gogoan hortako bereko noizpait baliatu...), biziki hurbilago, etxaitzinetako eskudoak zizelkatu diren XVI-garren mende bereko hastapenetan, Nabarrako mendi alde horiek jasan behar ukan zituzten gertakari latzak. Fernando katolikoak erresuma bortizki hartu zuenean aitasainduaren eta elizaren baimen laster aithortuaz lagundurik 1512-ko udan, Joanes II Labrit errege zuzena bere familiarekin, gortearrekin eta agaramuntes alderdikoeekin Biarnora ihes egitera bortxatu zuen. Erronkariko eta mendialde hortako ibarrak ziren Iruñetik Biarnorako bide laburrenak. Urrian Joanes Labrit abiatu zen, Otxagabian gaindi, bere erresumaz berriz jabetzera; hazaro azkeneko ukaldiak huts egin zuen, Iruñeko hiri nagusiaz ezain jabetuz, erregek armada ahulegiarekin Biarnora itzuli behar ukana.

Bigarren entsegua, 1516-ko ephailean, etzen gaizkiago baizik heldu. Armadako gotorrena Piarres Nabarrako marexala buru, Erronkaritik eta Zaraizutik

jausten ari zelarrik, Gaztelarrek han berean erhautsi zuten, marexala bera (geroztik Simancas-en preso atxiki zen, eta zenbait urte berantago bere presondegi-palazioan ganibet ukaldika erahil) eta aitzindari nagusiak hartu eta preso ezarri. Ondoko ekhainean Joanes Labrit Biarnoan hil zen, Iruñeko kathedralean aitzineko erregeak bezala ehortzia izaiteko galdegina zuen zuzenbidea ukan gabe Fernandoren ganik.

Henri “Zangozako” haren seme errege zuzenak 1521-ko ostaroa igurikatu zuen, anartean armada azkar bat Frantziako erregeren laguntzarekin zutik ezarririk, Azparrozko jauna buru, hirugarren entsegura menturatzeko. Irabazter zuten aldi huntan, berrogei bat egunez (bakarrik!) ostaro-ekhainetan erresuma osoaren jabe egon, baina guziak, Nabarrarendako zorigaitz handitan, ekhainaren bururatzean, ophor egin zuen. Mendiko ibarretan – eta Baxe-Nabarran –, Amaiurko gazteluan, Nabartarrek ihardoki zuten oraino zenbait ilabetez. Gaztelarrek, lurrak jabetu baldin baziren azkenean, etzituzten gogoak oro berehala bildu. Herritik ihes ez joaitekotz, ainitzek Lapurdira, Baxe-Nabarrera ala Biarnora egin eta egin zuten bezala, amor eman behar izan zen. Fernadoren nahitara Inkisidoreak ezarriak ziren Nabarran ere. 1525-ean sorgin bila abiatu ziren Erronkarin eta Zaraizun. Laurehun bat sorgin auzi egin zen urte hartan, hirurehun oraino 1527-an, lauretan hogeit hamar “sorgin” bederen erre-zipildu. Hezkuntza bortitza, erlisionearen izenean eta estakuru-pean, egiazki politikako arrazoin hutsez.

*

Herri gutik, orotara zortzi, dute osatzen Erronkariko ibarra, hemen ere, Errokoan bezala, izen berekoa den “Roncal” barne, herri horren izen berezia, eta doi bat bitxia euskaraz, baitaiteke noizpait ibar osoari eman, ibarraren erditsutan delakotz behar bada, ezpaita oro har, orai bederen, herri nagusia, ez jendetzez, ez dituen gauza ohargarriez. Beheretik goiti, erran badaiteke, ezen orotan mendia gora doa uhaitzen bazterretan, berehala mila metraz goiti, Anso eta Aragonako mugan (1294, 1267, 1290 Zuriza Erronkariko herri gorenean) ala Zaraizukoan (950, 1188, 1406, 1129), Larrañeko lephorano (1573).

Burgi da, Yesako aintzira bazterrari jarraikirik Sigues-en eta Ezkako Salbaterran gaindi, Erronkarin sartzean aurkitzen den lehenbiziko herria. Izena dituen lekukotasun zaharrenean araura etzako mendetan zehar batere aldatu: *burgui* (1159, 1193, 1200); eta badiduri erdarako “burgo, bourg” hitz bera dela, erran-nahiz euskarazko latinki “gaztelu” balio duena, hizkuntza “ofizial” batetik emana, hitzak ethorkia aleman zaharrenean baitu, ez agian lekuko jendeak, baina zaindu behar zen leku horren jabegoa zuen botereak. Euskal- izen zaharrenean barnean egonez, aithortu behar da bizkitartean, “Burgi” izan daitekeela bertze leku batzuetan, Araban ala Orzaizen Erdi-Aroko izenetan, “Murgi” hitzaren aldaketa ohikoa (bi ezpainetako konsonanta sudurkatuz), “Plinius Zaharrak” izkiriartzen zuelarik, duela 2000 mila urte hurbil, izen hori bera emaiten zela Espainia behean orai Almeria izeneko hiriaren ondoko leku bati. Horrelako lekukotasun batzuen aitzinean, ixtoriolari ala hizkuntzalariak badu burxoratzekoa.

Burgitik landa ezkerreko ibar ttipi hertsuari jarraikiz (bi aldetan mendiak 1400 metraz goitirano igaiten), heltzen da Bidangozera. Izen hau ere aldatu gabe egon da, aldi bakar batzuez, hemengo izen batzuetan bezala (Barkoiz, Irigoiz...), izenburuan *-goiz* irakur badaiteke ere (1120, 1178), baina gehienetan biekoko bokalik gabe *-goz* (1085, 1120, 1197...). Badiduri *bide* hitzetik egin dela euskarari, lehenago ainitz erabili den *-ango* atzizki zahar ttipitzalearekin (Larrango, Berango ...); *-goiz*-ekin egin bazen alta hastapenean gero *-goz*-era laburtuz usu gertatu den bezala (oraiko Barkoxe “Barkoiz” zaharragotik egin da), *goi* erran nahiz orai “gora” hitza eloakoke batere gaizki. Leku-izen mota horiek jende izenez eginak direla baitezpada nahi dutenek behar lukete latineko “Vitalis”-etik jalgi diren “Vital, Bidau, Bidon” eta horrelako Erdi-Arokoetara jo. Bertzela “bide ttipi leku” edo molde hortako erran nahi bat ukan zuela herri horrek onhar daiteke.

Ezkako ibarrari goiti joaiten bada Burgitik, Erronkariko herrira heldu gabe eskun Aragoneko Ansora doan bide ttipiak baderama berehala Gardera. Izen hau ere ezta mendetan zehar aldatu (1085, 1098...). Burgi, Erronkari ethorkiz erdalkiak izan baldin badaitezke, hau ere itxura guzien araura, *garr*- (“harri” eta ez “su”!) hitz zaharra ezaguna izanik ere gure leku-izen ainitzetan, ezpaita *-de* euskarak baderabiltzan hitz edo atzizkietarik: “garde” (euskaraz “zaintze, zaintzale”) hitza aleman zaharretik sartu da hemengo erdalkietan. Jakinez Erronkariko ibarra bere mendi gotorren artean, alde huntan auzo duen Xuberoko Basaburua bezalatsu, naturalezako leku azkar berenaz gaztelu balio zuten horien zaintzale bat zela, Agoten erregeak ote ziren, 711-an Mairuak Espainiaz jabetu baino lehen, leku horiek izendatu zituztenak?

Ezka aldera berriz itzulirik berehala gorago aurkitzen da Urzainki, hau aldiz beharrira euskararen moldean joiten duen izena. Erdi-Aroko lekukotasunek berdin erakusten dute baina eztira hain zaharrak: XIII-garren mendetik XV-garrenez *urçainqui, urçainc, urçanqui, urçainqui...* Lehenbiziko zatian, *urç*, ikusi da batzuetan, arrazoin on zenbaitekin, “ordoki” hitzaren erroa den *urd*-guti aldaturik. Bigarren zatia *-ainki* ezta bizkitartean hain argi. Dena den aski bitxi lizateke, Burgi eta Garde izenek ukan dezaketen erran nahi inguruan, *urçain*- entzun behar ukaitea, erran nahi da *uraren zaintzale*? Herria Ezkatik apur bat barnago da, hobeki behatzeko bezala, eta behar bada “zaintzeko”.

Izaba, 813 metretan, jadanik mendian jarria da, eta bide gurutze: ezker Uztarrozen gaindi Larrañeko lephora eta Xuberora, goiti zuzen, eskunean utzirik Zuriza, alde hortara Erronkariko azken herria, Dona-Marte Harriko lephora eta Biarnora. Mendi goreneko herri horiek betidanik jendea iragaiten ikusi baldin badute, erregeak armadekin, merkatariak usu, beilariak batzuetan, horien hatz guti dute bere izenetan atxiki edo batere. Izabaren izena aski berant agertzen da ezagunak diren paperretan, XIII-garren mendetik hasiz baina batere aldatu gabe: *ysama, ysava, issava, isama* (izkirio zahar horietan “u” ala “v” hizkiek gure “b” balio dute beti). Azken *-ba* horrek “be, behe, behere” balio duela, “aldapa” eta horrelako hitz eta izen zahar batzuen moldean, itxura badu, ezen herriak duen goratasun hori (813 m.) guti baita hortik goiti laster aurkitzen diren Laza (1542 m.), Maz (1945), Dona Marte Harri (2044) eta bertze hegien aldean. Lehen osagai duen *iz*a- ezta

hoin argi: ala *izai* lehenago oihan goien zenbaitek utzia behereko aldean zuen herriari; ala *ihitze*, alde hortan hatstunak aspaldidanik ezabatu baitira, *itze*-ra laburtua (mendi arte ‘ta zoletan lurretik jalgitzen diren ur nigarrek ihia jin-arazten dute); ala leku-izenetan *aitz* (“harri, harroka”) hitz zaharraren aldepenetako ezaguna den *itz*? Izaba baino biziki gorago, jadanik Anso-ko ibarrean hartua, beraz Aragonako erresuman, bidea handik uren ixurkiz Izaba eta Erronkarira itzulia izanik ere, Zurizak du (1290 metretan gora) Nabarra alde hortara mugatzen. Eniz alta harano baztertu erraiteko zerk eman ote daukon Uharte-Garaziko etxe zahar batek (*curidce* 1366) ere atxiki duen izen ezagun hori: harrien edo lurraren margo zuriak, ala gain hartan urtean berant badirauten elhurrek?

Itzultzeko bidea Erronkariko ibarretik egin dutanean, alde huntako bidari gehienek bezala, Izabatik Larrañera hartu dut, Uztarroz baita hor iragan behar den Erronkariko azken herria. Ezta izen hori ere XIII-garren mendetik hunarat aldatu (1268-1270 *uțtarroç*, *uțtarroz*) baina goragoko lekukotasunak behar dira lehenago nola zen jakiteko. Duen moldean, eta jakinez Erronkari eta Nabarrara sartzeko bide nagusian zela herria Xuberotik edo Xuberon gaindi heldu ziren atzerritarrendako, erran nahi da “arrotzendako”, *urd-/urz-/uzt-* aitzinean erran den erro beraren itxurak direla euskarazko leku ainitzetan, balidurike izan zaitekeela hor Erronkariarrek aspaldidanik “arrotzen ordokia” bezalako zerbaitendako zadukaten leku bat, *arroz* hitza bera ere ezpaliz (Oztibarren “Arroz” eta bertze...) alde hautan ezaguna den leku izen zahar bat.

XX-garren mende erditik laster hil zen Erronkariko euskalkia mintzo zuen azken emaztea, eta geroztik, gauzak berriki aldatzen hasi baldin badira hor ere, ibarra osoki erdaldurik gelditua zen. Alta XIX-garren mende azkenean jendeak, hiritarra eta ezaguna izanik ere, oraino mintzo zuela ikusten da Julian de Gayarre kantari aipatuak Barzelonatik 1894-an herriko izaba bati igortzen zaukon ezkutitzetik, Mediterranea bazterreko aro ephela eta bizi gozoa goresten zituela herritar menditarren hotza gogoan: “(...) *Eztu eguiten quemem ozic batrere, chaten dugu quemem anisco ongui (...)*”. Erronkariko euskara Xuberokoari hurbiltzen zako, eta aldi berean zatiz Baxe-Nabarrako ibar batzuetakoari ere, leku eta etxe izen zaharrak ikhertu dituztenek argiki phoragatu baitute. Hor da zinez ageri leku urrundu horietako euskarak, ahozkatzean ezpada, eta euskalki guziek auzoko erdalkiari zor dutena baztertuz, orotako hiztegia luzaz alde hautakoen berdina atxikia zuela, eta gramatika ere, eskutitz berean Gayarrek diona lekuko: “(...) *ichasoaren ecustra (...)*”, aditz izenaren osagailu mugatua genitiboan ezarriz.

Badiduri duela bi mila urtez geroztik gauzak biziki aldatu direla eskualde horietan. Aragonako eta Nabarrako erresumen muga hor berean baldin bada orai, lehenago “Baskonen” herri bakoitz bat egiten zuketzen guziek. Hori ezta bakarrik Aragon aldeko mendi eta nabetan gelditu diren leku izen ainitzek garbiki erakusten dutenetik ondorioztatzen. Pompeioren Erromatarrek, gure aro aitzineko lehen mende erditan, duela bi mila urtez goiti, Erromari jazartua zizakon Sertoriusen alderdia atxikirik bortizki setiatu eta suntsitu zuten “Calagurris Vasconum” (ezpaita, luzaz uste izan den bezala, Ibero Errioxako “Calahorra”), Baskonen hiri eta gaztelu nagusia. Ikus daitezke oraino Aragonako eremuan, leku

berean edo hurbil diren Loarreko hiri tipia eta ondoan mendi zutak gora zaintzen zuen izen bereko gaztelu handia, XI-garren mendean Zantxo Handiak eta haren seme Ramire Aragonako lehenbiziko erregek aberaski eta miragarriki azkartua. Handik kilometra gutitan Aierbe izeneko hirixka, aldapa zut baten beherean, lehenago hor mintzatu zen euskararen lekuko gelditu da.

*

8. Larraindik Xuberon gaindi ...

Frantziatik Espainiara ala Espainiatik Frantziara, Urkiaga-ko eta Orragea-ko lephoak aski gora baldin badira, azken hau gorago 1057 metretan, iragaiteko luze eta enhoagarri, orai beribilez ere eta horrela batzuetarako beldurgarriago, ezta Larrañekoaren iragaitea errexago ez laburrago, bereziki Xuberoko aldetik: Ligitik abiatuz bide mehar bati goiti, gero ezker utzirik Holzarteko errekek, Larrañerano igan eta, bada handik hegira oraino hamabi kilometrako bat, guzia itzuli eta itzuli. Larrañeko herritik gorago, lehenik Erroimendiko lephoa iraganik jadanik 1362 metretan, alde orotara mendiak gero eta gorago, ikuspegiak eta mazelak bere harroka ilunak agerian zinez miragarri, azkenean Larrañeko lephoa diotenera heltzen da. Hau, 1573 metretan, bi hegi zuten artetik hautsia da, eskun han berean itsasaldera Orhiko hegia 2017 metretan (arrazoin handiz zion Oihenartek atsotitzaren araura *Orbin laket* izan zaitekeela phorogotua zuela ziona, gezurrez ari zela edo irriz), ezker apur bat urrunago, abantzu goratasun berean, 1923 metretan, hain izen bitxiko Otxogorrigaña: otsoak “laket” ziren “gain gorria” ote da, ala, leindetako moldean, “otso gorri” zenbaitek, egiazkoa baino segurrago jendearen asmamenekoa, noizpait Frantzian Gévaudan-go ihizi hura bezain izigarri izanik, leku hari utzia daukon orhoitzapena?

Gain hartara, Erronkariko aldea orduan lehen aldikotz ikusi nahiz, Orzaizetik bidea Oztibarren eta Xuberon gaindi biziki luzatuz auzoko lagun batekin heldu nintzan batez, oraino Franco-ren gobernuko azken urteak, haraindiko Euskaldunekin aharra bizienean, ikusi ginen hegira orduko zazpi-zortzi soldadoez inguratuak, hauk harmak eskuan mehatxuz bezala. Paperrak zuzen ginituela erakutsirik, biziki mihatuak izan gabe, utzi ginituzten alta. Jausteak badu zenbaiten izitzekoa, bide meharretik beheiti – beribil zenbaitekin gurutzatzeak lanak ditu batzuetan – hobe, bidari denean hasteko, begia ezpada uzten aldapa zutek badagiten lezetara eremaiten, behakoak berak batzu burxora baitezazke. Uda mina baitzen, ohi den bezala alderdi hura berehala iguzkitan aurkitu zen, hegia usu inguratzen duten hedoi arinak utzi orduko, azpitik behatuz Victor Hugo-ri mendiaren aphaundurak iduritu zizazkon hek berak. Alta Otxagabiatik ala Uztarroztik goiti alde huntara heldu denean, hedoi arin hek berak, udan ere, egun ondarrera iguzkia beheiti ari, hegira orduko gaua erortzen, beldurgarri izan daitezke.

Hala gertatu zizakun hasteko, aitzinean erran itzuli hura baino urteak berantago, eguna iguzkitara gozoki alde horietan eremanik adixkide

batzuekin arrastirian etxe aldera abiatu ginen batez. Hegira heltzean, azpitik doidoia ageri zen lanho xurail hura lurrari lotua bezala hedatzen hasia zen, ilunabarraren hurbiltzearekin batean iluntzen ere, hala nola nun, hegitik beheiti abiatu orduko, nahiz gaua oraino erortzetik urrun – iluna baino lehen gainerateko bidea iraganik etxerano sartuak ginen - , lanho lodi batek eskualde guzia azpian hartua baitzuen, eta bidea harekin. Argiak phizturik ere, bi metretan jeus ez ageri, beribila jausteko phizuaz beraz eremana eta ahal bezain emeki atxiki behar, hurbil-hurbildurik baizik ez ohartzen bide hertsian goiti zoaziner, arrastatzeko ukhaldi bat bide lerrakortzen ari zenean lanjeros, nik dakita zenbat luze izan zen, edo bidari nintzanari hala iduritu – orhoit niz biharamunean minberatua jeiki nintzala! - , Larrañe, lehenagoko "Larraun", molde berean iraganik nahiz errexkiago bidea zabaltzen baita eta malda eztitzen, Xuberotarrek dioten "Ibarrexkerreko" zolarano atseginekin heltzea. Etzen hor *Berterretxen kantore*-an "Bost-Mendietan behera Marizantzen laster" (oinezkoa hura) haren idurikorik, eta Larrañe-tik iragaitean beti orhoitzen baldin bada delako kantuan izendatzen den eta izen bereko etxea eliza ondoan den "Berterretxe" zorigaitzekoaz, aithor dut aldi hartan, nahiz bide bertsuaren egiten ari, etzizatala batere gogoratu. Berriki agertu da, eliza barnea garbitu denean, khoru gaineko harri-giltz biribil XV-garren mende azkenean zizelkatuak badadukala inguruan latinezko hizki handitan "Berterretxe" horren izena.

*

Eztakit Erronkariarra bezainbat, bi aldeek eite baitute hizkuntzan bezala elhurrak usu hunkiak diren etxetako itxuran bere hegaztegi zutekin, baina Baxe-Nabartarra beti uste gabetua da Xubero barnera, Amikuzeko mugako herriak utziz geroz, sartu orduko: etxeak Biarnoko moldean zabal baino hertsiago, izkinka ainitzetan, hegaztegiak ez teila gorritz bi ixurki zabaletan baina arbel ilunez edo oholez zut, athe-leihoetako harridazki eta marrazkiak gehienetan ttipiako eta ospez xuhurrago bezala, nahiz halako aphaintasun arin batekin landuak; eta oraino herri andana batean, zorigaitzez ala jende handitzearen beharraz handitzeko aurdiki eta berritu ezirenetan, eliza erroman batzu, gehienetan ttipiak - ezpada Santa-Garaziko fraiden "kolegiata" aski gotor hura, edo araz aski nahasia den Montorikoa, berriez ez mintzatzeko - , edo bederen handitasunez bien artekoak: horrelakoa da Urdiñarbekoa. Bere neurri hartan alta, orai gehienak berrantolatuak baitira, mirets-arazten dute: ara erromaniko XI-XII-garren mendetakoa garbi, elizuntzia bakuna eta hertsia, harresiak eta elizaburu berdin bakun inguruerdikoa harri pikatu urdin zurailtan (ezta hemen Bidarraiko gorri hartarik), usu harresian, athegainean eta barnean inguruan laur kantoineko ttipi aldizkatuekilako - bat goiti bertzea beheiti - zizelkadurak.

Molde hortan Haunzekoa da menturaz ohargarriena, gutienik andeatua ere, mendien artean baztertua den ibar hark nolazpait ixtripuetarik begiratu baituke. Ohartu gabe ezin utzia da, sartu baino lehen ingurua egiten zakonean, zein bitxiki den hilherri alderako harresiaren goratasun erditan ezarria,

jende uzki batendako har daitekeen gizaiduri zati bat, bere bakartasunean orhoitarazten baitu Europako hainbertze eliza erroman handiagoen atsegain eta zutabe buruak hetaz betez, jendearen erakaskuntzako, diotenaz, zizelkatzen ziren molde bereko irrigarri, trufa eta itsuskeriez, horien oiharzun hegal bat harano joaitera utzia izan baliz bezala. Barnea, han edo hemen mailu ukaldi batzuek edo berdin negu bortizetako hormek zizelkadura lerroak doi bat andeatu baldin badauzkote, orotara hobekienik begiratu denetarik du.

Haunzeko eliza erromana ezta Xuberoko ttipiniatarik halere, ba aldiz Zünharkoa, lehenbiziko hirurzpalaurren bazterreko hegian, behereko ibarretik ontsa ageri. Adixkide batzuekin hara izan ginen batez, Xubero alde hortako herri andana baten ikusten ibili eta berandurik, ezkinuen idek-arazi, nahiz ondoko etxekandere batek egitera jitea eskaintzen zaukun; beldur niz ez ote zen alta bazterretik ikusirik gelditzea hobe, hain du neurria, azpialdeko harri gotorretarik hein batez goititua edo berregina iduri baldin badu ere, bere ttipian, elizaburu biribilerdi beteginarekin, begiarendako atsegingarri. Orotako ttipiena, alta, Basabürü behereko azken mugan izanik ere baina mendian gorago eta bidea ez errexenatarik, etxe multzoño baten gainaldean, Zihigako kapera, hobeki erraiteko othoiztegi laur kantoinekoa dateke.

Larrañe aldetik (edo berdin Santa-Garazitik) Atharratzerano jautsi denean, Ibarrezkerreko eta Ibarreskuineko urak Alozen elgarretaratu aitzin, mendetan gorago igaiten da, eta berriz mendian ere, Atharratzeko hiri erditik goiti Madalenarano heltzean, eskualdearen idekitze mireskarri bat inguruan. Madalenako kaperak, ainitz eliza girixtinoek bezala, hartua du lehenagoko erlisione “pagano” dioten batek hor berean ezarria zukeen templo ttipi zenbaiten lekua. Barnean atxiki da hasteko, zorionez, Erromatarren aroko aldare orotan aiphatua: hortan izen molde latineko “Caius Valerius Valerianus” batek (bera Italiarra ala lekuko izena aldaturik?), eskaintza egiten zaukon aski garbiki “Herauskorritze” (*HERAUSCORRISEHE*) izendatzen zuen hor zatekeen templo (*FANO*) ttipiari. Uste izan da, aurkitu diren aro hetako harridazkietako eskaintza gehienetan bezala, “jainko” zenbait zela horrela izendatzen. Hain ditu halere hitz horrek euskal-leku izen baten itxura eta egitura, nun galdez egoitekoa baita hea “her(h)auskorritze” ez ote zen mendi gain larrutu horren lurr-errhauts horail-gorriaren, bidexkek hain agerian uzten dutenaren izena bera.

*

Erdi-Aro lehenean Erromako imperioaren lekua erresuma berri batzuek hartu zuten, hemen Agotak Espainia osora hedatu baino lehen, gero Frankoak ipharraldetarik Galia guziaz jabeturik, eta Frantziaren izena horri emanez. Eta “Karlomagno” Europa abantzu osora erresumaren hedatzeaz hain “handi” haren imperioa bera, IX-garren mendean, erresuma ttipi batzuetan (erretate, dukate ala kondate...) xehatzen hasi zenean, sortua zen Gaskoiniako dukate-kondatea, mendi haraindian Nabarrako erresumaren hastapenetan “Eneko Arizta” erregerekin. Lehenagoko “Baskonen” izenetik deitu zen, ala jende hartarik mendi

alde huntan jarririk Oihenartekin ainitzek uste ukan duten bezala, ala hizkuntza berekoak zirelaketz (euskara zaharra zela dudarik ezta), ala bi arrazoinak batean. Frantziako erresumaren barnean gelditzea salbu, dukatea beregain egon zen XI-garren mende erditarano, eta dukeak, hetarik batzu “Zantxo” izenarekin ere (“sanctius” latinari hartua omen zuten), jendakiaz Iruñeko erret-familiarekin ahaide hurbilak. Gaskoiniako dukate-kondeateko herrialdetan kondearen ordaintzeko bizkondeak ezarri zirenean, sortu ziren (kondeak izendaturik ala jendeak berak hautaturik nehork eztaki) alde hautan Lapurdiko, Akizeko, Biarnoko, Olorongo, Xuberoko bizkondeak eta bertze, eta Baigorrikoa. Azken hau orotako ttipiena, ibar xoil hortan mugatua baldin bazen, Xuberokoa, nahiz jendaldea Erromatarren aroan jadanik aiphatua zen eta oraino berantago Frankoer ihardokirik (errege Dagobertek armadako buruzagi igorria zuen Arimbert dukea erahila zuten), etzen ere handienetarik.

Bazuen ondoan, zorigaitzez, eremuz eta indarrez biziki handiagoa: Biarnoko bixkondea. Xuberoak bere bizkonde bereziak atxiki baldin bazituen horrela XIII-garren mende azkenerano, etzen errex izana. Gaskoiniako dukatea ahultzen hasi zeneko, azkenean Akitaniakoaren menera erortzeko, Biarnoko bixkondeak etzuen Xuberotarra bakean utzi, batzuetan menpean atxiki baldin bazuen behin ere osoki jabetzera heldu gabe bizkitartean. Xuberotarrek ihardokitzen zuten, bixkonde biarnes “Zentulu zaharra” gerlan erahiltzerano 1045-ean. Alta urte horietan beretan Xuberoa, aitzinean Akizeko apezpikutegiari lotua baitzen, Olorongoari bortxaz – Akizeko idazki batek dio horko jaun xuberotarrak jazarri zirela eta bereziki Jeunteingoa, debaldetan - emana izan zizakon. Ordukotz Biarnoko bixkondea Olorongo bixkondeateaz jabetua zen.

Badiduri herriari bere gaintasun horren atxikitzeke zela Xuberoko bixkondea Aragon-Nabarrako erregearen gana itzuli, bi koronak batuak egon ziren ephean, eta berantago oraino gizamenak Thibalt erregeri eginez XIII-garren mende erditan. Hasteko ixtorioak dio Mauleko gazteluaren jartzera (edo berritzera) Alfonso Gudaria bera jin zela 1129-an (Baiona setiatu zuen urte horietan Lapurdi menean atxiki nahiz, baina ondoriorik gabe). Hala ere Xuberoa ezta behin ere Aragonako edo Nabarrako erresumaren barnean osoki jarri. Baina Xuberoko mugetara heltzean Biarnoko azken gaztelu azkarra zen Nabarrenkoek XI-garren mendean, Marca Biarnoko ixtoriolariak dionaz, ukana zuen izen latina, *sponda nauarrensensis* edo “muga nabartarra”, Xuberoak hego aldeko erresuma horiekin zuen auzotasunari zor zako behar bada.

Mauleko gaztelua nahi duenak bere harresi ilun azkarrekilako itxura handiengan urrundik hurbiltzean ikusi, Amikuze aldetik Lohitzun eta Aiñharben gaindi (D 242) sartzea du hoberena. Lextarreko gainetara heltzean hari zako berehala ohartzen, mendixkaren aldapari lotua iduri, azpian dituen hiriko etxen hegaztegi metatuak hor direla ikusi ere gabe lehenbizian, bi mundu osoki ezperdin balire bezala elgarretarik berex, noizpateko guduen eta lanjerren zaintzale beldurgarria gainean, mende berrietako jenden ofizio eta lanak hedatuak behean. XII-garren mendean ukan zukeen gaztelu horrek bere erdal-izen izitzeko egina, aro horietan erregek eraik-arazten zituzten gaztelu eta hiriendako ohi zen bezala:

“Lehoin gaitza”, ala latinez *malus leo*, ala, gero, gaskoinduz “Mauléon”, euskarak, berantago oraino, hitz hori bitxiki moztu baitu “Maule”-ra. Bizkondearen boterea itxuratzen zuen, egiazki lehenik eta gero haien orde Angeleterrako erregeren meneko gobernadorearena XIV-garren mende hastetik (azken bizkondea “Auger III-garrena” Nabarran jarri zen) Gaskoinia gehienarekin Frantziako erregeren armadek XV-garren mende erditan Angelesa haizatu zuten arteo. Horrara eremaiten ziren Erdi-Aroan jendeak eta bereziki laborariak bizkondateari urtez urte ekharri behar zauzkoten zerga eta emaitzak, ihizin hartuak zituzten oreinen zati hoberenak barne. Presondegira kondenatuak hor hesten ziren ere, hortakotz Mauletar eta Xuberotarrendako “gatzelu” hitzak ezpaitu *castellu* latinezko hitzaren erran nahi ohikoa atxiki bertze herrietan bezala, baina “presondegia” balio baitu. Mauleko hiria bera, gobernuko ordezkarien eta haien inguruko ofiziarri eta jende usu erdaldunen ondorioz, etzuten lehenagoko Xuberoko baserritarrek biziki gogoan, “Turkian baliz bezain urrun” zizaiela erraiterano.

Mauleko hiriarekin nahasi da, hartan urtu, Lextarreko herri zaharra, ezpaitzako azkenean erdarazko bigarren izena baizik utzi: “Mauléon-Licharre”. Bizkonden gatzelu “Lehoin gaitza” eta gobernu uraz haraindian baldin baziren, hunaindian hedatzen zen Lextarre, Xuberoko etxeko jaunek, aitoren semeak buru, egiten zuten bilzarre nagusiaren bilgunea eta aldi berean auzitegia, zeinuez hara deiturik. “Intzaurtze”, erdi-mithiko (ezen bertze leku batzuetan ere aiphatzen dira intzaurzpeko bilzarreak) baten azpian egiten zela diote XIV-XV mendetako paper batzuek. Lextarreko herri zaharra Mauleko hiriak hedatuz eta hirituz iretzi du. Ertaroko izendatzen diren hamabortz bat laboretxe zaharretarik (bazen Lextarreko Jauregia) guti da gelditu, izenetik ezagun daitekeenik bederen. Orain lekuari aiphu eta aphaindura handiena emaiten dauko gehienik Andurraingo jauregiak, izena XVII-garren mendeko apezpiku baten familiarena baitu, eta hau ethorkiz Haunzeko aitoretzetarik zen. Ikusteko gauza biziki xumeagoa, lekuz apur bat aldatu dena Maule hiriko plaza nagusia – eta ikuspegiz zinez ederra – berritu eta handitu denean, “gurutze zuria” da, ikusgarri den ezer ezpadu ere, lehengo Lextarrez orhoit-araz dezakeen lekuko bakarra.

Andurraingo jauregiaren bertze aldetik, artean Mauleko hirigoienara Uhaitza zubi gora batean iraganenez dereman bidea, agertzen da, laurkantoineko luzean, itxuraz biziki aphaina, oraiko “Herriko etxea”. Oihenart ixtoriolari eta poetaren sort-etxea hirigoienean baldin bazen, hau izana omen da Ezpondatarrena, erran nahi da XVI-garren mendean erlisionekeo gerla eta nahaskerietan hainbat aiphatzen diren eta izena orduko modan erdalduz “Sponde” zeritzotenena: aita Eneko Joana Labrit erreginaren segetarietarik izana zen, hura bezala protestant aithortua, Donapaleuko elizan 1594-an erahil baitzuten hortakotz Lukuzko jaun katolikoaren meneko batzuek. Bi semeak Henri IV-garrenarekin batean katolikotasunera itzuliak ziren aitzineko urtean: Joanes Ezponda (“Jean de Sponde”) Frantziak aro hartan ukan duen olerkari handienetakik bat, hau Bordelen hil baitzen 1595-ean, eta Henri (izenek bederen errege zuen “aitabesoetako” edo Xuberon dioten bezala “egüzaita”) Pamiers-ko apezpiku bezala ezagutu dena. Euskara ikasia eta mintzo zuten ezta jakin. Ethorkia Espainian zutela diote

batzuek. Alta ideia horrek itxura guti du, eta huna zergatik: Frantzian “Bizkaikoak” zirelako aiphamena zuten “Sponde” horiek bere aroan, baina XVI-garren mendeko frantzesean “Bizkaia” hitzak erran nahi zuten “Euskal-Herria”, uste baitzuten, hutsez, “Bizkai” eta “Basque” ethorki eta erro bereko hitzak zirela. Ezponda hitza euskarak “sponda” latinari hartua zuen, bertze leku izen ainitz egina zuen moldean (Lako, Luku, Zaldu eta b.). Ertaroko zerrendetan Ezponda izenarekilako etxeak badira mugaz hunaindian (haraindian batere eztaikit, behar bada Erronkari aldean...), eta hor dira gehienak oraino, Garazin bereziki. Bat osoki ezeztatu da bizkitartean, izenez bederen, eta hain zuzen Xuberon izen hortako bakarra, Ündüreñepeko auzoaldean, aitorenseme edo jauretze lerrokoa baitzen “Censier” delako zerrendak gaskoinez dion bezala: *lostau desponde ez des oxtaux cabers et gentius*, “Ezpondako etxea etxe gapare ‘ta nobletarik da’”. Itxura handia badu beraz, bertze lekukotasunik edireiten ezteno bederen, Mauleko Ezpondatarrek etxondoa hurbil-hurbila zutela.

Lextarretik beheiti, Ündüreñen gaindi, Xuberotik jalgi nahi duena Amikuze ‘ta Donapaleura buruz, errepidide nagusiak baderama lehenik Uhaitzaren oheari jarraikiz, “Petarra” izen aski bitxia hartua duen Xubero-behereko ibarrean hara, gero, Aruetik Domintxaineko ordokira igan eta (elizako ezquila dorrea lehenagoko potestatearen dorretik egina da), berehala agertzen baitira aitzinean Donapaleu eta Amikuzeko mendixka aphaltak. Ibarreko bide errex hori hartu nahi eztuenak Mauletik Garazi aldera eta Baxe-Nabarrera sartzeko, mendien iragaiteko ez lotsa eta bazter gora horien ikusgura, badu bertze bortz biden hautua: lehena, aphaltena, ez hain errex alta Lextarretik goiti abiaturik, badoa Aınharberen bazterretik, Lohitzunen gaindi, mendixken hegi lerroari hurbildik jarraikiz 200-300 metretan (Oihergain 347 m.), bi aldetan oihan lekuka argaldu batzu, noizpaiteko izenak beti ezin zuzenago dituzten Larraibar eta Sorhapuruko ibarrera jausteko, han hartzen baita ipharrera Donapaleuko bide nagusia, hegora Oztibar eta Garazikoa.

*

9. Mendiz, Garazirano ...

Biziki gozagarriago da, asti denean eta menditik ibili nahi, bertze laur bidetarik baten hartzea, gero eta gorago iganez:

gehienik ezagutua eta hartuena Urdiñarbetik, Ahetzeko aitoretze ‘ta jauregi ederra eskun utzirik (bereziki kantu zahar baten eta athegain aphaınduko harrizdazkiaren gatik: “Etxe bat niz idekia, mendez mende aiphatua...”), Muskildin gaindi Ozkixko lephorano doana, goren-gorenean 500 bat metretan hurbil, Muskildiko herria utzirik gaineratu baino lehen gelditzea hobe baita, gibelera beheiti herri hortara begi ukhaldi baten emaiteko, bere ordoki zabaletako etxe multzo ederrarekin, eliza ondoko auzo ttipian salbu guziak elgarretarik berex, bakoitza bere alhorretan, abantzu oro jadanik Ertaroan hor bere izenekin, eta urrunago begia baitoa mendietarano, Arbalak eta Basaburua abantzu osoan hartuz.

Hor berean ezkerretik, gorago, 703 metretan, bitxiki bakarrik, ageri da Ertaroan jaun handi batzuen arteko bortizkerien baketzeko omen, Baxe-Nabarrako muga hortan Nabarrako errege Karlos II-garrenaren aroan egin-arazi zen San Antonioko kapera; bidea jausten da gero, igan bezala, bihurtuneka, Oztibarko Donaixtirano.

Donanixtira doa, ere, biziki hertsia eta jende gutik hartzen duen Naphal lephokoa, hau mendi aldera barnago. Urdiñarbera heldu orduko eliza erroman ohargarriaren heinean (jabegoa luzaz Orreagako frailek atxikia zuten), Arangoren izeneko lats ttipiaren ibarrari jarraitzen da, hunek egiten baitu Garraibiko auzo baztertua, lehenago mainu leku aipatu izana, eremu mehar horren bazterretako munhoer etxe batzu lotuak, zenbait Ertaroan jadanik hor. Azkenean Naphalgo lephora heltzen da, egiazki Ozkixkoa baino goraxago 600 metretan. Badiduri hortakotz “naba apha” laburtuz (hitzkuntzalariek “anaptisia” dioten silaba moztez) izena lephoari ibar tinki oihaneztatu horrek eman daukola. Naba bera “apha” iduritu bazen lehenagoko bidarier, mendiak inguruan aski gora doaz: 700 metretan eskun Elaudiko hegia, 832-tan ezker Gategoreneko lephoa, oinezkoena hau bakarrik, urrunago 1204-etan Etxekorteko hegia. Izenek dioten bezala, oro oihan, belartze, kaiolar et’ alha leku, auzo herrietako (ala Xuberon Muskildi ala Oztibarren Donaixti) jenden eskuan eta menean.

Haraindian Donaixtiko herria, izana zenetik biziki jendeztatua zen XVIII-garren mendeko: XII-garrenean izen hortako “elizaxka” – *ecclesiolum* latinez – bat zen Zorduako frailen eskuan, urrunago mendi aldera izenak dion bezala hemen ere (saindu bera aurkituko da Iratitik Garazira jaustean) gero galdu den *Iriondoko* Salvatore kapera batekin, aspaldidanik jende ainitz hortik bazabilalako lekukotasunak. Galdu da ere XII-garren mendean oraino herriak zuen izen euskaldun hain ohargarria: “Ekize”, ekhi (xuberotarrez) edo iguzki leku, mendi handietako itzalgiatarik (Belxu 1120 metretan, Zaboze 1178: horren oinean sortzen da Arana – “la Bidouze” -) aski urrun, horrarano baita goizetik arrats beteki sartzen. Galdu da, diot, baina ez osoki: “Ekizekoa” izana den ibar gizenari jarraituz (lehenago orai auzoalde baizik ezten “Ibarra” zen herri nagusi), herri bildua utzi orduko Bunuz aldera, aurkitzen baita orai “Equixito” dioten lekua: lekua eta etxea, baina hau, muga hegi ttipian berean Bunuz herriko, osoan “Ekizegito” (*Equiceguito* izkiriartzen zen oraino XVI-garren mendean) bere izen ezin argiagorekin.

Hirurgarren biderean hartzeko hauta daiteke, edo Arbala behean Idaunze ‘ta Mendi iraganik Alzürüküko herri eta ibar aphaera jautsiz (Urrutiko aitoretzea bere bi dorre motz azkarrekin athearen bi aldetan hor da, elizari hurbil, herriaren erditik doan ur ttipi baten haraindian edo “urrutian”), eta handik goiti Arangaitz izen apur bat beldurgarriko lephora, eta egia da gain hartan, 1000 bat metra abantzu, etxerik ez gerizapenik ez ageri, abereak eta lehenago segurki basaihiak, batek bazukeela izitzekoa! edo, lepho berera joateko bide laburragoaz Basaburuko Ibarrexkerretik Alzain gandi. Lephora eta, ordokian da, alha leku han ere, zaldi, behi, abelalden artean joanki bidea, Garazi aldera abiatu eta berehala ohartzten baita eskuneko aldapan etxe gotor bati: Ahuxkiko ithurria bere hotelarekin. Ahuntzen haz-lekua ote zen izendatu zenean? Badira hor “Bohorkorta” (behorrena, molde xuberotarrean oraino), “Olhatzezaharra” ala

bertze, hazkuntzak aspaldidanik eman dituen izenak. Ahuxkiko ur sendagarriek omen handia baldin bazuten une batez Euskal-Herrian, orai ostatuak eta mahiak hartua dute arrakasta handiena. Hurbil-hurbila da bide bazterrean “Otsalatze” dioten bertze ithurria; aitzinean ikusi diren lekuetan etxe-ihiziak, abereak eta hazkuntza baziren aiphu, hemen “otsoen latsa” (izena orduan ahozkatze erdaldunetik hartu da), edo behar bada “alhagunea, alhatzea” erran nahiko lekuan aurkitzen da.

Hortik laster bidea badoa lehenik, Garazira jausteko, Aphanizeko lephoa, 1044 metretan, abantzu ondoko mendi handienak bezain gora, bi adarretan berexten dena Behorlegiko hegiaren (1265 metretan) bi aldetara: eskunekoa Hausko (“Hauzko” zatekeen euskara zuzenean) mendiaren (1268 metretan ingurunetako goren da) beheko aldetik badoala Elhortarano, landaretzeak oraino hor duen araura “elhorrieta” izenaren laburpena baitukete etxe ‘ta gune horiek, Egurmendiko (1095 m.) behean, Behorlegiko herrirano; ezkerreko adarra, laburxago, Mendibeko belartze ‘ta borda batzuen ondotik, hirurzpalaurre mila urte badituzten “dolmen” edo “harmahi” bakar batzu – uste da orduko jenden ilharriak zirela gain horietan ezarriak – ikus baitaitezke oraino bazterretan geldituak, erdi-eroriak, herri hortara sartzen da. Jauts arau alde orotara, aroa eder deno (gain hetara lanho-pean abiatzeak irrisku luke), ikuspegia handi, bidea mendiaren mazelako lezetan beheiti burxoragarri.

*

Xuberotik Garazirako laurgarren bidea, goren-gorena, Larrañen berean ezker abiatzen da, herriko laboretxe auzoalde hedatuenerako alhorren artetik, Iratiko mendi eta oihanen erdi-erdira igaiteko, hortik baitu duen aiphamena, oihanen eta betidanik mendi horietan egin den hazkuntzako mozkinen gatik baino gehiago, orai, noiz elhurretara, noiz udan itzal eta hotx bila aldizkatzen diren negulier edo udalierretarik. Larrañeko etxeak utzi direneko, mendi hegiek eta lepho guziek, hemen, izen berekin batzuetan, 1200 metrak gaintitzen dituzte, batzuek biziki gehiago. Bide nagusiak, ezen mendialde guzia bide ‘ta bidexkez gurutzatua da, iragaiten ditu lehenbiziko lephoak, bat bertzearen ondotik: lehenik Organbidexka 1284 metretan (izenak aski erakusten du, bide ttipia izana gatik, etzutela lehenago gain horietarano bakarrik oinezkoek edo zaldizkoek baliatzen...), berehala gero Iratiko “etxoletara” heltzean Bagargi: izen bera hartzen du, phagoen eta xuberotarrez “bagoen” hutsune argi batean, 1248 metretara doan phagadoiak. Mendi gorenak erdigune hortan aurkitzen dira, eskunera ala Mailetako hegia (“Eskaleretakoa”, 1472 metretan), ala Mendibelgoa (1411 m.), Xardeka (1440 m.), ezkerrean Pelusegainekoa (1594 m.), gorena Bizkarzekoa (1656 m.), Okabekoa beheaxago (1456 m.).

Bidaria hemen jadanik hegoaldera eta Mediterraneara – alta itsaso handiko heze ‘ta hedoiar hoin hurbil! - itzulia den ixurkian aurkitzen da eta Burkidoiko oihanpean gurutzatzen du, abantzu ohartu ere gabe, Iratiko ithurri xipia. Hor berean sortua da, berehala Nabarrako aldera jausten abiatzeko. Errekaz

erreka eremuak mendien artean iraganik, azkenean Iratiko urak Iberoko ibai handian nahasiko dira, ibiltzalea ustegabetzen baitu, hoin bide gutiz, zenbait urratsez bi aldetako ur ixurkinetan iragaiteak. Bidea une batez Iratiari jarraitzen zako, ukondo tinki bat egin baino lehen, berriz gero Garazi aldera abiatzeko, bertze adarra doalarik aspaldidanik ezaguna eta hain aiphatua izana den “Pedroren etxola” sahetsean utziz (Iratiko elhur jostetak ere baino lehenago arrakasta handia ukana dute horko atsedenaldiek eta amarrain ala ihizi aphairek), Espainiako aldera.

Burdinkurutxetako lephora jausten hasia deneko (1135 metra goratasun du) Garaziko lurretan sartua da, Baxe-Nabarran. Xuberoko euskalkiak moldatuak zituen izenak, mendi hegieta *-gañ* hek guziak utzi dira, baina mendi osoan eta eskualde huntara ere lekuen izen gehienak, ezpadituzte oihandiek, landaretzek eta eskualdearen itxurak berak emanak, abere alhagietarik egin dira, eta oihanetako zuraren erabiltzetik: Ilunatze, Mendibel, Burkidoi, Inharxuri (mendietako “ilhar” landaretik iduriz), Artaburu, Phagaxegieta, Egurgi, Aztakieta (“aitz” edo “harri” lekua, eta ez, ustez, “arstoena”!), Harpea. Ohargarri dira, hainbertze “etxola” eta “kaiolar”-en artean, mendietako alhagia bereziak izendatzen zituen “saro” hitzaz eginak: Saroberri, Errekaxaro, Aphatesaro ... Garaziko euskalkiaren sabaikatzeak xixtukarietan gehienik (Orzaizen erraiten da Garaztarrak “xu”-ka direla mintzo, ez bertze herrialdetan sabaikatze hori egiten eztelakotz, baina han gehiago egiten baita) eman ditu “phagaxe”, “xaro-”, “kurutxe” eta holako, “phagatze, saro(i)-, kurutze” orotako ahozkatzearen orde.

Izen lerro batek entzun-arazten du oraino utzi eta ahatzi diren oihanetako zuren erabiltzeak ala mendietako bertze mozkin eta emaitza batzuek noizpait ibarretako jenden bizian ukana duten eragina. Garaziko hermendiak herriz herri uzitu ziren XVIII-garren mendean, etzirenean aspaldidanik etxez etxe eginak, eta hortako borda, etxola, alhagia ala oihanek usu behereko etxen izenak atxiki dituzte. Burdinkurutxetako lephoa iragan eta, ezker utzirik “Pheredikahegi” bitxiki dioten mendia (norbait noizpait “pherediku” egitera gain hortara igaiten ote zen, ala Salbatoreko kapera erromana hurbil duelakotz da izendatu?), bideak jausteko egiten dituen bihurtune motzen ingurua “Gahalarbe” izendatua da; gorago eskun, Mendibel eta Xardekako haraindian bada “Galaharra ordokia”, urrunago oraino Aphanizeko lepho eta Behorlegi aldera “Gaarze” izeneko borda edo etxola. Ezta jakina izen horien erran moldea noiz, nola eta nori hartu zen, eta kartetan izkiriitzea nola hautatu (“gahalar, galahar, gaar”); itxura badu alta *galbarr* edo *garbarr* dela orotan (XIV-garren mendekotz bi izkiria moldeak aldizkatzen dira), erran nahi da “zur ikatza”, oihanetarik luzaz, burdin-olhetako (Ahuxkiri hurbil da preseski “Burdinolhatze” lephoa) ala bertze, egin den su gaia, oihan leku ainitz suntsitu eta larrutu baitziren horrela aitzineko mendetan.

Salbatoreko kapera errepide bazterrean utzirik, bere harresi laburrekin ordoki batean luzara jarria, lehenagoko jenden sinesteko gogoan leku baztertu ohilduetan zabilanarendako ustezko gerizapen eta sokorri, jadanik Mendibeko lehen etxetara heltzean, Laurhibarreko eskuneko maldak (“Laurhibar ospitalea”, ospitalierren etxea, ez eritegia, Erdi-Aroan jadanik behere hortan zen) badu izen gogoetagarriago bat: “Xilardoi”. Molde bat baino gehiagotan entzun

daiteke: lehenik “zilharra” da gogoratzen, eta egiten da lehenago, Erromatarren aroan edo aitzinean, Itsasun, Arrosan, Baigorriin, Urepelen bezala, Mendiben ere minak ba ote zirenez, izenak erran nahi duenez mendi mazela hori “zilhar leku” bat zela, ala “ilhar” mendietako landarearen izena denez aldatu, ala berdin, “zilo-hardoi” edo “harrobi” entzun behar denez ...

Bada Euskal-Herrian, atzerrietan erdaraz berdin, “mendi” hitzaz izendatu den bizi-leku ainitz, herri, auzoalde, etxe. Hek bizitzeko hautatu zituztenendako eta “mendi” izendatu, badiduri batzuetan burgoitasun zerbait gogoan, aski zen gehienetan ibarretik doi-doia lauzpabortz metrez goititzen zen mendixka aphaltara. Mendibe zuzenago izendatu zen, lañokiago ere, Iratiko oihan eta alhagietara oinez, zaldiz, ala orgekin, joan behar zutenek baitzakiten, gaurrengungo beribildari udalier ala negulierrek baino biziki hobeki, zenbat lan zen handik goiti gaineko ordokietarano igaitea, eta berdin zenbat arintze ‘ta atsegin “mendi behe” hortanaro gaitzik gabe jautsia izaitea.

*

10. Garazin gaindi...

Behorlegi eta Mendiben jarri ziren noizpait Garazi alde hortako alhorren, dakigunaz bederen, lehenbiziko jabeak, eta bien artean Lekumberrin, alabaina eta hain zuen Garaztarrek Hergaraia deritzotenean. Lekumberrik berritasuna izenean du bakarrik eta izena bera: lurrak labakituz alhor berriak egin diren aro zuzena ezpada jakina, Erdi-Aroko paper guziek elgarrekin izendatzen dituzte oraiko herria moldatua duten hirur auzoalde zaharrak: Ianitz, Lartaza eta (izen hau geroztik lekuan osoki ahatzi da) Sarriaizkoiti: “landaretze tinki, harri, goratasun”, horra zer dion izen zahar batzuen horrek, eskualdeak lehenago – jende euskaldunak lurraz jabeturik landu zuten hartan ote? – zuen itxura gogorra zen bezala erakutsiz. Behorlegi, Mendibe ala Lekumberrin, hirur herriek bazuten bere etxe andana duela zazpi edo zortzi mende, laboretxe ala aitoretxe. Azken hauk, noblezia Baxe-Nabarran ez orotakoa izanik ere (Erronkarin, Baztanen edo bertze herrialde batzuetan erregenganik ukana zuten bezala), usu ziren Garazin, gutiago bizkitartean errepide nagusitik eta Donazaharretik herri baztertuenetan, ala Hergaraian, ala ibarrak Jatsu-Suhuskune aldera Irisarriko eta Orzaizeko mugarano hedatzen duen adarrean. Behorlegik zituen bi aitoretxe zaharren gainera (Garaziko gutiena zen, horrek sortu baitzuen, zerga gotorrenak laboretxen gain zirelaketz, Oihenartek bademan atsotitza: *Garaziko zorra Behorlegik derosa*), erretateak egin zuen hemen “barondegi” bat. Nahiz jauretze berezirik egin zela ezten aipatzen, “Behorlegiko baroin” hori izendatzen da XVI-garren menderano Nabarrako gertakarietan. Mendibeko jauretze andanaren artean, Jondoni-Bixintxoko biek elizaren eskaintzako izena hartua zuten. Berdin Lekumberrin bi Dona-Martek, “beherea” eta “garaia”: garaikoak, harri pikatuzko harresi eta leiho bikun XIII-XIV-garren mendetako moldean oraino oso eta guti aldatuekin, alde huntako itxura hobea atxiki dutenak, eliza zaharra ondoan zuen ere (berriak, etxetik urrunago hilerriekin, eztitu ehun urteak beteak).

Garaziren aiphamena ixtorioan egin duen gauza, bere ondorio guziekin, Erromatarrak Akitaniaz (“bederatzi jendaldetako herria” izanen da Gaskoiniara aldatu baino lehen) gure aro aitizineko 56-garren urtean jabeturik, Bordele aldetik bere armada, hornimendu eta ororekin Espainiara joan-jineko ezarria, edo berritua zuten “harbide” edo “galzeta” lauzatua da. Oztibar eta Garazi arteko muga gelditzen ote zelakotz noizpait, edo hasten, dua Garazin sartzeko uneak atxiki “Galzetaburu” izena? Zer gatik eraiki zen ere hor (eta nork, Gaskoiniako dukeak ala Akitaniakoak, ala Nabarrako erregek?), XI-XII-garren mendetan noizpait, Ainhiza zaharraren ondoan, Monjelosko hiri berria bere izen gaskoinarekin (Suhuskuneko aitoretxe zahar baten izena ere hizkuntza hortan emana zen: “Jelos”), eta ondo-ondoko mendi harritsuan eraiki berdin izen gaskoinarekilako “Rocafort” gaztelua? Hor gaindi Espainia aldera iragaiteko atheka eta lephoek herriaren izena hartua zuten XI-garren mendekotz: “*as greignurs porç de Sizer*” – “Garaziko atheka gorenetara” – dio *Errolanden kantua*k frantzes zaharrear.

Bere aroan gotorrak izanak diren Erdi-Aroko aitoretxe batzu metan bezala daude ingurune hortan, herri osoak hartuz batzuetan, Bazkazan, Iriberrri, Zabalza-Urrutia (XII-garren mendetik, Donibaneko – “Jondoni Johan” zen hastapenean – hiri “berria” handitzen hasi zenean, “Donazaharre” izena atxiki du), Izpura. Bazkazango gazteluak eztu utzi haren gainean eraikia zatekeen munhoa baizik, hariztoi biribil bat orai; baina beheko aldean “Gaztelusarri” zeritzoten aitoretxeak (orai xoiliki “Gaztelua”) hori guzia etzun-arazten du oraino. Orotako handienak, orai ezpadaiteke dorre nagusi biribilaren ondar bat baizik ikus (baziren inguruan oraino hirurzpalaurre dorre, guzia harresi handi baten gerizan), Ahatsa gazteluko jaunak izanak dira luzaz, lehentasun hori ageri baitzen oraino XI-XII-garren mendetan “Ahatsako” edo “Garaziko” jaunen izenaz baliatzen zirenean, eta Nabarrako erresumako jaun handienekin, 1060 urte inguruan Bizkaiko kondekin, ezkontzaz gurutzatzen. Jauntasuna aroak ereman du, abantzu gaztelua ere. Ez alta menean zituen laboretxeak, hor baitaude oraino, geroztik bere zuzenbiden eta lurren jabetasun osora heldurik. Herri osoa eta eliza bera etziren alta Ahatsa gazteluko jaunaren menean: bi dira hemen ere “San-Julian” aitoretxeak, “behera” et “garaia”, eskaintza bereko eliza ondoan, eta baziren bertzeak.

Ahatsako eta Bazkazango gazteluen arteko mendixka batean ohar daiteke beheko bidetik phentze baten erdiko borda laur kantoineko apha bati, hobeki behatuz harresiak iduri harriz, hurbildu eta pikatuak, barnean alde orotara, Ahatsako dorrean bezala, balezta egozteko zirritoak harresi lodietan laur kantoin moztuak, bitxi abeldegi edo arditegi batendako! Berriki jakin da lehenagoko Garate hura dela, hobeki erran haren ondarrak, ingurune hortako aitoretxe ainitzetarik bat, ez agian ttipiena, ez baitezpada jauna Nabarrako gerlan aiphatzen baita Gaztelako alderdia harturik (eta harresi erre sutean gorrituek, etxearen laurdenera bederen xipitzeak eta mozteak, nehork phorogatu ezpadu ere, gerla horren ondorioak izanak ahal dira...), baina gain hortarik begia baitoa gazteluz gaztelu eta hegiz hegi, alde batetik Hergaraiko mendietarano, bertzetik Ainzil eta Zaron gaindi Urkulura, ixtorioan zehar hainbat bailatu diren lephoetara. Garateko munhotik inguruan beha dagonari, herri lehenago azkarki zaindu baten itxura emaiten dauko Garazik.

Etziren gutiago hala, Ahatsa-mendiko hunaindian, Ainhiza-Monjolostik landa galzetaren ingurune hurbilenak. Lehenik Lakarra: Harizpe jeneralak erosirik XIX-garren mendean berritu zuen jauregiak eztu ahatz-arazten horko jaunak Nabarrako handienetarik izanak zirela, alaba bat errege Henri II izan behar zuen Xampañako kondearekin adixkide ‘ta ezkontzekotan, errege Thibalt II anaiak debekatu ezpalauko erret-familia batean ezkontzeko. Sortu zen haurrak eta jauregiaren jabe ondokoek atxiki zuten luzaz, Nabarrako moda zaharrean, “Henriquiz” izena. Lakarran, Buztintzen, Buzunaritzen, Donazaharren, Izpuran, eta Uharten bezala, etxetan gehienek aitoretxe lerroa zuten, hogeit bat hemen. Osasuneko urek emanak zauzkoten aiphamena eta izena, etzukeen aski ukan Gamartek, (*gamo* hitza, nork daki zein hizkuntzetarik hartua, Euskal-Herrian Gaskoinian bezala ur horien izendatzeko baliatu zen luzaz: Gamu Amikuzen, Gamue Xuberon, eta hemen berean mendi ganean Buzunariztik Ibarrolarako lephoan Gamo lehengo aitoretxea, orai “Gamia”, eta berze ainitz ...), ezpaitzen hor aitoretxe guti baizik, eremu gehiena Lakarrako jaunaren menean. Uren baliatzea, bertze ainitzetan bezala hor, ahatzixea da orai, egiten zen lekua bera doi-doia ezagugarri.

Buztintze ‘ta Iriberrri bateratu diren bi herrietako etxe zahar gehienak lekuan berean gelditu baldin badira, zenbait izen ohargarri batzuekin (“Harrizurieta” zeritzona, orai “Harxuria”, ondoko harrobi handiek abantzu jaten eta gordetzen dute; Salanoak molde hortako etxe izen ttipitzale ezagun bakarra daduka oraino: gure ahozka moldean “Salañoa” bailizateke zuzenez), batek alta azkarki huts egiten du, Buztintzeko Agerre jauretxeak. Eliza xipi erroman moldekoaren ondoan (berdin da, bere munhoan bakarrik, Iriberrikoa), ezta lauza zenbait baizik gelditu. Zer eta nola zen azken demboretan ikusi nahi duenak, bilatu behar du XIX-garren mendeko marrazki zenbaitetan, Agerrea erakusten baitu herriko gorenean, eliza ondorioz xumearen sahetsean oso, hegaztegiaren izkinetako laur dorre xipiekin. Itxuraz berdintsu zen Olhonzeko jauregia, Donibanetik eta Uhartetik jalgirik Zaroko bidean, eta berdin barreatu da, azkena diotenaz XX-garren mendean aski berant. Buztintzera sartu eta laster, aitoretxe batzu utzi, eskun Doneztebea (kaperaz zenbait ukan ote du lehen?), ezker urrunxago munho batean Gorostiaga, iragan leku horien zain bezala ezarriak hor, bide adar batek baderama Jatsura, eta handik landa, horko aitoretxe azken eta gotorrena izana den Ganaberroaren sahetsetik hartzen da Suhuskun, Irisarri eta Arbero aldera: Jatsuko etxen artean bide-gurutze izkina egiten du hain zuzen izendatu zen Arbelbideak.

Buztintze-Iriberrri eskun ikusi diren orduko, errepidea zuzen (“galzeta” zaharra etzoan urrun), Aphate-Ospitaleko kaperaz erromana abantzu barreaturik gelditu denaren sahetsetik, igaiten da (adar berri batek eskunera itzuliz herri barnea orai inguratzen du) Donazaharreko herria hor hasten duen ordokira. Izen horrek, den zaharra izana gatik, XIII-garren mendetik hunarat “Donibane-zahar” bilakatu baitzen, eta orai hainbateko arrakastan den Donibaneko hiri berritik eta gaztelutik baztertua (“berria” hau XII-garren mende azkenera errege “Zantxo Onak” – hala dio Nabarrako foruak - edo “Zuhurrak” eraik-arazi zuenaz geroztik!), ezta gordetzen Zabalza (izenez bezala hala da izaitez) eder eta ideki hori

dela betidanik Garaziko ibarraren erdigune egiazkoa. Bazter herrietako bide guziek horrara deramate, inguruan ezkerretik eskunera, ekhialdetik ipharrera: Buzunaritz eta Sarasketakoak, Irati eta Hergaraikoak, Urruti-Harrietakoak alde batetik, erdian zuzen hegoaldera Madalengan gaindi (Irumberriko jauregiaren oinean kapera gothikarako aphaïn batek izendatu du auzoalde hori) Zaro eta Eihelarrekoak, gero Uharte ‘ta Arnegikoak, Izpurakoak eta ipharrera Jatsukoak: bide adar horietako azken aitoretxeak, Jatsuko mugara heltzean Ipharragerrea izendatu zena, eta Izpura haraindian, Orzaize ‘ta Baigorriko muga, Errobiko latsaren bazter-bazterrean Lastaun, hau etxe azkar, harri pikatu gorrizko harresi gorekin norbaitek margazki batean hartu zuena, gero erdirano moztua izan zen baino lehen. Baina gordetzen du herria moldatu duten auzoaldeak, eta lehenago herriek, elizak eta kaperak oraino lekuko, ukanak dituzten nortasun berezia eta aiphamera. Elizen eskaintzek, eta etxe batzuen izenek, dute oraino gehienez herriaren lehengo izanara salatzen:

Donapetriak atxikia du XII-garren mende azkenera Akitaniako dukeak, Richard “Lehoin Bihotza” izen goitikoak gaztiguz (beilarien zaintzeko omen...) barreatu zuen etxe-gazteluaren izena; ezta bizkitartean orai aitoretxearen etxetiar izana zenaren egoitza baizik, lehenbiziko etxe-gazteluaren lekuan, eskaintza bera duen elizaren ondoan (“Jondoni Petri Usakoa” zioten XVI-garren mendean, balio baitu “ordokikoa” edo “zabalzakoa”: zati erromanak atxiki ditu), eraiki den jauregi berriari “Sala” izena eman baitzako. Zabalzako auzoak, bere aitoretxe lerroarekin eremuen erdian, bazuen bertze eliza bat, urrunago, Jatsuko aldera, Arsoritzeko kapera.

“Jondoni Johane Garazikoa”, XII-garren mendean zioten moldean izena hiri berriari (Donibane Garazi) eman baino, eta “Donazahar” bilakatu baino lehen zenetik, ezta orai eliza ondarkin bat baizik gelditzen, zorionez azkenik apur bat garbitu dutena bederen. “Jondoni Johane Urrutikoa” zen oraino Erdi-Aroan, Urruti-jauregi zorigaizki izenez aldatu duten aitoretxearen ondo-ondoan den bezala oraino ere. Alde hortara joaiteko, uraz edo lehenagoko bertze muga zenbaitez haraindira, “urrutira” euskaraz, Laurhibar latsa iragan behar da. Zabalzatik errekarra bidea azki zut jausten da lehenik, hiri Erromatarraren (“Imus Pyraeneus”) hatzak, harresi, mainu leku, eta ondoan berantago lurrez goititu zen munhoa (“motte” diote erdaraz) sahetsean utziz. Hor zen XII-garren menderano lekua zaintzen zuen gaztelua eta hortakotz Donazahartarrek behar zuten, oraino XIV-garrenean Nabarrako Khonduetako Gambarak biltzen zuen “harresi azkartzeko” (“cermenage” zioten erdaraz) zerga berezia ordaindu.

Urrutitik goiti oihanarte batzuetan hara bideak baderama eztiki Harrietako jauregirano: hor egiten omen zen lehenbizian, jauretxe hortako leiho baten azpian, Garaziko bilzarre nagusia. Ordokia da berriz hor ere, Donibane Garaziko gazteluaren (lekua Mendiguren izendatzen zen), Irumberriko munhoaren eta Zaroko herriaren artean, laborantzako eta hazkuntzako lurrak zabal, hain begiko nun erdaraz izendatu baitzuten Erdi-Aroan gaskoinez “Belverder” (“ikuspegi eder”) eta berantago “Belle Ezponde” (“ezponda eder”). “Muga” balio duen Ezponda latinki hori bera atxiki du Zaroko herri, bere artebide barna

zilatuekin hain bitxiki ohargarrira heltzean, hauste zut baten hegian eraiki zen aitoretxe batek.

*

"Galzetaburu"-tik hara, izen hori Erromanoen arotik atxikia zukeen "bide lauzatua", Donazaharreko ordoki zabal, ingurunetako mendien artean hain gozagarriki idekian gaindi, bazoan, Zarotik, Ainzildik, Eiheralarrera buruz, handik goiti berriz orai Ibañetako lephoa denari hurbil, Leizar-athekako hegi (1409 m.) ondo-ondoan Bentarte 'tas Arnoztegiko lephoetara heltzeko. "Erret-auzo" (*burgus regius*) izanik XI-garren mende ondarrera Nabarrako errege Zantxo "Peñalengoa" diotenak han zen Bixintxoko komentua Ibañeta "Salbatore"-koari emaitzaz utzi zaukonean (gero Ibañetan jarri baitzen Orreagako komentua, emaitza horren ondorioz etxe batek erakusten du oraino athegainen harran hango abaden makila gurutzadun zizelkatua), gainera bi elizekin, Ospitaleko San Bartolome kapera hirugarren, saindu horiez guziez guti axolatua izana baliz bezala, Eihelarrek atxiki du bere lehenagoko, erran daiteke betiko euskal-izena, mendi eta lephoetara abiatu gabe, edo jaustean, uren indarraz baliatuz, handik zabilan jendearen goseari ihardokitzeko behar bada, eraikiak ziren eiherena. Herriak zituen hameka aitoretxetarik baten izenetik, "Eiheraldea", asma daiteke orai ere eihera horiek nun zatezkeen. Bide bat badoa ibar hertsituan barna, Erdi-Aroan oraino jendeztatua etziren Ezterenzubin eta Ezterengibelen gaindi, mendiko ordokietan hedatzen den Phagalzetako auzorano: etxe eder batzuek bere alhorrekin gain hartan ustegabetzen dute. Hango ibiltzale 'ta ikuslariendako, berriki ezarri da alde orotara behatzeko mahi bat, inguruan ageri diren mendien izenekin.

Lephoetarako bide nagusia, Erromatarren eta XIII-garren menderano Erdi-Aroko armaden, ibiltzalen, sal-eroslen, beilarien hura – gero Arnegitik eta Luzaidetik abiatu ziren beilari gehienak - , Eiheralarreko herrian berean hasten da, bihurgune tinki batzuer goiti eskun, berehala 1000, 1100 metraz gora doazen hegien sahetsetik (Orisson 1064, Itsasegi 1161, Hoztategi 1142 metretan), Bentarteko lephorano (1337 metra). Biderdi bezala igaite hortan, 1085 metretan aski gora, mugatik ez urrun, Gaztelako erregek Nabarra hartu zuenen, XVI-garren mende hastapenean, egin-arazi zuen Peñako gaztelua ("Château-Pignon"), baina oro har ephe laburrez baliatu, Baxe-Nabarra 1530-ean utzi behar ukan zuelakotz. Geroko gerletan ere (Napoleonenetan aiphatzen da) erabili bada, hatz guti utzi du.

Akitaniaz jabetu eta, ixtoriolariek diotenaz, Erromatarrek gain hortan, itsaso handiko eta Mediterraneoko uren ixurkiaren berexkunean, Hizpaniako eta Galiako mugari hurbil-hurbila (orai Espainiako eta Frantziakoari), eraiki zuten goren-gorenean (1419 m.) Urkuluko dorre biribil gotorra, bereaz aski aphala (orai zatiz barreaturik zen baino aphyalago ikusten bada ere), baina alde batetik ala bertzetik, gainean Erromatarren ikurrina handi zenbaitekin, aroa argi zen ber, urrundik errex ohartzen zizakona. Sahetsean gelditzen zazko bertze eraikuntza baten harresi ondarrak, laur kantoineko luzean zuzen, alderdi laburrenaz iguzki

sartaldera beha, latinez zioten “templum” hura izerturik egin baliz bezala, elizaburuak eta gure eskualdetako etxeaitzinak bezala goizaldera itzuliak: templo bat egiazki, ala gain hartan ezartzen ziren zaintzalen etxola? Nehor gutik aiphatzen du, are gutiago zer zatekeen argitzen, eta noizkoa den ere, hurbilagotik ikhertzeak xehetasun horiek eman lezazkeelarik bahar bada.

Mendi gainen aldapetan ageri diren artalde ‘ta betaldekin erraiten dute hemen ere, oihanekin (Arlatekoa, Harxurikoa, Oriungoa), Garaztarrek mendiak hazkuntzako baliatu eta baliatzen dituztela, eta leku izenek berdin: “mendiko olheta” balio duen Mendiola Eiheralarre aldera, bordak eta “saroiak” nun nahi, batzuetan behereko, Eiheralarre, Uharte, Arnegiko etxen jabegoa salatzen dutenak: goitikoan ezkerretik Hegiluxeko, Landarre, Aztate, Elhursaro, Oilasko (ustegabetzen duen izen hori bera emana zako Bidarrain Baigurako mendi bati), Larrondokoak, eskunetik Xaltro, Martxote, Harizpuru, Ibarla, Urritzolha, Lasturrekoak ... Noiztenka ikus daiteke sai lepho murriz multzo eder bat hegian gelditua, ala bere kafira eta umen zain hurbil, ala abere hil zenbait hezurretaran garbiturik aseak, ala berdin inguruetara urrun bere begi zorrotzez beha bertze zenbait nun ikusiko duten, hara gero lerroan alde orotarik jausteko hegalak haizera zabal ...

Saien karranka (gaitzeko harrabotsa aitxikitzen dute abereki baten jatera zein lehenka heldu nahiz aharra gorrian), artalden xilintxa, noiztenka artzain edo betzain zenbaiten oihera, orai beribilen burrumba batzuer nahasiekin, eskualde gora horiek badidurite hatsa bake hutsean dutela hartzen. Aitzineko aroez axola duenari alta, Urkuluko dorreak Erromatarrek bi aldetan jabetzeko eginak zituzten gerla luzeak dauzko gogoratzen.

Zenbat ezta gero ere gain horietan gudukatu, VIII-garren mendetik, XVI-garrenean gaintzi, XIX-garrenean. Bentarteko lephoak (“bentak” edo euskaraz hobeki “mentak” bidarien atsedeneko eta ostatatzeko hor ezarri zirenean aski berant erdal-hitz horrekin izendatua) eta Arnoztegikoak badadukate, ixtoriotik ala literaturatik, 778-ko udatik, behar bada, XII-garren mendetik segurrago, orhoitzapen berezi bat: Errolandek, guduan zauritua, ezpata hautsia, lagunak inguruan hilak edo azken hatsetan, garhaituak, "olifant" adarra gerritik harturik ezin bertzean ibarretan beheiti Frankoen Karlos erregeri hel eginez, buru-munen athera-arazteko indarretan ufaka, jo zuen heiagoraren oiharzuna, Tuolden neurtitzek erdaraz hain zuzen baitzioten, lekuak berak ikusiak ukan balitu bezala: *Gora mendiak, ilun ibarrak ...*

* *

(Osakin)

Amespide gorde batzuetan gaindi ...

I. Urrunera burdinbidez ...

... Hazaro azkeneko edo negil hastapeneko gau bat zen. Sendi zen burdin-bidez izigarriko lehia eroan eremana, urrun, urrun, norapait, mendien, ibarren artean hara, beti aitzina ... Eta horra azkenean agertzen hasi zirela hiri ezezagun bateko dorre berriak, gorak, etxeak, nihun ez ikusiak, doi-doia bitxiak alta; uste ukan zuen Bangkok (etzen hara behin ere izana) Thailandako edo han Asiako erresuma urrun hetako hiri nagusi zenbait zela...

... Barne zuri-zuri, eritegi batzuetakoak bezain garbi batean aurkitu zen edo ustez atzartu, bapatez. Jende batzu han daude, borzpasei, elgar ezagutzen dutela iduri, ohe xuriz oihaleztatu batzuetan etzanak, solasean, nehor ez iduriz eri edo ez ontsan, atsedenean bezala, lekua garbi bezain hotx, egiazko hotzik senditu gabe bizkitartean ... Sendi da zerbaitetan ari direla, han, athe haraindian...

... Noiztenka zerbitzari bat hurbiltzen da ohetara, edari eta jateko (arratsalde askari, duthe?) zenbait eskuetan... Guzia eztiki, emeki, berezi dela ohar daitekeenik ezer gabe, ez atzerri zenbaitetan delako iduripenik, nahiz berri, nihun ez oraino ikusia...

II. Goizeko bortzetan

1. Ikastetxe zahar bat, poetikoa, erhauspean, erortzera abian, ja barreatzen ari, orhoitzapenak, paperrak, liburuak elgarrekin nahasiak eta iduri galduak, guzia hunkigarri baina ere apur bat etsai eta hertsagarri...

(Auzoko Z. medikuarekin solastatua zen bezperan B.-ko lizetik jalgiak ziren jende ezagun batzuez, mediku eta bertze...)

2. Leku hura bera, baina oraino gaizkiagotua eta lanjeros bilakatzen ari, ikaskuntzako gauzez hustua, etxeko batzu haren ikustera jinak...

(Ezkerreko zangoan zauri batek gelditurik baitzadukan, artha zenbaiten emaitera heldu zizazkon egun hetan...)

Eta horrara bapatean agertzen dira lehenago, Itsasalde Urdineko gau-bestetan ezagunak edo bakarrik ikusiak zituen jende eroxka batzu, irriz, multzoan, erdi-erdian orok goraki elhez bederen miresten duten neska handi bat, N. sortzez Suizatarra, biziki aberatsa, aski itsusia, mireskarri baino hastiagarriago oro har, ezpainen gutiespeneko sinoa irri erkatx batekin nahasiz, mehar eta hits...

(Bera eritegian egona zen egunetan baziren alta begitarte pollit goxagarriak, eta abiatzen utziak zezteen ekharriak zizazkon bixkotxa on batzu...)

Suizatarra ere bixkotxa eskaintzen ari da orai inguruan; hark ere hartzen ditu, eta gero berehala ikusten dira guziak, ondoan dituen etxekoak ere, okhaztatuak, ezpain-hortzetan loturik ezin irets dezazketen bixkotxa falsuen – trufa

jokoetako saldegietan irri egiteko aurkitzen diren hetarik datezke... - zati gezak, igelsu eta biloki itxurakoak, ekhen eta ekhen... Horrela hatzemana izaitez apur bat ahalgetu da, baina izanen dira hor berehala egiazko bixkotxak, bere untxian, jateko gura bizi bat sortzen baitute... trufa jokoa iretsia ukanen duteneko...

3. Harresien goratasun handian, bakartasun osoa, nehor ez... Harresien oinean, behere-beherean, bide bikun hertsu bat, hoin goratik ttipi-ttipia, badoa erhautsean eta nehor ageri ezten baserri hutsean, etxeakoak handik joan baitira... Behako bat inguruan eta oinetan dituen dorre biribilek badagiten itxura nahasi eta ezperdinari, harri eder berdinekilako harresi azkarrer, han ontsa zela sendi baitzuen eta, aldi berean, herstura arin bat gogoan...

(Arrats hartan telebixtak emana zuen Carcassonne-ko hiritik V. Hugoren *Ruy Blas*, eta bera Ardi-Aroko paper zenbaitetan ari zen...)

... hipa mingarri batzu ere alta, eta zangoko oinaze hastapen batek atzarri zuen... goizeko bortzetan.

III. Ametsetako oihanpetan...

Oihana apha, gozagaitz, bihur, elhorritsu eta ilun, zuhatzak motz (orstorik gabe?) batzu bertzeekin nahasiak, ezin berexiak... lurra harritsu, gainetik harresi luze batzu baitoazko; aspalditik utziak iduri dute, haien gainetik ibili behar da, eta phezoin batzu uzitzen dituzte: hemen A. etxekoa zen...

(I.-ko eihera inguruan bezalatsu da, hesiak harresien orde alta han)

Barne utzi batzu, hetan muble, burdin-horizko untzi, halako lanabeseria bat, guzia itxuxi, ttipi, andeatu... bailizateke erosten artzeko nahikaria bat, baina ezta gutiziatzekorik...

...gero ohartzen da halako harpe itxurako barne bitxi xuhurki mubleztatuan dela, beldurgarririk ezer gabe alta, zutabe orde zuhatz ondo motz hek berak, mithologiako itxura nahasi batzu gogoratzen dituen jendetze bat itzaletan ibilki dela (ala geldirik?) iduri, ixilik alta, zuhatz ondo motz azkarretarik guti berexten baitira, ... azpi gizadi zenbait ala asmatzen diren lupeko izaite batzu?

Eta gero hor, urrunxago, zuhatz hek berak meharrago, baina oihana argitu da, ordenuan jarri, hemen zuhazpea goroldio musker xamur gozagarriz da, malda ezti...

(Etxeko salatik ikusten diren soroak gogoratu zitzazkon; eta hemen, arte egiten duen baratzean, bizpahirur zuhaxkaz bertzerik ez izanik ere, aldi berean arestiko zuhazondo beren artetik dira soroak ikusten...)

...zer gutizia hara onddo beltz, beltxaran, eder, ontsa biribil batzuen biltzera joateko eta hain usain onekoak!... asmatzen dira ikusten baino gehiago, goroldioa xilatzen dutela han-hemenka...

(Oihanpe horiek amets egin baino lehen ikusiak zituena, larrazkeneko onjo biltzetan, ala gero, gogoak orai erakusten zauzkon bezala? Orhoitaren ahulezia...)

IV. Bi mundu

Gogoan bazituen mundu bi, ezin ezperdinago...

Etxe hura ikusten zuenean lehenago – hartan bizi zen orai - , utzia, erortzera abian, mixteriozko gauza batzuez bete asmatzen zuen. Nahiz andere ahaide biziki urrundu bat han egona zen aitzineko mende azkenera, etzuen ehoiz jenderik han bizi izana zela amestu. Edo, baldin baziren, etziren ikusten... urrats batzu, behar bada... edo mintzo apur bat doi-doia entzuna...

Kampoko itxura nola zuen etzizakon orai orhoitera biziki nahisirik baizik jiten, eraikuntza gora bat, doit bat nahastekatua – aphala zen izaitekotz egiazki, hego aldera hegaztegian hartu leiho batez doi-doia aphaindua - , guti edo aski beti lanetan. Orai ere batzuetan horrela asmatzen zuen, egiazki zenetik azkarki ezperdin, eta berriz ere denetik: poetikoa eta apur bat trixte bere utzimen idurian.

Barnea berdintsu guti argia zizakon. Baina bazuen ametsaren haztekoa... Barne handi ilun batzu dirdiran, zureria gorbeltz batez estaliak – zurgorria behar bada - , eta oroz gainetik oriente-buruko gauza batzu, zizelkatuak, itzulikatuak, nakaraztatuak. Holako batzu ezarriak zituen berriz, hor baitziren orai, gauza bitxiki segurtagarri. Etzuen alta, bereaz, han T.-ko aldetan bilduak zituen xinakeria horiendako gustu handirik.

Jakina zuen azken jabe hura, bere neskatoarekin, pianoarekin eta perruketarekin hara erretiratu zela, orduko jende ainitz bezala Hego-Ameriketan luzaz egonik, behar bada Venezuelan...

V. Etxe aurdikiak

Erran-merran zenbaitek aiduru ezarririk, D. etxearen aitzinetik iragan zen (bezperan, mahastian ari zen auzo batekin elhekatzean orhoitua zen nola, duela mendea, I. etxea zatiturik izana zen, hango azken alaba D. batekin ezkondu baitzen, eta hunek saldu baitzaukon ukana zuen erdia Z. etxean bizi zen arbaso bati): osoan batez eroria da, eta betun berrizko habe bitxi batzuek badadukote hegaztegia airean... Etzen hoin beratza zela asmatzen; erhauts buztin kolereko batek estaltzen dauzko orai harriak eta harresi eroriak ... Baina berreraikitzen hasia dute, eta laster ari, harrizko leiho inguru gainean biribilak (bazuena ere?), Baiona inguruko etxe nagusi zaharren moldean (etziren egiazki holakoak), lekuan ezarriak jadanik, eta ontsa ederrago iduri dute orai, etxeak berak bezala, osoki berreraikia agertzen baita. L.-ren hargineria ari zen, iduritzen zizakonaz.

Urrunxago, S.-ko zati bat eroria da ere, harrien artean buztin errhautz berdinarekin; eta, gehienik, U.-a: lastimatzen ari zen harresi aurdikiez, lehenagoko leiho-inguru batzu han ageri, aitzinean ikusten etzirenak, barnaxagoko etxe-aitzin zahar bateko egiturak berdin. (U.-a berritu denean, etxe-aitzineko zati

zahar batzu agertuak ziren, halako argamasa molde batekoak, XVIII-garren mendeko berreraikitzearen azpian)...

Khexu batez harturik, berriz igan da Z.-rano: iduriz harresietako hautsaran urreztatu hura eta izkin-harriak oso dira eta itxuraz azkar horrek segurtatzen du... iduritzen zako bizkitartean, biziki nahasiki, izurkatze khexagarri bat badela aitzineko harresian...

(Eta erdi-atzarririk badago amets hori aitzin-mezu bat ote den, ala asmuz senditu duen lur ikhara zenbaiten ondorioa. Zortzi orenetako berrien entzutean ohetik jeikitzerakoan, jakiten da auzo herriko R. Andere bat ari dela eskualde huntan sendi diren lur ikharatzez xehetasun biltzen, eta zenbait urte huntan usutzen ari direla omen...)

VI. Diplomatikoki irriz...

(Bazen aspaldi etzela ametsetarik irriz atzartu, han itsas-bazter urdinetan, Kataluniakoan ala Andaluziakoan, zuela hogeitau urte lehenago egiten zen moldez...)

Urrungo hiri “diplomatiko” bat da, ainitz baitira han elgarrekin, ofizialki igorriak... Han da ere Presidenta (frantzesak), erraiten baitzakko, biziki ahapetik baina jendearen aitzinean, norik bere nekeak edo beldurrak, baina aieruz bakarrik... eta ihardesten du, biziki luzaz, adixkideki, baina beti elhe aieruzko eta bihur hartan.

Gertakariak biziki nahasian gelditu zazko: bizia ofizialtasunean eremaiten da, soineko gurutzatuetan, athorra xuri eta lephoan xixter... Orok badiduri abantzu lañoegi, argiegi, abantzu errexegi elgarren arteko bozkario guti edo aski alegiazkoan... paper ixtorio horiek ezpalire...

Bilkura mundutar horietan, ezta behar baieztatze laño eta zintzoegi zenbaitekin behaztopatu... eta, oroz gainetik, ezta ukan behar eskuaz sakelan zimurtzen diren paper hetarik (hartu diren ohar, entsegu ondar, saldegietan ukan diren eros-tiket...). Aierugarri den zerbaitendako hartua lizateke, eta erran gabe ontsa jakina da, orduan, zigorra urriki gabekoa dela. Mehatxu argi bat, eta biziki urruna, biziki ixila aldi berean...

Baina oraikotz oro badoa goxoki hala nola jendea elgarri eztiki bultzaka jostatzen den plazetako besta zenbaitetan bozkario bizi eta zintzo batean, soineko urdin, athorra xuri eta xizter ilun..., hitz bat erran adixkidekin, eta Presidentarekilako eztabada luzea... eta taulada batera bultzatua senditzen da, adixkiden oihiak gibeletik: “Hitzaldia! Hitzaldia!...”

Aldi berean behatuz eta asmatuz egin behar diren mintzaldi horiek bereziki hastio zituen beti danik (berriki phorogatua zuen oraino bertze nunbait)... gogoan zer den eta nola erran aitzinetik ikusi gabe, alegia egiten eztenean ez ikasi ez nahi, oro hain goxoan iduri duen leku batean hoinbertze jendetasunekin hala ere ikertua eta neurtua izanen dela jakina delarik! Abiatu behar zen alta...

“- Jendearen aitzinean mintza nadin galdegiten dautazue, hitzaldi baten moldatzen ezta kitalarik... Hortakotz eztautzuere ere hitzaldirik eginen, eta huntan geldituko niz, begitarte guzietan argitzen bada kusatanaren erraiten: ordu batzu badirela hetan behar baita nor zer den, den bezala izaiteaz askietsia izan, eta, egun huntan oro elgarrekin zorionean, bai eta esker onaren ukaiteaz ephe bizi-bizi hauk emaiten dauzkutenean aldera, hetan baita hemen direnetan bakotxa..., ontsa izanaren eta elgarrekin errextasunean izaitearen barneko indarraren senditzeaz... Baina, den laburra izan dadin, erraiten dautzuetan zorionezko solas motz hau, nahi nuke gorazarretan burura ladin... Eta zer edo nor dut goretziko? zuek oro hain irrikor eta zoriondu? Irria bera alabaina, irriak guziaren erraiten baitaki guhaurez ala bertzez, ene herriko idazle handi batek duela laur ehun urtez goiti, bere lan osoaren giltzatak emaiten baitzuen, ber-bera aski den arrazoin bakar hunen gatik – izanen baita ere, jadanik, ene solasaren azken hitza - : “irria baita gizakiaren izanara.”

...

(Irri horrek, leku arrunt hori lagun, atzarri zuen zazpiak eta hirur laurdenetan, primadera udatar bateko egun xoragarri batez.)

VII. Gerlako aroetan...

Azken gerla zen.

Ordukotz, orai bezala, etxean usu bakarrik gertatzen zen, aroa eder, asti, geldi, omore onean. Eta horra nun jakiten duen haur batek (E.-koa da, hamar bat urte gehien gehienik) erran duela jendearen aitzinean Alemaner salatuko zuela (guti “konformixta”, solasa libro, politikan bereziki, aphezariaren kontra, beraz ezkerreko, gogoz urrikalgarriki eskunera emana den herri batean, eta hortik aro hetako salatze lanjerosenean “kominixta!”: salatze, preso hartze, eta betikotz joaite, 1939-44-etan hemen berean norbaiti gertatua da...). Deliberatu du etxeko guziak, jendakiak, auzoak etxera bilduko dituela, eta erran solas horiek publikora emanen... Zuhurtzia behar bada debaldekoa...

... Eta gogoia, loturarik iduriz batere gabe, norapait joana da: hemen dira etxera jinak mugaz haraindiko jende batzu (hemengo norbait hetan ere behar bada...), badituzte Errioxako arno botoila batzu eta airera aphairu egitekoak (ala hemen berean etxean zituen?...). Solasa Erdi-Aroko gauzez da, nola zen hemen, aitoretxeak zein, zenbat ziren herri arau, hautan batzu osoki haien eskuetan, guzia goxoki... bizkitartean Alemanak hemen dira beti, “okupazionea” diotenean da erresuma guzia...

Orai itsas-bazter batera heltzen ari zen: Mediterranea aldetako hiri handi bat, kaiak, edangiak Italiako etxetan moldean margoztatuak (orhoit zen Nizan hala zirela...), zabalzak iguzkira, itsasoa hertsia, hetsia bezala (ikusten etzitzen etxe batzuen artetik ageri zizakon), Veneziako urbide zenbait iduri, untzi batzu baitoaz uhain nahasi alaigarri batzuen gainean. Zabalzetan jendea, kalakan eta aldi berean erdi-lo...

Joan-jin bati ohartzen da. Gazte batzu (Euskaldunak?), mutiko ixil mixteriodun batzu, haiekin neskato zenbait behakoa idekia, badoaz doi-doia gelditzen den untzi batean: norbait igaiten da untzira, ororen ohartze ‘ta axolatzegabean. Baina hura zerbaiti ohartua da: alegia jeus ez, nehork ikusi gabe, gauza baten gordetzera bezala egiten du (esku-zaku iduriko batean)... Hori guzia ethortzean berean ikusi du eta hartu, baina alegia ez ohartuarena egiten du, gauza horietan barne dela erakusteko gutiziarik ezpaitu batere...

Baina zimarkularietarik bat zerbaitez jelostu da, aiduru baitago, buruzagia behar bada, jokoari norbait ohartua zakola ikusia du, udako kaia hortan daudenetan bakarrik. Itxura axolagabetuak eztu hura gibel-arazten, eta hurbiltzen zako, hitz bat beharrira emaiten, mehatxu labur bezain argia. Ihardesten du, euskaraz, nor den ezagun-arazten, gertatzen ari dena ikusia eta hartua badu ustegabetarik izan dela; bertzela ere, haren ustez, hortik eztela nehorendako damugarri denik jeus atherako. Itxura aski axolagabe batekin erdi-irriz bezala mintzo da, osoki sinetsia dela etzako alta iduritzen...

Untzia urruntzen da...

(Guzia ezabatzen da atzartzen hasi denean, buruileko goiz batez, zortziak laurden gutitan...)

VIII. Hiri batera ikustaldi...

1. Hara beribilez – ikusten zuen oraino, kolore urdin, oinbide bazterrean gelditua abantzu bakarrik – joan behar ukana zuen: hiri ttipi aphil bat, aski ilun, lur kolore batekoa, “Languedoc” aldeko herrixka gaizki iguzkitu bat iduri, eta bizkitartean itsas-handiko B. hiri handiaren inguruetan (hara joitea aiphatzen da).

Eskualdea zabal, landaretzerik abantzu batere gabe; karrika hertsiki batzuek, izar moldean, baderamate hiri erdigune ttipi apur bat andeatu eta nahasia iduri batera, lurra kolore beltzaran berdinekoa; karriketarik baten bazterrean aphil hedatzen da ofizioz hara deitua den eraikuntza laur kantoin ezperdinetakoaren itxura zabala.

2. Andere gixako batek bidatzen du alde batera, argiki etzakien egiteko zenbaitetako (inspektatze? norbaiti ikustaldi? kargudun zenbaiten gana?... ala bakarrik bere iraganaren?)... Horra eguerdi, jan behar da alta (gose sendi zena bada, gau luze bat lotan ereman ondoan? hamarrak eta erditan goizegi etzanik, zazpi eta hogeietan atzarria?)... Jandegietarik kaxola harrabots bat entzuten da, handi batzu (ikasleak bere taulier hautsaranetan ote? orhoita! ha orhoita!...) hara hurbiltzen ari; jateko zer den jakin-arazten zako, ezin gehiago “jandegietakoa”: bertze nunbait bila joitea hobe dela badagi bere baitan. Berriz karrika luze zuzenean, hiri barnera buruz...

3. Ostaturik badea ere? (Usu senditu dena, mahi baten bila azken ephean abiatzen delarik, dembora joaiten ari, gosea zimikoka, akhidura apur bat ere...)

Azkenean, halako plaza gaizki zahartu batean, kolorez berdina, landegi ideki batzuetako zoko ilunetan langileak etxera abian, ametsetako itxura doi bat nahasian, horra leku gozagarri bat: ostaler eta ostalersak begitarte apur bat ezaguna dute, ongi-ethorria egin eta, ostatzale baino gehiago gogoetatzale direla iduri... Mahi inguruan guzia ontsa eta omere hoberenean bururatuko dela hitzemaiten da...

Beharko da alta, arestian, beribil urdina berriz hartu..., eta hiri handira buruz abiatu, asmatzen baitira aitzinetik hango hiri bazterrak eta kaia harrabostunak...

IX. Buenos-Airesen...

(Noiztenka, Buenos-Aires-ek amets egiten zuen. Ehoiz etzen han izana, baina etxeko ainitz bizipide bila hara joanak ziren, lehenbizikoak 1840-garren urte inguruko han jarriak; gogoratzen zizakon bereziki urte hartan (1985) Mendekostez aitaren lehen gusi batek bere alabarekin hunara egina zuen ikustaldia...)

Ametsez hara lurreratzen den Buenos-Airese-ek eztuke egiazkoarekin ikustekorik jeus: ethorbide handi bat da, gauaz, berinalde 'ta ostatuak argiz eta krixteriaz itsutzeko dirdiretan...

Aldi huntan egun argi da; karrika luze apur bat itzulikari baten jausten hasia da, etxeak ohargarririk jeusik gabe, abantzu hutsa. Baina bada nunbait, geldi-geldi dagon ibai apur bat hori baten bazterrean, eraikuntza handi zutabekilako bat: indar-jokoetako ala igerikako palazio, gazteriak iduri baitu hara doala metan. Berak eztu hara joan gogo.

Bi andere oraino gazte, haien ondora heltzen ari denean, iragaitera uzteko gelditzen dira. Gauza batzu, argazki egitekoa, zaku bat, utziak ditu indar-jokoetako etxearen ondoan saldegi bat badadukan norbaiti.

Eta ibilaldian jarraitzen da: mendixka landarez nabar batzu han hemenka etxe bakar batzuekin. Bideak baderama etxeoekin hainbat aldiz aipatu den urrungo "pampa" jendez erdi-huts hartarano... Gibelerat itzulirik, ustegabetzen da, zerbitzu emaiteko uste duenaz (eztu eskertua baizik!), gauzak utziak zauzkon hark pelikula hustua duela, argazki multzo bat egina dela jadanik, guziak berdin: orotan etxe-aitzin "neo-klasiko" bat zutabekilan, aitzin gaina hirur kantoin!

Gero gizon gazte bati mintzo zako xehetasun galdez: nun da aberatsen auzoa, duela guti zendua den ahaidetarik bat han bizi baitzen? zein dira jostatzen den lekuak? Esker onez ostatu batean auhaltzera gomitatzen du... (eta berrikusten du orai, ametsetan zehar, ohikoagotua zakon ethorbide bereko zati bat, ilunago bilakatua iduri.) Españolez mintzatzean, euskarazko hitz bat utzi du, eta ustegabetu da solaskidea hizkuntza berean ihardesten entzuteaz (handik nunbait hegoaldeko euskal-baserritik ethorri ahaide batzuekin ikasia omen du...)

(Amets biziki gozo eta bakegarri bat da... Baina buruko min apur batek atzartzen du, orhoituz orduan ezontsa hastapen batekin etzana zela.)

X. Iragan galduko gogo-ilundura

Orok betan joan nahi ukan dute guziak aitamekin bizi izanak ziren etxearen berrikustera, urrunagoko auzoalde batean (egiazki orai bizi zen etxetik bi urratsetan jaiok ziren...), lehenago ohikoak zituen etxe guziak azkar dira oraino, aitatxi-amatxiena barne, hunen eihera salbu alta, sobera aspalditik jendez husturik gelditu eta, haize orotara idekirik utzia...

Hartan sortua diren amaren (aitamen) gambararen ikustera igan da, badu leiho bat gaineko harri gorria arkuan moztua, hegoaldera (sortetxekoa bezala da)... Oro deitoragarri: leiho-zurak dilindan abantzu atheraiak, harresiak murriztuak erakusten baitute nun nahi harri gorra guti edo aski apailatua (egiazko harresia harri edozeinez egina zen, izkinetan eta athe-leiho inguru pikatuetan salbu), gisuz orbaindua oraino, erauntsiez bustia... Barnean liburu batzutan hemenka herrestan (bazen andana lehenago etxe hartan), zikinduak, doi bat urratuak, batzutan oraino lerrokatuak alta (horrela ikusiak zituen aldi batez auzo-herrian E.-ko jauregikoak)... Hegaztegiaren orde, asmuzko eraikuntza gora hertsia, ideki-idekia, baderakutsa zero urdin arin bat hartan hedoiak lasterrez baitoaz sortaldetik sartaldera... Eskolier ttipi multzo bat ari da ondakin horietan josteta, mintzoaz haizatu baititu... Nigarra jauzi zako... (nigarra begietan zuen oraino urtarrileko goiz batez hirurak eta erditsutan atzartzean, hegoak etxeko leihoetan zirimolan joiten zuela...)

Etxekoak bizi-bizia erasiatu ditu, hortaz den gutienik axolatuak iduri eztutelarik, ordu zeno teila bat ez ezarririk, eraikuntza osoa gerizatuko baitzuen herexa guziak ekharri dituen ithaxuretik. Gero, gogo-ilhundura betean – hura bakarrik, bertze guziek iduri baitute izaitekotz alai eta axolagabe - inguruneak ikusi nahi ukan ditu. Bertze etxe berdin andeatu batzuen artean, jauregi ttipi-ttipi bat dorrexka xorrotx elementia batekin – ezpaitaiteke nehoiz halakorik izan lillurazko amets zenbaitetan ezpada – aroak, axolagabeak, erauntsiek abantzu barreatua dute. Ohartu dira aitzinera joaitea mozten duen bide bati, harri apailatu batzuen gainean apur bat goititzen dena iduriz. Norbaitek erran du (aitak uste zuen, nahiz baziren urteak galdua zutela...) aitatxi hor izan baliz horren ikusteaz zorion ukanen zuela... Leku heze ‘ta iguzkitu hori utzi dutenean, orotarik ezin bertzean lurrera ari, leku sendimenduzko abantzu osoan asmatu hori, bihotza ilunduraz oraino ithoa daduka.

(Eta beti hegoa ufaka, urriki gorde guzien gauazko bidari...)

XI. Zabarki saldegiko ostatu goxoa

Ametsetan bazuen beheiti zozan galeria luze bat (ala karrika hertsia bat, abantzu estalia, T.-go itsas-bazterreko M. auzo hartan bezala?) han baitzabilan andere xahartu gixako batzuek zaduzkaten gauza zahar eta baliosez bete saldegi batzuen erdian...

Donibane-Lohizungo eskualdean zen, haien adixkidetarik batek bortizkeria bat jasana zuela nahasiki ikasten zuela, ezpaitzen omen azkenean kontrabandako ixtorio edo horrelako zerbait baizik izana, ondorio gaixtorik gabe... Saldegi handi baten aitzinean aurkitu da: hau zur argizko edo gorrizko muble gora batzuek bete, burdin-horiz inguruka aphainduak, itzulikatuak eta markexkatuak, bereziki maite etzituenak, eta ... nola etzakien, horra nun den mahi ttipi baten aitzinean jarria, andere biziki ikustateko batek, gazte oraino, eskaintzen baitauko sartzeko janari bat, ezti-eztia (aretzeki xerra mehe bat fruitu erre zenbaitekin ote?)... Erdi-ba erdi-ez, akhidura apur bat ere, egitera utzi du. Gero badabilala urrunago, aurkitu ditu, muble beren artean, ostatuko mahi handi batzu han-hemenka ezarriak elgarretarik berex, han jende iduriz zorionean diren batzu jartzen baitira etxekoz-etxeko bezala, ixil eta irriño bat ezpainenetan, doi-doia ikusten diren zerbitzuko bizpahirur jende lagun...

Bere mahi ttipira itzulia da, leiho-izkinan, sudurraz karrika geldi eta apur bat hertsira, eta andereak beti berdin zerbitzu-egile eskaini dauko gaineratekoa: bizpahirur gauza prezio biziki arrazoinezko aphairu batekoak (ezpadu zerbait gaizki irakurri, orduan banko-kartaz ordaindu beharko baita...). Eta horra bapatez khetan den platera baten aitzinean: onjoekilako arraultze moleta edo tarta bat... uste zuen alta haragi zenbait manatua zuela... baina geroko izanen da menturaz...

Guzia nahasten da gero ... (eta atzartzean badu halako bolsuetako min arin bat, gambara beroegian, ekhainaren 30-ean, erretzeko bero eta aldi berean aire arin goxozko egun batzuen ondotik.)

XII. Klarinetako konzertoa

1. Treina bazoan naba gora mendi artetakoen eskualde miragarri batean hara, aldapa belartsu musker argi, iduri hesiez laurkatu batzuen artean, han hemenka gune oihaneztatu batzu ilunago: eskualde hotx eta handizki aberatsa, pirenear baino gehiago alpetar eta bavieratar, nahiz, margo muskerrean ezpada, nahasiki ikusia.

X-ko hiri ttipira zozan, hura herri barnean, bere unibersitatearekin edo ikastetxearekin, larrazkeneko sartzetik zenbait egun aitzinean, ordukotz neguko jantzietan jarria, aroa ezti-ezti alta... Saretan, gauzak han ezarriak baititu, buruaren gainean, ile hautsaranezko (ala musker?) bizkarrekoa iduri bat utzia du eta molde bereko xapel ttipi bat, Bavieratarrek ezartzen dituzten bezalakoa. Bidaiari gehienek, X.-ko hirian ikasle, adixkide 'ta etxeko batzu lagun, herrialde hartako jantzi hori bera dute. Larrazken eder bat ari du, apur bat hauts kolore aldapa gora muskerren artean, ur-erreka ttipi batzu sendi baitira han joanki.

Haren inguruan, gazteria apur bat harroa, baina egonara jendetasunekoan, han edo hemen adineko batzu aphainak eta ixil, solasean ari da, bereziki musikaz. Auzokoen ezagutza laster egina du; hetan klarinetalari gazte batek bere aitama eta adixkidekin erraiten du hautuak musikan zer dituen.

2. Gelditaldi bat: jautsiak diru guziak, hura ere, haien etxe batera joiteko. Berehala musika joiten hasi dira.

Aitzinean ezarri zako gaitzeko harmoniuma bezalako bat (ala organo-piano bitxi bat?), barokoa, miragarria, bi joitekoekin (bortz otaba ala gehiagokoak?), hunkigaiak zur argi eta eztiz, behereko bi otabek, apur bat baztertuak, bere jokoeekin berex joiten baitute...

Hitz bat elgarri erran ondoan, deliberatu da Mozart-en klarineta konzertoa joren dela, eztiki samurra, larrazkenetako zerbait gogoratzen baitu. Eta hasten du (orkeztraten orde) lehenbiziko aire hain pherekaria... garbiki atherako dela segurtasunik batere gabe, hoin tresna bitxi eta berrian. Baina guziek badute ontsa konfientzia osoan direlako itxura bat...

3. Horra gero berriz bidariak treinan, solasaldietako harrabots beretan – apur bat gutiago alta - . Bidariak jausten ikusiz galdegin du hea haren geldi-lekua berehalako izanen denetz: lehenbizikoa izanen zela erraiten daukote. Lore zango-gorri mulko batek (edo baserrietako bertze landare zenbait da?) harresiko arteka bati lotua kaiaren gainaldean geldi-arazia du pimpirina hegal urdin, zabal, inguru biribileko abantzu argalak dituen bat, hetan begi ilun handi batzu beha bezala, gero bigarren bat, biak edaten ari eztiki, airean abantzu geldi-geldia.

Eta, treina berriz abiatzera doan orduan, gertakari zenbait gogoratzen zako, edo norbait, behar bada andere beratz ile hori eta ixilekilako bat, ixtorio erromantiko batzuen irakurtzean aurkitzen diren hek bezalakoa. Baina doi bat hatzemana, ikusiz inguruko bidariak abantzu oro jautsiak zirela, nor bere etxetara, nor auzoko adixkiden baitara joiteko, badago bere bizitegi berriko moduak apur bat gogoratuz...

(Amets bitxi ezta, buruil bateko gauan, Bizkai-garaian O. ra egin behar zuen bidaia baten aitzineko egunetarik batez...)

XIII. T.-ngo hirian galdua

T.-ngo X. Andereak, haren adixkidetako alhargunsa bat, soin-araz artekoa, handi baino ttipiago behar bada, baina ontsa hartua eta gozagarri bere soineko ilunetan (beltzetan ote?), zerbitzu bat emana zaukon egun batez, bapatez han athorra has gertaturik, soingainekoa, trikota edo bertze galdu eta (nunbait ahatzia? erauntsi batez? jende biltze bateko bulkadan?), jendeki emanez bere senar zenaren soinekoak, biziki ontsa baitzoazkon alafe ‘ta goxoak, ongi moztuak oihal eder arin batean...

Haren bila joan nahi ukana zuen ala eskertzekotan, ala ephe batez harekin ordu hetaz solastatzekotan, hura aiduru zagokola baitzakien. T.-ngo hirira joana zen beraz, han urte zenbait emana baitzuen zuela hogeita hamar bat urte. Hiriak atxikia du, ametsetarik ikusten duen aldi oroz, halako itxura zatikatu bat, apur bat nahas-mahas eta gau aldera, abantzu ezin aldatua (ametsetan ikusten zituen bertze hainbertze leku bezala, egun argiko egiazkoetarik, xehetasun batzu ezpada, azkarki ezperdinak...). Berrikusi zuen harmategiko harresi goraren azpitik zoan karrika luzea, handik iragan behar zenean hirian sartzeko ilunabarretan abantzu burutzerik gabea, erdi-itzalean jadanik, platana-ondoan landatu plazetan ari baitira oraino Probenzako modan azken bola-jokolariak, urrunago jende batzu solasean merkatu zenbait bururatzen ari dela iduri, edandegi aitzin batzu gaizki argituak, eta han, eztakien hesi edo harresi zenbaiten gibelean, hiria, bere harrabots eta argiekin, asmatzen baita ikusten baino gehiago...

Karrika hura berriz aurkitu behar zuen (Hiriko Harresietako ethorbidea dea, edo bertze izen batekoa, biziki argi zizakona orduan, baina geroztik ahatzia?), X. Anderea bizi den hirialde burjestar batean. Oinez abiatu behar ukan zuen, gara aldera goiti ala haratago, eta huna nun galdua den (eta apur bat akhitua) karrikaxka malkar maldatsuetan, etxe ttipi ezperdin batzuen artean, hetarik zenbait apur bat margoztatuak (buztin-horiz), baratze txar batzuekin harresiz eta burdinhariz hetsiak; bada bizkitartean etxe-aitzin eder bat zuhatz batekin orsto ozkatu batzu dirdiran... hiri-bazter probenzatar zahar bat, erhaustu eta menditsu (hiria F.-aren aldapa zolan tinkan da), arratsalde haste batez.

Hortik harri ederrezko etxe batzuen auzora jautsi behar zen baitezpada X. Anderea bizi den karrika itzulikari bati jarraikiz. Eta orai, burdinbideko zubia iraganik jausten ari da gararen bertzaldeko karrika konkoretan... Baina X. Anderearen bizitegia nola ediren, izena bera ahatzia delarik eta helbidea! eta ari da zerbitzuko polizariari erran beharko den galdearen bila: “andere bat, alharguna, karrika itzulikari batean bizi, etxe eder bat...” Antsiarekin sendi du molde hortako galdearen eskas handia, jendetasun gabea ere. Balidurike delako anderearen ikustea ezina dela; badaki alta aiduru dagola, behar den bezala eskertu beharko duela, eta ikusten du haren begitartea, beti ongi-nahia, baina galdeka bezala eta ustegabetua... Ezin egin daitezkeen gauzak badira, eta utzi behar dira, gogoia dolutan...

(Atzartzen denean berantxago, goizeko zazpiak joiten ari, treinan lehenago hain usu egin duen gauazko bide luze baten ondotik baliz bezalatsu da, uzten baitu joana den lekutik biziki urrun, lehenbizikoa berehala ahatz-arazten duen eskualde berri batean.)

XIV. “Kondatea”

Miragarri izan zen eta lilluragarri.

Gau hartan, mahastietako lurra litatu zen, azpian agertzera utziz buztin gorrizko lupe batzu, urek, urtzen duten gisu-harri askatuzko leku hortan, eginak baitzituzten, duela aspaldi, etxe zolako lurrean den ziloa, lupeko galeriak eta mendiko lezeak.

Behar izan ziren, lehenik, mahastietan sartuak ziren ibiltzaleak lanjerretik urrundu; gero galeriak ikusiz jautsiak ziren, abantzu lupez bezala, bazterretan eskualdea doi-doia ageri, etxe hartarano. Hor etzen litatzerik, baina, bizitegiaren azpian, erakutsia zizeen lupeko barroki-belartegi luze bat, bazterretarik phentzetara idekia, han ziren mahats brentsa gorekin (betidanik “lakoa” zeritzoten bordaren azpian dira), harnessekin, tresneriarekin. “Hor dira, taula horien gibelean, jartzen kampamenduz gure ikusleak” (uste zuen Angeles batzu zirela) errana zauen lekuko jabeak ondartzeko argizko leku bat erakutsiz, ondar-munhoxka zabaldu bat bezalakoa, estalia eta aldi berean idekia udako egun apur bat urrundu eta ez hain ageri batera.

Hortik jalgitzean, gertatu dira bapatez uhaitz ttipi baten aitzinean zabalean joanki ur hotx argiak burrustan, eta erran du: “Horrek zuen egiten lehenago etxea inguruan gerizatzen zuen ur-erreka”. Bada ere egiazki, mendebalera, erreka ingurudun bat, lehenagoko eiheraren urbidera doana (hetsia da aspaldidanik eta agortua: guzia, eihera eta urbidea, berriki barreatua), eta urruntxago bihurtzen den eta etxeko izena emaiten zizakon ur-erreka ttipirano; etzuen alta uste leku ttipi hetsi eta menditsu horrek gordetzen zuela orai agertuko den hiri alegiazko lilluragarria...

Geldiagotu den erreka ttipiari jarraiki dira, eta lehenik leku ilunago batean aurkitu (badirela inguruan orstatze tinkiekilako zuhatz ezin ikusi bezalako batzu?). Hor, zabal-zabaldu den lurrean, abantzu leun, zuri, badira onjo bitxi pollit batzu, horiak, urradura gorri batekin hala nola zuhatz ondo eta azpietan airatzen diren pimpirina batzu, zuhatz azal koloreko hegalean azpi gorri bizia hegaldatzean erakusten dutelarik, zangorik ez xapelik eztute, lore-orsto bakuna biribilean idekitzen zeen lore batzu bezala, marra mehe gorri-bizi batzuek hautsiak, XVI-garren mendeko gortelari batzuen jantzi-tako beso artekatuak iduri.

Gero, bapatez, horra muble batzu metan, erdi-itzalean hartuak eta urtetako erhauts-pean, zahartuak eta guti gutziagarri. Baina iduritzen zako badirela jadanik jende batzu ibilki, axolagabe bezala eta biziki behatu gabe – zaharki biltzale batzu aiduru behar bada, nor daki nundik jinak? Eta apurka apurka, aitzina arau, ezin sinetsia agertu da: harmairu, mahi, bazter-mahi, berineria, krixteria elementia, burdin-hori urreztatuzko gauza batzu, antze arin batekin zizelkatu eta landuak, nahiz “modern style” (erdaraz “kitch” baitiote) delako molde guti estimatu bi gerlen arteko hartan. Hemen, bizkitartean, zur-gorritzko edo gerezizko harmairu mehe gora batzu, Luis XVI-garreneko ara aphain eta xoil hartakoak metatzen dira. Jende ainitz bada orai, beha, miha, batzuek ere zerbait baderamate berekin, halako erdi-ixil arin batean; berak ere laur-kantoin luzeko miraila moldeko bat hartua du begira eta hunkitzean gozagarri...

Gain hartan iragarki handi bat, ez biziki ageri, “Kondate” hitzarekin, hizki handitan eta erdaraz: LE COMTAT. Badiote hiri bitxi horren

izena zela, aro hartako jende aberatsen bidaiia eta lanartetako leku hautatua izana, orai utzia, debaldeko aberatseria andeatuen metatze hortan. Gauzen eginaratik, bazter-mahi batzuen gainean utziak diren argazki batzuetarik, han ikusten baitira gizon mundutar batzu bere aleman-arako jantzietan tinkatuak, emazteak soa xamur ahul batean, bekokian kuxkulatzen diren ilen azpitik, zaia luze argi tinkietan, zangoa oinetako arin mehe batzuetan hartua, Vichy-ko aro hura jin zizakon lehenik gogora: orduko boteredunak bestara egitera biltzen ziren leku bat ote? Baina batek erran du: 1924-a..., eta urtea hor edo hemen ageri da liburu eta argazki batzuen bizkarrean. Bururatzera doan “Aro eder” baten hatzak, orai behin betikotz joana eta estalia...

Eta hiriak, haien buruen gainetik, badiduri luzatzen ari dela oraino bere urruneko ezkiladorre barokoetan, argi-zilo handi batzuek idekiak, Vermeer-en moldean urrezatuak... Beherean, egunargi ahul batean, jendea plaza zabal batzuetan badabila: hemen harbizi hautsaran edo urdin marratuzko zutaberdi luze mehe inguru-erdidun batzuekilako etxe-aitzin bat, hotel handia izana zatekeena, hor baratze harrokadun batzuek Versailles-en bezala hori-gorria eta muskerra ezkontzen dituzte; eta orai leku hortan da, zuhatz morkoiztun (eztira egiazkoak) gora orsto xehe berdin musker ezti eta ilun batzuekilakoen artean, atxikia baitute, garbi bezain berri, adarrak doi-doia argitzen dezteen izotza...

(Zazpiak ziren atzartzekoak jo zuenean ohe sahetsetik, ikuspegi lilluragarri hori bapatez mozten zuela... eta egon zen ephe batez, nundik jina ote zizakon, lehenagoko bidaiia batzuen hatzak nahasiz ala, han “Comtat Venaissin” deritzoten eskualde hartara, “Lubéron”-go Paristar ezagun batzuen uda-lekua hurbil, eginak zituen itzuli batzuek orhoituz; bideari egiazki lotu behar zuen hazaroko goiz ephel batez...)

XV. Itsas-bazterrean

Udetan mainuz ibilia zen itsas-bazterrek itxura berezi batzu hartuak zazkoten ametsetarik: ondartz gizen, hautsaran, heze bat, belar gora multzokatu batzuen artetik bapatez itsasora jausten baita oinak ur argian, han dabilan jendearekin ustegabetarik aurkitzen dela (eta gero arratsera, ostatuatarik jalgitzean, hiria abantzu hutsa, eta apur bat bihotzmingarri, arsto-bizkar egiten duen karrika batean beribiletara igaiten baita, noizpait ikusia zuen hiri baten itxura behar bada aldatuan baliz bezala...); edo ibiltzale bakar batzuen artean badoa itsas-ezponda zut baten azpian, lurrean banakatuak diren harri zabal batzuen gainetik, uhainxken xaflatzetan (eta han, gainean, etxe batzu bere baratzekin guti ageri, han egona baita, lehenago T.-go auzoalde hartan bezala...)...

Aitzina joanez, ezpondako izkina batean itzultzen da, nundik abiatua den ahatziz, bertze leku ilunago eta hotxago batzuetan hara, ipharrera itzuliak iduri (eta batzuetan ere goiti doan bidetik, itsas-ezpondaren gainari jarraikiz, berriz itzultzen da ilunabarrak iluntzen ari duen hirira buruz...)...

Egun hartan itsas-bazterreko hegi hari jarraikiak ziren, eremanak baitzituen, multzo aski gotor bat uste zuen, urrunagoko leku ezezagun batera, harritsu, argi eta leun, belarra ere leun, harresiak leun, hunkitzean ezti, hor ixilki ezarriak diren gazteluttoen gunearen erdian, zainduak ere uste zuen... Eta ohartu dira hek ere zainduak direla, eta han atxiki nahi dituztela. Badakite lekua lanjerosa, arrai atomikoak hara heltzen diren (ala helduko diren?) gune militar bat... Ihes egin behar da, burdin-saren gainetik jauzi, itsas-ezpondako muga gorak jauzi, urrundu, urrundu, ixil baina laster, hats-bahitzeranokoan, lanjerretik atherbean jarri, hetsia izaitetik... Eta guziak lehian, aitzinera, mugaren igaiten, itzultzeko bidea hartu – batzuetan hartzen duenetik osoki bertze bat -, itsas-mugako maldatik, orai argi-argia hegora itzulia baita eta sartaldera. Emeki-emeki ezitzen da, bada sendimendu orotako bat, oraino nahasia, lanjer gorde ‘ta larri handi batetik athera direla edo atheratzen ari, ez alta herstura zenbaitetarik gabe oraino...

(Atzartzean, urtarrileko goiz batez, gogoratzen zako “Golfako gerla” - lehenbizikoa - errabian ari dela nunbait, eta behar duela berehala berrietara joan...)

XVI. Mahastiak sutan...

(B. hiriko hotel bat, berogailuak gelditurik hozten ari zen gambara batean, jorrail erdi hartako gau hormatu batez...; goizeko seiak eta erdi hirian, su, itxindi eta khezko amets batetik atzartzeak ustegabeturik utzia zuen.)

Mahasti aldetako mendixketara igana zen (bazen urteak handik hurbil bizi zela). Han, hego-sartaldera jausten zen malda apur bat xutean, aihenen artean, lurra litatuz egina zuen zilo bati hurbil, eraikitzen ari zen etxea zertan zen ikustera zoan. Egitura lurrean marratua da, lurr-eremua zabalzaka ezarria, eta harresiak igaiten hasiak datezke jadanik (hegaztegia bera ageri?) laur kantoineko luzean, oro landaretzeaz itzalkatzen hasia behar bada...

Balditu zen begietara agertu zizakonean, eraikuntzaren orde, hesola lerroa oraino khetan, itxindi batzu gorri-gorria: etxetik gelditzen zen guzia... Mendietako otheak bezala, sutan ezarria zuten. Bitxikeria, han bi abelburu (arsto? zaldi?) berak ere hezurretaranon erreak, eta zutik bizkitartean, bizkarreko bi aldetarik halako bertz batzu oraino dilindan khea zarioten egur batzuez beteak: “sutearen phizten baliatuak zatezkeenak segurki” egin zuen bere baitan...

Etxeko norbait ethorri baitzen orduan, erasiaz eta laidoz erhautsia zuen, eskualde hura hala andeatzera utzirik, ez bakarrik utzirik, baina segetetuki eta gordeka berek zuzen kontra andeatuturik, hari hitzik erran gabe! hainbertze diru xahutua zuelarik han, oraino garbi, gozagarri, orotarik gerizan gelditua zen ikuspegi ezin ederragoko leku hartan. Nehori salatu gabe, eta, onhar etzezakeena, hari ere ez, orok metan leku horren xehakaztea deliberatua zuten, aitzinekoek haren zaintzeko, urrearen balioan berrerosteko hainbertze urtez egina zutenaz den gutienik axolatu gabe, ez eta lehenbiziko auzoez ere!

(Bazakien horrela zuela aitzineko udatik hunara bizi ukana zuen barneko nahasmenari ihardokitzen. Egon zen ere ez ote zenez amets hori aitzinberri emaile zenbait, ... bi egun lehenago irakurria zuen Eguateguy-ren 39-garren “berezita”, *Ametsetaz*, hartan bezala: gogamen zoroa, zinez, baina apur bat hertsatzen zuena, gambara hoztu hartako goiz-argitze hartan... Etzen egia erran osoki segurtatua izan, arratsaldeko hirurak eta erdi hirian, lekura heltzean guzia oraino oso zela ikusiz baizik.)

XVII. Etxe bateko zaharki miragarriak

Etxe hartako ezkaratzean zauden, zergatik hara joanak ziren jakin gabe: bazen bizpahirur mende aitzinekoak handik jalgiak zizazkola, eta jendakian luzaz gelditu ondoan etxea duela orai mende oso bat eskuz aldatua zen. Hor ari da hargina bere semearekin, eta bertze norbait ere ustez; eta oharr-arazten zezteen zuraren zizelkadura biribilduak lurretik gorago idekitzen zen athe haren gainean (egia da etxe batzuetan ezkaratetik barnetara sartzeko mail bat igan behar dela; alta orhoit da hartan eztela egiazki ezkaratzeko ernai nagusi bat baizik zur aski ederki biribildu batean noizpait moldatu zutena).

Eta ereman ditu, han, luzara doan barne lerro hartan hara, etxea urteak eta urteak hetsirik egonik, utziak baitira orai. Egiazki ezkaratzaren bi aldetan etxe gehienetan ohi den bezala idekitzen ziren barne lauza gorritz zolatuak – bazituen hetarik batzu osaba batek emanik etxe aitzineko oinbidean ezarriak -, sukalde ‘ta gambara jarraikian, biziki laburrago baziren ere, horrela zizakon alabaina beti ametsetarik etxe hori agertzen, itxura gabeko luzatze iduriz hertsi hortan.

Zolako erloi gora-gora bati oharr-arazi ditu, bere zur biribildu dirdiratuan, eta bertze bati ere, halako gambara ilun batean, ezin goragoa eta aitzinatzean hertsitzen (eta badago nola igaiten ziren hain gora doi-doietarik ageri den orraztegi ttipi hartarano, phizuen goititzera; eta asmatzen du etxeko haur norbait, erortzeko irriskutan, zurubi zenbaiti goiti harano igaiten)... Eta bertze bat oraino, ttipiago, baina gorago ezarria; eta badakusa horren basa-gerezi gorritzko etxe azpian, ideki baita, badela erdi-itzalean zur urreztatuzko muble luxe bat, zizelkatua, itzulikatua!

Eta gero, barne-bide erhaustu eta utzi hartan, jargia batzuen itxura nahasien artetik, barne zabal batera sartu dira, erdi-saloin, erdi-kapera (izkina batean bada ere egiazko kapera ttipi bat, utzia, aldarea, harbizizko edergailu erdi-barreatu batzu, berinaki margoztatu batzu: eskuan hartu ditu, ereman nahi ukan...): balusazko jar-leku batzu ezarriak dira han-hemenka, alki, jargia, denak gorri, zurak urreztatuz; mirail gora batzu berdin zur urreztatuz, urredura zurirano higatua dute, baina guziak aberats emaiten du eta eder, haren lagunek diotenaz. Haritz zizelkatuzko harmairu gora bati oharr-arazi ditu: “Berphizte moldekoa” dio; eta hunki du, ereman nahi ukan ere... Baina nola?

Norbaitek (arreba batek?) erran dauko: “Amak galdegiten zitu!”, eta horrara jina da, ixilik eta abantzu nehor ohartu gabe (Bi ilabete bazen galdua

zutela...). Eta aitzinaldera athera dira, kampora, eta ametsetako eta ustegabeko etxaitzin hortan, ikusten dituzte harrizko izkina eta leiho-inguruak, harbizizkoak ere, dirdiran, urrezadura ilundu batean iduriz, zizelaz landuak, noizpaiteko joritasun baten ondarrak agian...

(Urriko goiz bat zen atzarri zenean)

XVIII. B.-ko jauregia

Etzen orduan egiazki erreka zoko batean galdua bezala zagon etxe tipito bat baizik, lehenago etxetiarrak bizi ziren etxe hartarik urrunago, noizpait erdi-berreginik bere zokoan abantzu ahazia. Baina ametsetarik berraurkitzen zuen batzuetan “B.-ko jauregi” bilakatzen zen, ez batere hura bezalakoa: laur-kantoin luzetako eraikuntza gora bat – “hirur estaiakoa” erranen zizeen sarri – apur batez hor zabaltzen zen mendiko ur-erreka baten luzara jarria (ezta alta alderdi hartan belar eta ihien artetik xurruxtan doan ithurri mehar bat baizik, aingira ala amarrain biltzen noizpait han etxeko norbaitekin ibilia baitzen...), gunea hertsu hala ere, mendiari goiti zut doazen aldapan artean.

Beribila ordoki ttipi batean utzia zuten etxeari hurbil, han haur batzu inguruan ibilki – lanartetan jiten diren “kolonia” hetarik bat menturaz -, eta lekuko jabearen mintzatzera aitzinatu dira, M. baita orai (bazakien alta bazela urte hamarreko andana hau Ameriketara bizi zela). Uste zuenaz guti dute ikusi, ezagutu ..., baina P. hango anaia zaharrenak, bizi zeno jabea izana zenak, ditu lagunduko, nahiz, iduri zizakonaz, doi-doietarik den ezagutzen. Lehenago zuen elhasturi gora jestu handi batzuekilako hartaz – jendea orhoit zen oraino haren “aho handiaz”! – biziki murriztua da, guti edo aski hantzen zituen gerlako egintza eta orhoitzapenetan ezin ixildua baitzen, emana zaukoten medailaz – soinekoaren papo aitzinean xingola mehe bat erakusten zuen -, berak zionaz, gudu bateko une gaixto batez aitzindaria salbaturik. Etxekoek eta berak aski elhaide ukana zuten, meztatik edo merkatu zenbaitetik landa B.-ra sartzeko “itzuli handia” haren etxe sahetsean gaindi egiten zutelarik solas baten emaiten gogotik gelditzen baitziren.

Etxe inguruak osoki utziak aurkitu ditu, ordenurik gabe, baratzerik ez ageri, baina araugabe handi batean, eraikuntza handi horren inguruen eta beso eta irla batzuetan banakatzen den ustegabeko ibai baten artean, bazterrak elhorri xuri motz iduriko landare batzuen lili floketan, margoa gozagarriki gorraxtara bihurtzen hasia, multzokatze berdin batzuetan orotan hedatuak. Hunkirik izana etzela iduri zuen leku horrek bazeman gozoa bereziki senditu zuen...

Etxean zinez sartu zelako orhoitzapenetik ezta alta atxiki (nahiz bere buruari galdez dagon hea eraikuntza gotor hori berotua denez, mubleztatua, zolak ziratuak eta erhautsetik garbituak... baietz uste du alta); eta bizkitartean horra nun diren ephe batez etxe gibelera, erreka aldapa zutaren aldera luzatzen den galeria gora atherbedun batean, taula lodi ilundu apur bat dirdiratzen duten batzuekin zolan, handik ageri baitira, arrastiriko iguzkiak argitzen duen malda haren aldera, bi etxe zaharren hegaztegi buruak landaretzen artetik apur bat goititzen, haien azpian

asmatzen direla phentze ttipi-ttipi mehe batzu, zuhazpetan gizontzera igortzen diren urdekin batean etxeko mozkin eta bizipide bakarrak; eta jendeak badira baten ondoan; ezagutu zuen andere gazte bat, urrundik ez biziki omonean iduri, ileak airera barreatuk, A. etxekoa omen (baina han etxeko leihotik ikusten duen urrunagoko auzo batean da etxe hori...). Bertze etxearen izena “Santa Ana” zatekeela diote batzuek: izena ontsa ezagutzen zuen, han mugaz haraindiko jauretxe ezagun baten kaperarena (eztu batere uste izen hortako etxerik badela alde huntan)...

Bitartean, gibelera deman halako zubi batetik athera dira, athegainean baitu gure ostatzaleak irakurr-arazten daukun harridazki bat hizki handitan egina: ontsa hartu baldin badu, etxeko jabek eta haien etxetiarrek elgarrekin dituzten harreman onen iragarkia da (P.-k ontsa oharr-arazten daue nagusi “liberalez” ari dela: “hitza izkiritua da, hortxetan!”): iduri zuen bazela hor lehenago etxekoek etxetiarrekin ukanak zituzten auzien oihartzun bitxi zenbait...

Gero erreka bapatez hertsitu da; ezta uhaitz meharraren bi aldetarik belar xafla hertsu bat baizik – ezin erran laiteke “phentzea” – bi metraz zabal gehien-gehienik, harresi ttipi abantzu aurdiki batek berexten baititu elhorri-arhantzez hartuak diren bi maldetarik... Ephe batez gain argitu batera heldu dira, eta eskunean, mugez gainetik, ikusi du egiazko phentze musker batzuek, landa eta mahastiek estaltzen duten mendixka apha andana bat haraindiko maldari goiti eztiki urruntzen, eta A. auzoko lurak ezagutu ditu, hor baitira, aldi huntan, egiazki diren bezala, “B.-ko jauregi” bitxi horri hurbil...

(Hazaroko goiz batez)

*

*

*

Hitz neurtu joko lehena

Zazpikuna edo astekaria

1

Hirur eta laur
laur eta hirur
hiruretik
lauretara
lauretik
zazpitara...

2

Hastapenean aste,
asteak badu haste:
astelehena bata,
asteartea biga,
herena
ast'azkena.

3

Hirurez hirur, nora?
bederatzitan
hogeita zazpitara,
hamarretan
hogeita hamarrera.

4

Il beteak aldiz
bi edo laur zatiz
aski gutiago
edo behar oraino
hogeita zortzirano...

5

Laurden eguneko
da lauren bata,
hortik *larunbata*,

egun bakoitza:
ebiakoitza.

6

Laurez lehen astea:
astelehena bata,
astearte biga,
heren *ast'azkena*,
azken *larunbata*.

7

Erroma da nagusi,
hark baditu zazpi:
bat “Luneguna”,
eta “Marteguna”,
“Merkoreguna”,

8

Laurden “Jobeguna”,
gero “Benereguna”;
horien gainera
Juduen “Xabatoa”,
eta “Deus” jaun batena.

9

Edo zapitan laur,
edo lauretan zazpi:
hogeita zortzi beti.
euskarak ezpaititu
guziak hartu,

10

Ez Deus ez Jobe
ezpaititu bere:
“Urziak” du *ortzeguna*,
ondotik *ortziralea*,
zazpigarren *igandea*.

*

Urte zabarra edo euskal-ilen leloa

1

URTARRILA:
urte hau, berriz,
biz –halabiz!-
zorion biziz!

2

OTSAILA:
gosez, hotzez jinak,
otso lazkarriak,
janari bila.

3

EPHAILA:
mahasti mozten,
abar ephaiten,
bada lan hemen!

4

JORRAILA:
har jorraiak,
jorra landak,
berri gogo-bihotzak!

5

OSTARO:
ezpada hain bero,
bihi, hazi aro,
bil ditezen gero!

6

EKHAINA:
gau laburrena,
ekhi goiena,
zer uda lana!

7

UZTAILA:
bihi 'ta gariz,
hori 'ta zohiz,
zer uzta bada!

8

AGORRILA:
euritzen ezpada
agortzera doa
gure ithurria...

9

Noiz BURUILA,
noiz IRAILA:
gorri larrazkena,
azken urte lana!

10

URRILA:
gazten' eta hur,
intzaur et' ezkur,
urden gizona!

11

HAZARO:
erein berriz hazia!
landa zuhatza!
lot ditzen oro!

12

Oi! NEGILA,
LOTHAZILA!
bihia sor dadila!
eta... lo dagigula...

*

Aro

1

Arte ala ephe,
oren laurden,
oren erdi,
ordu et' asti,
otordu,
haskal-, bazkal-, auhal-ordu,
jeiki ala etzan-ordu.

2

Goiz et' arrats,
goizalde,
arratsalde,
arrastiri,
eguerdi,
ala gauerdi,
goiz edo berant.

3

Gaur eta barda,
atzo, herenegun,
egun eta bihar,
bihar eta etzi,
etzi eta etziluma,
etzidamu,
etzi karamu.

4

Astelegunetan,
igandetan,
zortzian ala bederatzurrunean,
beherapenean,
gorapenean,
ilabetean,
udan ala neguan.

5

Aurten,

ala xaz,
ala geurtz,
urtez urte,
mendez mende,
lehen era orai,
orai eta gero,
behin eta beti,
... aro.

*

Hamalaurkun (*)
Jean Haritschelbar jaunari,

Norbaitek noizpait norbaiti
Eskaintzea bere lanen,
Jauna, zuzen baldin bazen,
Guk egitea zen zuri.

Nork ikertu, nork ikasi,
Hemen izenpetzen duten
Gehienek zor zautzuten
Zurekin baitziren hasi,

Ainitzek zure laguntzaz
Behin ez egonik eskas.
Lehen urratsak emanik,

Gure *LAPURDUM* herena
Agertua zen jadanik:
Datorzula laugarrena.

1999-ko uztañaren 29-a
() Jean Haritschelbar jaunari eskainia den LAPURDUM IV urtekarian.*

**

*

*Erdi-Aroko etxe izendegi neurtua,
Baxenabar begoaldean,
Ibarrez ibar,
herriz herri.
45 kantu*

(*Aitzin oharra*: parenthesisetako bokalak sinalefan emaiten dira, ondokoarekin silaba bakar.)

I. ORZAIZ

IBARRA, hamalaurkuna zazpikotan.

Ahaiz-en Urruzpuru,
Irigoiz, Mendi, Murgi;
Horza-ko Harizmendi,
Sal(a), Iarmendiburu;

Gabardu-n Ainziburu,
Apalats, Gortairi bi;
Eihartz-en Sagarmendi,
Oiharbil, Iraburu;

Etxaba-n Etxeberri,
Iriarte, Gortairi;
Iriberr(i)-Etxebarren,

Ameztoi, Iriarte;
Ugarzan-Ospitale,
Orpuztan, Etxegoien.

ZAZPI HERRIAK

1. *AHAIZ*, seiko zortzikotan.

Urruzpuru, Mendi,
Irigoizbehere,
-garai, -art(e), Uhalde,
Hegigorri, Murgi;

Elgart(e), Aroztegi,
Irigoinbehere,
Irikibehere,

Murgiart(e), Iriki;

Irigai, Mendikoaga,
Laharraga, Leizarraga,

Etxegapar(e), Etxegoien,
Elizag(a), Etxebehere
Irategarai ere,
Baratzeart(e), Iribarren.

2. *HORZA*, zazpi, laur, seikoak aldizkatuz.

Zubiald(e), Etxebertze,
Harizmendi,
Ibarmendi-
buru, bi Oihararte:

garai eta behere.
Etxeberri,
Nagithurri,
Urdoz, Etxegapare.

Baratzezarreta,
Elizaga, Landa;

Uhaitzeta,
Muru 'ta Murrusko,
Iribarren, Sala,
Ibarrondo.

3. *GALHARDU*, hirur, laur, bortzekoak aldizkatu-jarraikiz.

Galhardu-n
Etxebarren,
(Irigoien),
Ainziburu.

Apalats-ekin
Apalastiri,
Etxeberri,
Gortairi-garai

eta behere,
Inzaurgarate,

Etxegapare.

Ithurralde,
Iriarte,
Indarte.

4. *EIHARTZE*, hamabikuna, hirur, laur, bortzekotan.

Arlausagarai
eta behere,

Sagarmendi,
Uhalde.

Iratzezabal,
Etxeberri,
Oiharbil,
Oiharbil-xipi.

Ithurralde,
Ainziarte,
Bidarte,
Iraburu...

5. *ETSABA eta BIDARRAI*, bikunak, zazpiko laurkotan.

Etsaba-n Etxeberri,
Oheta 'ta Gortairi;

Elizald(e), Iriarte,
Irunbeher(e), Indarte;

Etsaba-n Otsamendi,
Iribarren, Arroki.

Handik hara
Higuaindik *Bidarrai*-ra.

6-7. *IRIBERRI eta UGARZAN*, hamalaurkuna, laurkotan.

Iriberr-n
Iriberr,
Etxeberri,
Etxebarren;

Etxegoien,
Iriarte,
Etxenika
Et' Ameztoi.

Ugarzan-en
Ospitale,
Iriarte,

Etxegoien
Eta Bizkaintz,
Orpuztan.

II. ARBEROA

IBARRA, hamalaurkuna, seikotan.

Aiherra-ko Londaitz,
Belzuntz, Harrieta,
Jelos, Berroeta,
Apaura; *Bildarraitz*.

Izturitz: Sateritz,
Luro, Soroeta,
Hegi, Laharraga.
Donamarte: Soritz,

Hariztoi, Garate.
Donoztir(i): Agerre,
Argain, Soraburu.

Heleta: Gortairi,
Garra, Larrategi,
Bizkai, Ainziburu.

ZAZPI HERRIAK

1. *AIHERRA*, hamazazpikuna, zazpikotan.

Belzuntz, Arraidu, Mendigorri,
Londaitz, Apaura, Kurutxeta,

Etxegapare, Harrieta,
Iriarte, Garat(e), Ixuri.

Oiharat, Uhart(e), Etxeberri,
Agerr(e), Uhagon, Berroeta,
Mendi, Luku, Haranbileta,
Uhald(e), Elizalde, Harregi.

Ixuribehere, Bidagain,
Aiherragarai 'ta Garralda,
Aiherrabehere, Sarrigain;

Zabalza, Mendi, Mendiburu,
Etxarte, Larzabal, Urketa,
Bidarte, Jelos, Haranburu;

Etxegoien, Iputzagerre,
Etxebazter, Hergaitz-Zabalza,
Etxebertze, Barrenuharte.

zortzikotan.

2-3. *BILDARRAITZ eta IZTURITZ*, hamalaurkuna, zazpiko,

Iriart(e), Etxenika,
Etxeberri, Oihararte,
Irigoien et' Agerre.
Garate, Laharraga,

Agerre, Zabartza,
Sateritz, Etxebehere,
Sarrigain, Etxegapare,
Sorzabal, Soroeta,

Mendilaharsu, Luro,
Ameztoi, Oiharberro,
Irigoien, Sarribe,

Etxeberri, Sarri, Hegi,
Bidart(e), Urruti, Sokobi,
Iriberr(i), Iriarte.

4. *DONAMARTIRI (edo BELHORITZ)*, zazpiko, zeikotan.

Donamarte-jauregi,

Ibarrarte, Garbiza,
Alzurrun, Agorreta,
Garat(e), Inhabartiri;

Hariztoi, Otsazelhai,
Oihanarte, Zabalza,
Sarrilbe, Lakoaga,
Goloiotz-Etxeberri;

Agerre-Goloiotz,
Etxegarai, Argiotz,
Oiloet(a)-Agerre;

Ganderatz bi, Soritz,
Bidart(e), Iriarte,
Iribarren: *Belhoritz*.

5-6. *DONOZTIRI eta MEHARIN*, zazpikotan.

Donoztiri-jauregi,
Etxegoien, Agerre,
Basagaitz, Etxebertze,
Argainbehere, -garai;

Aphezetx(e), Etxeberri,
Uharte 't' Iriarte,
Jara-sala 'ta Minxe,
Larrondo 'ta Mendibil.

Soritz et' Urruzpuru,
Etxarte, Soraburu,
Urgan, Irurita.

Uharte *Meharin*-en,
Oihanart(e), Etxebertze,
Etxegoien, Jauregi ...

7. *HELETA*, zazpiko, laurkotan.

Santa-Mari(a), Agerre,
Bidarte, Lohigorri,
Amezpil, Etxeberri,
Iriart(e), Ainziarte;

Bizkai, Baratzearte,
Hegiagarai, Hegi,
Gortairi, Larrategi
Et' Agerrebehere;

Garate 't' Ainziburu,
Garra, Garra-gaztelu;

Errekart(e), Irigoien,
Ospitale,
Bu(zun)art(e), Etxebarren
Et' Urrelze.

III. ARMENDARITZ-IHOLDI-IRISARRI

1. *ARMENDARITZ*, zazpiko, seiko, laurkotan.

Elizetxe, Jauregi,
Mehairu 'ta Sorarte,
Mendiri 't' Iriarte,
Ainziondo, Beheiti.

Garrika, Donapetri,
Olharan, Baratzarte,
Soroeta 't' Elgarte,
Errezuritz, Urruti.

Iriberry,
Salaberri,

Albinoritz, Erspila,
Etxeberrigarai
Bai Mendirigarai,
Agerre 'ta Nagila.

2. *IHOLDI*, bortzeko, laurkotan.

Uhald(e), Inzaugarate,
Haran, Jauregiberri,
Ameztoi, Olzomendi,
Uhart(e), Etxegapare.

Olzo, Lukubehere,

Saradarr, Lukugarai
Bai Minaberrigarai,
Azarol(a), Azkarate.

Haranburu,
Ithurburu;

Elizabelhar,
Etxegoien,
Irigoién,
Mendikoaga.

3. *IRISARRI*, zazpiko, bortzeko, laurkotan.

Ospitale ‘t’ Uhalde,
Larragoien, Urruti,
Hitazaharr, Otsobi,
Etxebertze, Larralde.

Etxeberri, Bidarte,
Harnabarr, Aroztegi,
Muru, Kotroil, Othegi,
Herriezt(a), Iriarte.

Berro ‘ta Samau,
Golar, Arrikau;

Etxegapare, Borda,
Harrieta
Et’ Ezponda,
Urrutz(e), Elhorrieta.

IV. BAIGORRI

BAIGORRIKO INFANZONEN IZENDEGI-ERESIA,
hamabiko, hamarreko, zortzikotan. (*)

Urdoz-en Jauregi, *Leizparz*-en Jauregi,
Mehakagain, Betart(e), Errekarte;
Mendibur(u), Arranbid(e), Errekalde,
Mokozugain, Apheraren, Iriberrí;

Leizaratz(u), Uhart(e), Ozafrain, Iriberrí,

Etxauz, Sorzabalgari, -behere.
Okoz-Agerre, Oronoz-behere,
Uhide, Jauregi, Auzku 't' Etxeberri.

Germieta-n Jokoberro 't' Etxeberri,
Ornoz-garai et' Ithurralde.
Irulegi-n Jauregi 't' Agerre;
Jauregi *Soroeta*-n eta Gildeggi;

Bursoritz-Etxenik(a). *Anbautz*-Iriarte,
Jauregi, Bereterretxe,
Inzaurgazteta. *Lasa*-n Jauregi,
Etxeberri 't' Ortustegi.

Azkarat(e)-n Etxegoien,
Batxaler, Horza, Bidarte,
Lohizubieta, Larre,
Ainziondo, Larregoien.

(*) *La vallée de Baigorri, Baigorriko ibarra*, Izpegi 2002.

HAMEKA HERRIAK

1-2. URDOZ eta LEIZPARZ, hamar, zortzikotan.

Etxezaharr, Etxeberri, Borda,
Irigoien, Belarr, Ospitale,
Errekarte, Betart(e), Arranbide,
Iriart(e), Elizald(e), Elizaga;

Jauregi, Mokozugain, Berraga,
Mehakagain, Elgart(e), Etxeluze,
Etxebertz(e), Iribarren, Bidaurre,
Leizaratzu, Zuhilarr(e), Olhaga.

Aphararen, Barren-iriberri,
Haraurren(e), Indarte, Gortairi.

Beheretx(e), Errekalde, Jauregi,
Mendiburu, Gorrialde,
Jankoetx(e) 't' Intzaurralde,
Garaikoetx(e) 't' Arroki.

zazpikotan.

3. *HARITZETA* (edo *ELIZALDEA*), sei, laur, bortz,

Etxauz, Ainziarte,
Sarrigarai,
Landagarai,
Harizp(e), Etxebertze.

Ozafraín, Uharte,
Iriberrí,
Etxamendi,
Sorزابالbehere,

Sorzabalgarai,
Land(a), Otsoalde,

Urdinalde, Bidondo,
Zubiate,
Iriarte,
Jatsalde, Zubiburu.

hamahirurkotan.

4-5-6. *OTIKOREN, OKOZ eta GERMIETA*, hamarreko,

Indart(e), Etxeberri, Barrenetxe,
Elgart(e), Iriart(e), Okulumberro,
Agerre, Bidart(e), Ordokimberro,
Elizag(a), Ainziarte, Goienetxe.

Etxeberri, Kopena 't' Uhalde,
Irigoién, Agerre, Sorhondo,
Latsalde, Narbaitz, Eiherald(e), Auzku,
Gort(e), Arozteg(i), Arrotzetx(e), Uhide;
Urrut(i), Inzaurzpe, Napal, Garat(e), Etxegarai,
Land(a), Ardantz(e), Etxebertz(e), Oronozpe, Jatsalai.

Haraurrenetx(e), Irar(i), Iriart(e), Etxeberri,
Larrald(e), Inzaurzp(e), Ithurrald(e), Aitzinekoetxe,
Jokoberr(o), Oronoz, Bidart(e), Indart(e), Ithurri,
Bord(a), Errekald(e), Irigoién, Garaikoetxe.

7-8. *IRULEGI eta SOROETA*, hamabiko, hamarrekotan.

Agerr(e), Iriart(e), Iribarren, Jauregi,

Lasart(e), Irigoienarai, Haraneta,
Harretx(e), Irigoienbeher(e), Uhalde(e), Inda,
Etxeberri, Labair(i), Ithurralde, Mendi;

Erspila, Mendiburu, Lutsa, Harregi,
Harregipe, Larr(e), Ithurr(i), Ithurriaga,
Etxarte, Goienetx(e), Urruti, Garrika,
Etxebertze, Portugal et' Apeztegi.

Bursoritz-Etxenika, Minhondo,
Lorda, Landaradoi, Ainziondo;

Onaindi, Gortairi, Goienetxe,
Soroeta-jauregi, Gildegi,
Etxenik(a), Ithurrald(e), Orzaiztegi,
Indarte, Bergara, Barrenetxe.

9. *ANHAUZ*, zazpikotan.

Jauregi, Haurrendegi,
Narbaitz, Bereterretxe,
Harrondo, Goienetxe,
Laskor eta Gortairi;

Eiherarte, Lastiri,
Inzaurgaztet(a), Inzaurzpe,
Iriart(e), Etxebertze
Et' Aparitzutegi;

Etxeberr(i), Irigoien,
Uhalde 't' Etxegoien;

Apeztegi 't' Erspila,
Irigarai, Etxarte,
Arandoki, Bidarte,
Minhondo 'ta Latsaga.

10. *LASA*, zazpiko, seikotan.

Jauregi, Barrenetxe,
Aldakurr(u), Ithurriri,
Salaberr(i), Etxeberri,
Lur(o), Uhartebere;

Etxegoien, Agerre,
Abalzet(a), Ortustegi,
Bidart(e), Imizkoiztegi,
Urritzag(a), Uhalde;

Albinzaldegarai,
Hegiluzegarai,

Iribarren, Hegigain,
Uhartegarai, Landa,
Meriotegi, Gezain
Harrizurieta.

11. *AZKARATE*, seiko, laurko, hirurkotan.

Azkarate-Larre,
Horza, Larregoién,
Bidart(e), Etxegoien,
Lastairi, Harizpe;

Etxeberr(i), Inzaurzpe,
Latsald(e), Irigoien,
Urrut(i), Iribarren,
Batxaler, Indarte;

Aintzióndo,
Bidóndo;

Goínenetx(e), Erspila,
Harregi,
Larregi,
Lohizubieta.

IV. GARAZI

IBARRA, hogeikuna, zazpiko, zortzikotan.

Suhuskundik Jatsura,
Donazaharr, Urruti,
Usako Donapetri,
Zabalz(a), Errekulusa;
Donibane Garazi.

Izpura ‘t’ Ugenaga,
Uharterekin Zihe;
Arranegi, Luzaide;
Zaro ‘t’ Eiheralarre,
Ainzibil, Harrieta.

Lakarra ‘ta Gamarte,
Monjelos et’ Ainhiza;
Bazkazan, Alzueta,
Ahatsa ‘ta Garate,
Eta bi Libieta.

Buztintze ‘t’ Iriberrri,
Buzunaritz, Sarasketa,
Sarriaizkoiti, Latarza,
Ianitz edo Lekumberri,
Mendibe, Behorlegi.

1. *SUHESKUN*, hamabikuna, zazpikotan.

Ibieder, Garate,
Zulhaitz, Etxart(e), Aldabe
Etxemendibehere,
Etxeberr(i), Etxebertze.

Uharte, Zaldumbide,
Ameztoi, Arbeletxe,
Jelos, Bereterretxe,
Ithurbur(u), Iriarte;

Irigoién, Urruti,
Iribarren, Trefoilla,
Irigarai, Larranda,
Etxegoien, Jauregi.

2. *JATSU*, hamalaurkuna, zazpikotan.

Iribarren, Lastiri,
Iriart(e), Itzanetxe,
Goienetx(e), Arbelbide,
Mendiagerre, Mendi.

Jelos et(a) Etxemendi,
Ithurriag(a), Indarte,
Ganaberr(o), Orgambide,
Baratzearte, Aintzi.

Elge 't(a) Ezpondaburu,
Bidarte 't(a) Ithurburu;
Elizond(o), Irigoien,

Etxeberr(i), Irigarai,
Laskorr et(a) Etxegoien,
Etxarte, Salaberri.

3. DONAZAHARR, ZABALZA, URRUTI

A. Zabarrenak, hamalaurkuna, zortziko, zazpikotan.

Arsu, Lako, Donapetri,
Sokarrogarai, Urritzpe,
Sokarrobeher(e), Indarte,
Ipharagerr(e), Irumberri;

Zabalz(a)-Uhald(e), Emategi,
Etxart(e), Apat(e)-Ospitale,
Arsoritz, Etxegapare,
Bord(a), Inhabarr, Prebostegi;

Iriberri, Haritzalde,
Iriarte 't' Uhalde,
Ithurrald(e) 't' Ezponda.

Etxeberri, Karlestegi,
Etxebertz(e) 't' Urruti,
Alzate, Harrieta.

B. 1479-an, hamabikuna, zazpi, zortzikotan.

Etxeto, Musutegi,
Bidarte, Zubialde,
Salaberr(i), Errekalde,
Goinetx(e), Orzaiztegi;

Sozperregi, Menditegi,
Hariztoi, Bereterbide

Eta Goiburuketxe,
Bidegain, Arsoritz-xipi,

Gilemoten(a), Elizaga,
Ginaberri, Teulagorri,
Errekulus-Etxeberri,
Bidakorri, Xibolosta.

4. *IZPURA*, hamalaurkuna, zazpiko, seikotan.

Lastaun, Etxegapare,
Hegito, Pereira,
Gortair(i), Iztileta,
Agot(e), Etxeaitzine;

Indart(e), Elgebehere,
Ithurrald(e), Olhaga,
Arranzal(e), Ezponda,
Elgegarai, Uhalde;

Bide, Larregoiien,
Aldab(e), Etxegoien;
Elizair(i), Agerre,
Bidart(e), Etxeberri,
Lukuz, Lekumberri,
Iribarren, Larre.

5.6. *UGENAGA*, *UHARTE*, *ZIHE*, hamazazpikuna,
hameka, hamarrekotan.

Ugenaga-n Ithurri, Germieta,
Irigoien, Barkoitz et'Etxeberri.
Uharte-n Zubiata, Kalbetegi,
Arhalde, Meriotegi 't' Argaba;

Halzpur(u), Uhald(e), Azpe, Luro 't(a) Ezponda,
Ihun(e), Etxart(e), Azpereg(i), Ipuztegi,
Gorriategi, Larrond(o), Arraitegi,
Argarai, Berroetagibel, Intha.

Larrahondela, Bezonald(e), Aphate,
Argarai, Hegaburu 't(a) Etxehandi,

Zuritz(e), Elbat(e), Indarte, Berrotegi,
Ahatsetxe, Zubiart(e), Elizetxe.

Irigoién, Zubiart-Etxebertze,
Etxegapare 'ta Jauregiberri.
Zibe-n Etxarren et(a) Etxeberri,
Lohiolazahar eta -berri,
Barrenetx(e), Etxebertze, Goienetxe.

7. ZARO, hamalaurkuna, seiko, zazpiko, laurkotan.

Ipharza, Jauregi,
Inhabarr et(a) Ezponda,
Indart(e), Urteaga
Olhontze, Bizkaihandi;

Garate, Harregi,
Agote, Berriaga,
Pikozuriaga,
Urruti, Bizkaixipi;

Gomizetxe,
Etxart(e), Arotzetx(e),
Irigoién, Munho,
Haritzalde.
Bidart(e), Ithurbide,
Iriart(e), Etxondo.

8. EIHERALARRE, bortz, sei, zortzikotan.

Alzu, Jatsutegi,
Etxegapare,
Urrut(i), Ospitale,
Orzabaltegi.

Mindol(a), Ainzildegí
Sala 't' Uhalde,
Gambar(a), Eiheralde,
Baigorritegi.

Enekoitz, Iriartegi,
Etxeberri, Menautegi.

Beherob(i), Artziate,
Gambara, Meriotegi,
Arroki, Goienetxe,
Antozaro ‘t’ Ezkertegi.

9. *AINZIBIL*, zortzi, zazpi, sei, bortzekotan.

Goienetx(e), Arotzetxe,
Indarte ‘t’ Elgegarai,
Etxart(e), Etxegapare,
Iriart(e), Irigarai.

Harretx(e), Ospitaletxe,
Lasparrengarai,
Etxberr(i), Ibarretxe,
Minazargarai.

Ibusti ‘t’ Iribarren,
Lasparren, Irigoien.

Minazarbehere,
Gorombilo ‘ta Lasparren,
Bereterretx(e), Etxebarren
Et’ Elgebehere.

10-11. *GAMOARTE* ‘ta *LAKARRA*, hemezortzikuna,
zazpiko, zortzikotan.

Gam(o)arte-n Mendiondo,
Etxeberri, Larralde,
Etxegoien, Uharte,
(Ere hameka bertze...)

Lakarra-ko Sarriko,
Eiheralde, Bidarte,
Garaikoetx(e), Etxarte,
Zuhurte, Barrenetxe.

Etxegoien, Ithurbide,
Oihanegi, Miranda,
Aldakoetx(e), Inzaurzpe,
Ithurriri ‘t’ Uharte,
Elge, Lohigorrieta;

Iribarren, Elizalde,
Etxeberri, Jauregi,
Argonga ‘t’ Aphezetze,
Iriartebehere,
Laskoit(i), Iriartegarai.

12. *AINHIZ eta MONJELOS*, hamalaurkuna, hamar, zortzi,
zazpikotan.

Elizetx(e), Elizald(e), Aphezetze,
Irum(e), Errekart(e), Ezponda,
Hegizabal, Garharreta,
Orkazlarre, Goienetze;

Etxegoien, Etxebertze,
Basubiri ‘ta Latseta,
Basagoien eta Goaita,
Zaldixuri et’ Aralze.

Iriarte, Baisu,
Iribarren, Artsu,

Irol(a), Agerre ‘t’ Ihitze,
Erdoiz, Etxeberri,
Lako, Martxoerri,
Urrut(i), Ireg(i) ‘t’ Ondartze.

13. *AHATSA, GARATE, LIGIETA*, hamahirurkuna,
zazpiko, zortzikotan

Abatsa-ko jauretxe,
Donagarai, Garate,
San-Julian-behere,
Arotzeg(i), Eskoritze,

Ligietabehere,
Ligieta. Harizpe,
Iriarte ‘t’ Aphate,
Indart(e), Bidart(e), Elge;

Bigarren Aroztegi,
Barrenetze ‘t’ Etxeberri,
Ithurralde ‘t’ Ibusti,

Goienetx(e), Errumategi,
Azkena Mantxotegi.

14-15. *ALZUETA* 'ta *BAZKAZAN*, hamaseikuna, zazpi,
zortzikotan.

Alzqueta-n Urruti,
Aldakurru 't' Irigarai,
Olherr(i), Iriartegarai,
Elizairi, Getairi,

Iriartebehere,
Etxarte 't' Etxeberri,
Arrokietagarai,
Arrokietabehere.

Bazkazan-en Jauregi
Eta Jauregibehe,
Irikin, Ospitaletxe,
Iriarte 'ta Mindurri;

Iriberrri, Salaberr(i),
Etxebarren, Elizalde,
Etxeberri 'ta Zakute,
Urruti, Gaztelusarri.

16. *BUZUNARITZ*, hamalaurkuna, zortzi, hameka,
bederatzikotan.

Iribarren, Apheztegi,
Martxoherri 't' Ithurbide,
Jakestegi 't' Arrozpide,
Etxarte, Lopesantztegi;

Barrenetxe, Baskotegi,
Iriat(e), Elgebehere,
Mend(i), Iribarrenbehere,
Urruti, Behaskandegi;

Aphat(e), Errekald(e), Ithurriaizeta,
Gamo, Goienetx(e), Ehuletx(e), Ezponda;

Agerr(e), Arozteg(i), Irigarai,
Arotzetxe 'ta Lakoxipi,

Jauregigoien, Elgegarai,
Etxeberr(i), Etxekon, Mugoki.

17. *SARASKETA*, hamabikuna, laur, bortz, seikotan.

Etxegapare,
Uhalde 't(a) Etxarte,
Aroztegalde,
Iriart(e), Indarte;

Miramont, Erspila,
Jauregi 't(a) Etxondo,
Agot(e), Ithurrusko,
Mizpireta;

Iribarren,
Etxezaharr,
Etxegoien,
Azkonzabal.

18. *LANITZ*, *SARRLAIZKOITI*, *LATARZA*
(*LEKUMBERRI*), hamaborzkuna, laur, bortz, sei, zazpikotan.

Iriarte,
Etxeberri,
Etxaitzine,
Ianĩ-jauregi;

Sapararte,
Etxehandi,
Maieztruetxe,
Agerr(e), Urruti;

Arhamendiburu
Et 'Ezpondaburu;

Harretxe, Barrenetxe,
Etxebertz(e), Irigoien,
Donamartebehere,
Olherri 't' Iribarren,
Monderran, Donamarte.

19. *BEHORLEGI*, hamalaurkuna, zazpi, sei, zortzikotan.

Behorlegi-n Irola,
Iribarrenbehere,
Legart(e), Etxegapare,
Tarnaetx(e), Idoieta;

Elizagarai, Londa,
Goienetxe 't' Agerre,
Ithurrald(e), Ospitale,
Berango, Lekonaga;

Garat(e), Irigarai,
Iribarrengarai;

Irigoien, Etxebarren,
Etxebertze 't' Etxeberri,
Indarte, Jauregiberri,
Harizpe, Jauregibarren.

20. *MENDIBE*, hamahirurkuna, zazpikotan,

Ezkonz eta Bixintxo,
Errekald(e), Etxegoien,
Uhalde 't' Etxebarren,
Ithurburu, Minondo;

Latsalde, Mendiondo,
Etxebertz(e), Irigoien,
Mizpiret(a), Iribarren,
Lakazahar, Etxondo;

Laurhibar-ospitale;
Ezkonz-garai, Urruti,
Agerre 't' Ithurralde,
Etxart(e), Ezkonz-jauregi
'Ta Bixintxo-behere.

*

*

*

2007-ko agorrilarekin bururatua

Jean-Baptiste ORPUSTAN

Hitz neurtu joko bigarrena
Mibiz mibi...
Aroko bidetan zehar

I

"Haika haiku!..."

Eder arrosa,
Lehen-aroko lore...
Errex hatsarre!

II

(Haïkou latin du Président de la C.E Van Rompuy: in *Le Monde* 17-4-2010)

a

(Original)

"Pastoris fuscii
Rugæ mi gratie rident
Pro mercedula."

b

(Traduction française)
Le rude pasteur
Sourit et me dit merci
Pour le bon pourboire.

c

(Traduction basque)
Artzain bepeltzak
Irriaz esker eni
Sarizaturik.

III

("Jorrail margo")

a

Hori jorraila,
Xuri, gorrail; beltz lurra;
Musker belarra.

b

("Jorrailak ez orotan berdin")

b-1

Haiti... Iuxu...
Badabil borobila,
Ikharan lurra...

b-2
Izotzetik su,
Islandak orotara
Errauts eta khe.

IV

(Intermède à Confucius maître de raison: quatrain de Voltaire et traduction)

a

*"De la seule raison salutaire interprète
Sans éblouir le monde éclairant les esprits,
Il ne parle qu'en sage et jamais en prophète;
Cependant on le crut, et même en son pays."*

b

(Arte-hitz: Xaponiatik Xinara, Nagusi Gong-en ohoretan)

Arrazoin hutsaren mihi salbagarri,
Lilluratik urrun argituz gogoak,
Ez profeta nahiz mintzo da zuhurki;
Zinetsi zen alta, bai bere herrian.

V

(2010-eko lorailekoak)

a

Nizan bagine
Itsasoa gainditzen
Ikus laiteke.

b

Orzaizen ere
Baratze hotz-hotzean
Loraila heze.

c

Behibidetan
Dabil emazte-xuri (*)
Itzul'itzuli.

(*) "*Bebibidetako emazte xuri*: nom basque du percnoptère, dit "petit vautour" ou "vautour blanc" en vol ici ce 14 mai.

d

Baiguran goiti
Harringuruetara (*)
Guaz beribilez.

d'

Baiguran goiti
Judu-hobietara (*)
Guaz beribilez.

(*) 24 mai: après une tournée au dit "cimetière des Juifs" sur le Baigura, en réalité des vestiges de "cercles de pierres" ou "cromlechs".

VI

"*Kathleia* ekhainean" (Haïkous inversés 7/5/7) (*)

a (euskaraz)

Loreño hau zer ote
Sorotxan sortzen?
"Kathleia" zeritzoten.

b (en français)

Qu'est-ce donc qui pointe là,
Seul dans ce gazon?
On le disait "kathleya".

(*) 6 juin, en découvrant une orchidée inconnue s'élevant sur le gazon.

VI bis (24-VI-2010)

a

Ekhia gorenean
Hogetailauran
Urte hau ardatzean.

b

Suaren inguruan
Oro jauzika
Jondoni-Johanetan.

c

Amatxik: "Xanaferal!
Onak barnera!

Gaitzak huxu! kampa!"

VII

(29-VII-2010)

a (erdaraz)

Ils dansaient là-bas
Le tango "Caminito"
Même les gauchos...

b (euskaraz)

Han bazematen
"Caminito" tangoa
Gauxoek ere...

VIII

(25-VIII--2010)

a

Iguzkiz agorrila,
Ixil bazterra,
Orhoitak banerama ...

(25-VIII-1944) (*)

b

Ezkilak bampan,
Gu lasterrez kampa:
Burutzen gerla?

c

Andia Jauna
Igan dorrera: Paris,
Omen, libro da.

(*) Lorsque par le très bel après-midi du 25 août 1944 la cloche de l'église sonnait à toute volée nous fit sortir devant la maison, et que ma mère s'écria "La guerre est finie". Monsieur A. s'était, d'autorité, emparé du clocher pour annoncer la libération de Paris. *Bidenabarr* I, 15.

IX

(Haiku orde *ilhartitz*: P. Bidart lagunaren hil-berrian. 17-IX-2010)

Ilhartitz

Izpegitik Lapurdi,
Bordeletik Bulgaria:
Bete duk egintzez bizia.
Euk hemen, *Pierre Bidart*,
Heure lagunen orhoita
Bai et' Euskal-Herritarrena.

X

(11-XI-2010)

Donamartetan
Etxetiarrak aldan
Negurakoan

XI

(25-XII-2010)

Eguberriko
Ekhia berriz jaio
Urte berriko

XII

(14-III-2011)

Oi! Xaponian
Gereziak loretan
Atomik' airean!

XIII

(10-IV-2011)

(erdara xoilez)

Le bleue ancolie,
Fleurant la mélancolie,
Saluait, polie.

XIV

(Arte-hitz, atsotitz)

(erdaratik itzulua)

Jorrailez
ehadila biluz
hari batez.

XV
(8-XI-2011)

Hazil zortzia
Lerro-lerro lertsunak
Doaz hegora.

XVI
(seiko arautua)
(14-XII-2011)

Inguruan
Ubel-muskerrez
Mendiak negilean
Orstail nabarrez
Haritzetan.

XVII
(Leihotik, 2014-ko otsailez)

Hauxuko (*) piramida
Soineko xuriz
Elhurrez jantzia da.

(*) "Hauxu" zen Orzaizen Auzako mendiaren izena.

XVIII
(22-III-2015)
(*Idazle nagusi baten orhoitez*)

Aroak oro daroa
Ephaila bururatzen
Loreak ari jaiotzen
Hemen azkeneratzen
Ere bide-liburua.

$3 \times 7 = 21$
 $2 \times 6 = 12$

 $21 + 12 = 33$

*

AURKIBIDEA

Bidenabar...

I. Haur bide.....	or. 2
II. Ikaspide.....	or. 50
III. Nabarbide.....	or. 119
(Osakin) Amespide gorde batzuetan gaindi.....	or. 193
<i>Hitz neurtu joko lehen</i>	or. 199
<i>Hitz neurtu joko bigarrena (mibiz mihi)</i>	or. 220

J.-B. Orpustan